

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY
ISSN 1609-0586

HUMANİTAR
elmlər seriyası
серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№2.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayilov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayilov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

DİLÇİLİK

UOT 81

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞININ
İFADƏ FORMALARI

R.C.MÜRSƏLOV

*Bakı Dövlət Universiteti**rizvan.murselov@yandex.ru*

Say sözdə ifadə olunmuş əşyaların sayını bildirən qramatik kateqoriyalardan biridir. O, isimlə və nominal elementlərlə ifadə olunmuş əşya və hadisələrin kəmiyyətini kodlaşdırır. O, nəyisə olduğu kimi qəbul etmək bacarığı, referentlərin təsnifat nümunəsi və bir və ya bir neçə referent nümunələrin ayıra bilmək bacarığından qaynaqlanır. Rəqəmlər ilahiliyin insanlara verən həqiqətin təstiği kimi təqdim olunmuş universal bir dildir. Hər şeyin ədədi münasibətləri var, və onların sirrlərinin tətqiq edilməsi və ya ilahi güvvələr tərəfindən aşkar edilməsi sizdən asılıdır.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, kəmiyyət, say, məzmun, ifadə, forma.

Necə adlandırılmasından və dil tarixinin hansı dövründən formalaşmağa başlamasından asılı olmayaraq saylar dünya xalqlarının dillərində və mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Saylar insan təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır və bu bağlılığı tam olaraq göstərən dil faktlarıdır.

Sayların dildə mövqeyi əşyanın kəmiyyətini və sırasını göstərməkdir. Bu zaman dildə köməkçi vasitələrin də rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə vasitələr bəzi hallarda üslubi rol oynayır və ifadənin mənasını dəqiqləşdirərək, digər tərəfdən yeni mənanın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır.

Kəmiyyət anlayışının ifadəsinə xidmət edən saylar dünya xalqlarının dillərində o xalqla bağlı olan müxtəlif realiyalarla əlaqəli olaraq işlənir. Kəmiyyət kateqoriyası kimi saylar da insanların praktik ehtiyaclarından əmələ gəlmişdir. Dünyanın müxtəlif xalqlarının bu günümüzdə qədər gəlib çatmış abidələrində, qəbir daşlarında, pul əskinazları üzərində, daş-qaşda, qayaüstü rəsmlərdə, yazılarda və s.- də saylara, kəmiyyət anlayışını özündə ehtiva edən detallara, müxtəlif elementlərə rast gəlmək olur. İndiki dövrümüzdə mövcud olan saylardan fərqli olaraq o dövrə aid olan say sisteminin tərtib prinsipləri ilkin təfəkkürlə bağlı olmuşdur. Təcrübi ehtiyac səbəbindən uzunluq ölçüləri, xüsusi hesab vahidləri, ədəd anlayışının özü belə yaranmış, formalaşmış və bu

günümüzdəki səviyyəyə çatmışdır.

F.Engels yazır: “Ədəd və fiqur anlayışları heç də naməlum bir yerdən deyil, ancaq gerçək aləmdən götürülmüşdür. Saymaq üçün nəinki sayılacaq şeylər olmalı, hətta bu şeyləri nəzərdən keçirərkən, onların sayından başqa, bütün digər xassələrini nəzərə almaq bacarığı da olmalıdır, bu bacarıq isə uzun zaman davam etmiş, təcrübəyə əsaslanan tarixi inkişafın nəticəsidir. İstər ədəd anlayışı, istərsə də fiqur anlayışı başda xalis təfəkkürdən əmələ gəlməmiş, ancaq xarici aləmdən götürülmüşdür [5, 34].

Tədqiqatçıların gəldiyi nəticələrə əsasən, demək olar ki, ilkin saylar başlanğıcda formalaşdığı zaman “*bir*” və “*iki*” olmuşdur. Bundan sonrakı saylar isə sadəcə “*çox*” adlandırılmışdır. İnsanlar tədricən beşə qədər saymış, ilk beşi birləşdirərək, ona kimi hesablaya bilmişlər. Bütün bu ədəd anlayışlarının, say məfhumunun, yaranışı və sonrakı formalaşması üçün insanın iki əli və hər iki əldəki beş barmağı misilsiz rol oynamışdır.

Say bir nitq hissəsi olaraq, leksik-qrammatik cəhətdən kəmiyyət bildirir. Bütün əsərlərdə saylar miqdar və sıra sayı kimi iki yerə ayrılrsa da, miqdar saylarının mənası termin olaraq çox vaxt məhdudlaşdırılır. Bu zaman sıra saylarının əsasında miqdar saylarının dayanması nəzərə alınmır. Bu o mənada anlaşılır ki, nə qədər miqdar sayı varsa, bir o qədər də sıra sayını yaratmaq olar. Başqa bir tərəfdənsə sıra saylarının bildirdiyi sıra birbaşa kəmiyyətə əsaslanır. Sıranın arxasında və fonunda məhz kəmiyyət dayanır. Kəmiyyət olmadan sıranın olması mümkün deyil. Misal üçün, əgər *beşinci*, *üçüncü*, *onuncu*, *on ikinci* və s. deyiriksə və bu saylar hər hansı bir sıranı bildirirsə, onların tərkibindəki *beş*, *üç*, *on*, *on iki* və s. kəmiyyətlər öz mənalərini saxlamış olur. Bunlardan fərqli olaraq *birinci* sayında kəmiyyət qeyri-müəyyən vəziyyətdə olur. Amma buna baxmayaraq burada da kəmiyyət özünü göstərir. Təkliddə birinci sıra olmur. Ən azı iki sıra düşüncəsində birinci sıra ola bilər. Kəmiyyətin qüvvətli və birbaşa ifadəsi əsasən üçdən yuxarı saylarda meydana çıxır. Mənaca miqdar və sıra saylarına bölünən saylardan başqa, miqdar saylarının qeyri-müəyyənlik bildirən növü də vardır. Məs., *az*, *çox*, *xeyli* və s. Azərbaycan dilində miqdar sayları ilə sıra sayları, biri digərindən düzələn müxtəlif leksik vahidlər hesab olunur.

Müasir türk dillərində söz kökü formasında sıra saylarının olması barədə bir neçə nümunə göstərək. Misal üçün, Çuvaş dilinin Kurmuş şivəsində sıra sayı yoxdur. Bunun üçün miqdar sayından istifadə olunur. Tuva dilində 1940-ci ilə kimi sıra sayları mövcud olmamışdır. Sıranı bildirmək üçün miqdar saylarının yanında sıra nömrəsi bildirən *duqaar* sözündən istifadə edilmişdir: *bir duqaar – birinci*, *iki duqaar – ikinci*, *üç duqaar – üçüncü* və s. [4, 277-284].

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, dünya dillərində əsasən iki say sistemindən daha geniş formada istifadə olunur.

1. Desimal

2. Viqezimal

Desimal say sistemi onluqlarla saya, viqezimal say sistemi isə iyirmilik-

lərlə saya əsaslanır. Viqezimal say sistemi olan dillərə misal olaraq abxaz-adıq, Nax-Dağıstan, avar-andi, ləzgi dilləri ailəsini göstərmək olar. Hazırkı rus dilində iyirmiyədək olan saylar viqezimal sistem əsasında, iyirmidən yüzədək olan saylar isə desimal sistem əsasında formalaşmışdır. Türk dillərində desimal say sisteminin mövcudluğu, bu dillərin əksəriyyətində “*səksən*” və “*doxsan*” sözlərinin varlığı ilə öz əksini tapır. Türk dillərində istifadə olunan onluqlarda bir növ paralellik özünü göstərir. Məsələn, cənub-qərb türk dillərində *iyirmi*, *otuz*, *qırx*, *əlli*, *altmış*, *yetmiş* sözləri işlənirsə, sibir türklərinin dilində buna rast gəlmirik. Məsələn, Tuva dilində *ujen* “*otuz*”, *dörten* “*qırx*”, *bejen* “*əlli*”, *aldan* “*altmış*”, *çeden* “*yetmiş*”, *sezen* “*səksən*”, *tozan* “*doxsan*” və s. Altay və yakut dillərində qırxdan doxsana qədər saylar da bu üsulla düzəlir. Altay dilində: *törtan* “*qırx*”, *bejen* “*əlli*”, *altan* “*altmış*”, *jeten* “*yetmiş*”, *segizen* “*səksən*”, *tokuzen* “*doxsan*”; Yakut dilində: *tüört uon* “*qırx*”, *bies uon* “*əlli*”, *alta uon* “*altmış*”, *sette uon* “*səksən*”, *toğuz uon* “*doxsan*” və s. Sarı uyğur və qaraqaş (tofalar) dillərində də qırxdan doxsanadək saylar bu üsulla düzəlir [2, 66-71].

Qırğız şivələrində bağlayıcı vasitə kimi –ü morfemindən istifadə edilir: *bir yüz-ü on* “*yüz on*”. Türkmən dilinin dialektlərində *da* sözündən istifadə olunur: *iki otuz-da oncağaz* “*yetmiş*”. Bəzi türk dil və şivələrində fars dilindən alınmış *kəm* sözü onluqlarla təklidləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Türk dillərində rastlaşdığımız onluq say sistemindən analoji şəkildə Hind-Avropa dillərinin əksəriyyətində istifadə olunur. Lakin bu qanunauyğunluq bəzi hallarda pozulur. Məsələn, müasir fransız dilində kelt substratının təsiri altında iyirmilik sayım sistemindən istifadə olunur. Məs., *quatre vingts* “*səksən*” (hərfi mənada “dörd iyirmi”).

Prof. Y.Seyidov sayı özünəməxsus şəkildə araşdırmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, bəşərin inkişaf tarixində say çox böyük rol oynamışdır. O yazır: “Saylar insan təfəkkürünün inkişafı ilə, dillərin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olub, bu inkişafı əyani şəkildə göstərən dil faktlarındandır” [4, 284].

Hər hansı bir rəqəmi, məsələn, 4 rəqəmini bir-birilərinin dillərini başa düşməyənlərin də hamısı eyni mənada – 4 mənasında oxuyur (öz dilində) və başa düşür. Bu rəqəm onu oxuya bilən adamların hamısı üçün eynidir, lakin onu hər kəs öz dilində oxuyur. 4 – *dörd* (Azərbaycan dili), *четыре* (rus dili), *cahar* (fars), *for* – (*four*) – (ingilis) və s.

Rus dilində birdən ona qədər say adları latın, yunan, alman və s. dillərdəki say etibarı ilə eyni mənbədənndir. *Один* – (eis, unus, eins); *два* – (dua, duo, zwei); *три* – (treis, ties, drei) və s. İndi müxtəlif sahələrə aid olan və Azərbaycan dilində də işlədilən bir sıra terminlər və termin səviyyəli sözlər həmin saylarla əlaqədardır: *unus* – unusifikasiya, *duo* – dualizm, dublet, duel, decem; dekada. Bir sıra adətlər, anlayışlar kəmiyyətlərlə - saylarla bağlıdır. *Qırx*: *qırx pilləkən*, *qırx gün yol getmək*, *qırx gün toy etmək*, *qırx gün vaxt vermək*, *qırx mərasimi keçirmək*, *qırx quldur* və s. *On iki* – *on iki başlı ilan*, *ilin on iki ayı*, *saatda on iki rəqəm*, *servislərin on iki saylı hissələrdən olması* və s. [4, 280].

Azərbaycan dilində say onluq sistemə əsaslanır. Birdən ona qədər saylar

müstəqil sözlərlə ifadə olunur. Bu da təfəkkürə say anlayışının diferensiya olunması ilə, ümumi inkişafı əlaqədardır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında saylar daha çox Nəsiminin əsərlərində rəmzi mənada işlənmişdir. O dövrdə saylara sehri anlayışlar kimi baxılmışdır: *Dörd* – dörd cisim (od, su, torpaq, hava), *dörd* müqəddəs kitab (Tövrat, Zəvur, İncil, Quran), *altı* – altı cəhət (sağ, sol, yuxarı, aşağı, irəli, geri), *iyirmi səkkiz* – *iyirmi səkkiz* ərəb hərfi, *otuz iki* – fars və əski Azərbaycan hərfləri; *otuz iki* diş, *üç yüz altmış altı* – ilin günləri və s.

Həftənin günlərinin adları əvəzinə onların sıra ilə saylarla ifadəsi daha çox istifadə olunur: *birinci* gün, *ikinci* gün və s.

Aylarla da oxşar əlamətlər özünü göstərir. Onlar da yunan və latın dillərinin sayları ilə əlaqədardır. Məs.: Yunan və Latın dillərində **okta**-səkkiz deməkdir, oktyabr həmin sözdən əmələ gəlmişdir və qədim Yunan təqviminə görə martdan başlayan ilin səkkizinci ayıdır. Sentyabr latın dilində *yeddi* mənasında olan *sentem* sözündən olub, həmin təqvimin yeddinci ayıdır. Dekabr yunanca *on* mənasında olan *deka* (latınca *desem*) sözündən olub, ilin onuncu ayı hesab olunur.

Avstraliya, Cənubi Afrika, Cənubi Amerika xalqlarının dillərində iki say sistemi qalmaqdadır. Bu sistem insan bədəninin cüt hissələri ilə (qulaqlar, gözlər, əllər, ayaqlar) əlaqədardır.

1 və 2, 3=2+1. 4=2+2. Dördədən sonra “çox” gəlir. Beşlik sistem bir əlin barmaqları ilə, onluq sistem əllərin barmaqları ilə, iyirmilik sistem əllərin və ayaqların barmaqları ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində sayın adının etimologiyasından asılı olmayaraq, onluq say sistemi tam sabitləşmişdir. *İyirmi* – iki on, otuz – üç on, *qırx* – dörd on kimi ifadə olunur. Belə düşüncə tərzini say adlarının formalaşmasında da rol oynamışdır. *İyirmi*, *altmış*, *yetmiş*, *səksən*, *doxsan* saylarının əsasında *iki*, *altı*, *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz* say adlarının dayandığı açıqca görünür. *Əlli* sayı isə *əl* ismi ilə əlaqədardır. Bu məfhumun arxasında beş dənə on mənası dayanır. Təklilik və onluqların əlaqələnməsi və sırasında bir sabit qanunauyğunluq vardır. On bir sayından doxsan doqquz sayına qədər kəmiyyət adlarında əvvəlcə onluqlar, sonra təkliliklər ifadə olunur: *on beş*, *iyirmi beş*, *otuz beş*, *qırx beş*, *əlli beş* ... və s. Yüzdən sonra əvvəlcə yüz (yüz on beş), mindən sonra əvvəlcə min (min yüz otuz) və s. davam edir.

Yüz, *min*, *milyon* saylarının özlərinin kəmiyyətini bildirmək üçün onların əvvəllərində onlardan az kəmiyyət bildirən saylar işlənir: *iki yüz*, *əlli min*, *on beş min*, *yüz min* və s. qeyri-müəyyənliyi bildirən miqdar sayları konkret miqdarı olmayan azlıq və çoxluğu ifadə üçündür. *Az* sayının da, *çox*, *xeyli* saylarının da ifadə etdikləri kəmiyyətlərin ölçüsü yoxdur. Müəyyən zaman kəsiyində eyni kəmiyyətə *az* da demək olar, *çox* da və ya əksinə. Bu hal ona görə baş verir ki, qeyri-müəyyənlik bildirən saylar mütləq hesab olunmur, müəyyən vaxtlarda onlardan istifadə olunur və başa düşülür.

Roma rəqəmləri (rum) sıra bildirmək üçün istifadə olunur: *birinci* - I, *ikinci* - II, *üçüncü* - III, *dördüncü* - IV, *beşinci* - V, *altıncı* - VI, *yeddinci* - VII,

səkkizinci - VIII, doqquzuncu - IX, onuncu - X və s.

Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycanda da bu say sistemlərindən istifadə edilir. Ərəb, roma və hind rəqəmləri eyni sistem əsasında götürülüb və bir-birilə uzlaşır. Onların hamısının quruluşunda təkliyi göstərən bir işarə və həmin işarələrin müxtəlif mövqelərdə təkrarı və əlaqələndirilməsi var. Roma rəqəmlərində əlin beş barmağı ilə o biri hissənin yaratdığı forma (V) beşə işarədir. Üçə qədər təklərin cəmi – III, dörd: V-1 (beş çıxmaq bir), altı V+1 (beş üstəgəl bir), on V+V=X (beş üstəgəl beş), doqquz X-1 (on çıx bir) sistemi üzərində qurulmuşdur.

Rus dilində on birdən on doqquza qədər say adları leksik vahidlərlə ifadə olunur: одиннадцать, двенадцать, тринадцать... Qədim dövrlərdə bu kəmiyyətlərin adları söz birləşmələri formasında olmuşdur: один (одна, одно) на десяте, два на десяте...

Türk dilində qədim zamanlarda say mənasında işlənən **tümən** sözü olmuşdur. Mənşə etibarı ilə monqol dilinə məxsus olub, on min və ya daha yüksək kəmiyyət bildirmişdir. Monqollarda hər on min döyüşçüyə “tma” deyilir. (“tma” – on min deməkdir). Bu döyüşçülərin başında “noyon” dururdu. “Noyon” – “temnik” deməkdir. Minbaşılar – min nəfər döyüşçünün komandirləri “temnikə” tabe idilər.

Azərbaycan dilində əvvəllər *tümən*, “on min” mənasında işləndiyi kimi “on manat” mənasında da ifadə olunmuşdur.

Məsələn: Vurdum yerə on səkkizcə tüməni,

Qorxdu gözümlə səni alalı madyan (S.Vurğun).

Türkmən dilinin tarixində *tümən* sözünün iki mənada işləndiyi göstərilir: Həmin söz həm sonsuz çoxluq bildirmiş, həm də yeddi manat iyirmi qəpik mənasında işlənmişdir. Tədqiqatçıların apardıqları araşdırmalara görə, hətta bəzi türk dili qruplarında *tümən* sözü sonralar bir milyon mənasında da işlənmişdir.

Azərbaycan dilində saya daxil edilməyən elə sözlər vardır ki, məzmunca kəmiyyət bildirir. Məs., *tək*, *tənha*, *yeganə*, *yalqız*, *yalxı*, *ekiz* *tay*, *üçəm*, *vahid*, *tay*, *cüt*, *əkiz*, *qoşa*, *bol*, *uzun*. Bunlardan bir neçəsi (*tək*, *tənha*, *yeganə*, *yalqız*, *yalnız*, *vahid*, *tay*) bir sayının mənasına uyğun olaraq *təklilik*, *vahidlik* bildirir. Çox hallarda atalar sözlərində *bir* sözünü *tək* sözü əvəz edir.

Tək əldən səs çıxmaz. (Atalar sözü)

Tək əl ilə düyün düyülməz. (Atalar sözü)

Cüt, *əkiz*, *qoşa*, *üçəm* sözləri *ikilik*, *üçlük* bildirir. Çox vaxt *tək*, *cüt*, *qoşa* sözləri üslubi məqamlarda da işlədilir: Bəzi hallarda qarşılaşdırılır, digər halda əks mənalılıq və ya təzad yaradır, bəzən də təkrarlanaraq fikrin obrazlı və ya təsirli verilməsinə xidmət etmiş olur.

Məs.: *Tək* qovaq altında *qoşa* sevgili

Dayandı bir qədər sanki lal kimi. (İ.Səfərli)

Bol, *uzun* sözləri kəmiyyətcə çoxluq bildirir. Məs.: *bol məhsul*, *uzun yol*, *uzun illər* və s.

Azərbaycan dilində *saysız*, *qədərsiz*, *saysız-hesabsız* kimi sözlərin məz-

mununda da kəmiyyət-çoxluq anlayışı vardır. Bundan başqa dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət, say və rəqəm anlayışı vardır. Məs.: Həftə (7 gün), ay (30 gün), il (365 gün), qərinə (33 illik bir dövr olub əsr mənasında işlədilir), əsr (100 il), şahı (5 qəpik), abbası (20 qəpik), ağac (təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü), mil (1 km 850 m), arşın (71 sm), girvənkə (400 qram), çərək (dördüdə bir), düyün (12 ədəd), batman (8 kiloqram), çetvert (250 qram), misqal (4 qram), manat, түмән və s.

Bəzi say mənalı ifadələrdə saymənalı sözlər ya öz mənalılarına uyğun sözlərlə, ya da müəyyənlik, bəzi halda isə qeyri-müəyyənlik bildirən sadə və düzəltmə *bir* sözü ilə işlənir. Bu zaman *bir* sözü bəzən aydınlaşdırıcı, bəzən də konkretləşdirici kəmiyyət xüsusiyyəti daşıyır. Bir çox hallarda isə biri digərinin əlavəsi kimi çıxış edir. Məs.: *Tək bir, bir tək, tək vahid, tək bircə, tək bircəciyini, təkbaşına, yalqız, tək-tənha.*

1. *Stolun üstünə tək bircə lampa qoyulmuşdu.*

2. *O, gecələrini təkbaşına, yalqız keçirirdi.*

3. *Bir tək adamın güclə keçə biləcəyi küçələrdə külək cövlan edirdi* [1].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, hər bir dildə kəmiyyət anlayışı özünəməxsus formada təzahür edir. Sözügedən formalar dildə əsasən saylar vasitəsilə aktuallaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 72 s.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: Elm, 1962
3. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 256 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 284 s.
5. F.Engels. Anti-during. Bakı: Azərnəşr, 1967.

ФОРМЫ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА В ЯЗЫКАХ МИРА

Р.Дж.МУРСАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Категория числа — это словоизменительная грамматическая (морфологическая) категория, обозначающая единичность или множественность предметов, выражающаяся в системе двух противопоставленных рядов: форм единственного и множественного числа. Категория числа, числительное и все языковые явления связанные с ними, предоставляют возможность количественной оценки тех или иных явлений, связанных с этническими особенностями картины мира, с одной стороны, и выявления общих для всех народов мира особенностей функционирования категории числа, с другой. Имя числительное — это самостоятельная часть речи, которая обозначает число, количество и порядок предметов. Так, наиболее предметно значение числа свойственное числительным однако в любом языке, во-первых, не всё, что выражает число, является числительным, и, во-вторых, многое сверх числительных выражает число.

Ключевые слова: язык, культура, числительное, количество, контекст, выражение, форма.

THE FORMS OF EXPRESSION OF THE CATEGORY OF NUMBER IN THE LANGUAGES OF THE PEOPLE OF THE WORLD

R.J.MURSALOV

SUMMARY

Number is a grammatical category of nouns which denotes the number of objects, expressed by a word. It encodes quantification over entities or events devoted by nouns or nominal elements. It derives from the ability to perceive something as a taken, an instance of a class of referents and the ability to differentiate between one and more than one instances of the referent. Numbers are the universal language offered by the deity to humans as confirmation of the truth. Everything has numerical relationships and it is up to the mind to seek and investigate the secrets of these relationships or have them revealed by divine grace.

Key words: language, culture, quantity, numeral, context, expression, form.

UOT 81(091): 81(092)

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ƏŞYANIN ƏLAMƏT VƏ KƏMİYYƏTİNİN TARİXİ İFADƏSİ

Q.A.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
gizilgulabdullayeva@gmail.com

Məqalədə əsas nitq hissələri olan sifət və say tarixi aspektdə izlənilir. Araşdırma tədqiqat obyektı olaraq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilini təmsil edən söz sənətkarlarının ədəbi-bədii dil materialları əsasında aparılır. Müasir dillə, canlı danışığ dili ilə müqayisələr aparılaraq diferensial və integral xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Müəyyənəşir ki, integrallıq diferensiallığı üstələyir. Diferensial faktlar isə daha çox fonetik xüsusiyyətlərlə məhdudlaşır. Nəticə olaraq, hər iki nitq hissəsinin sabitliyi ortaya qoyulur.

Açar sözlər: sifət, dərəcə kateqoriyası, arxaizmlər, say, sayın məna növü, integrallıq, diferensiallıq, lüğət tərkibi, numerativ sözlər, fonovariantlıq

Real faktdır ki, dilimizin tarixi keçmişini nəsildən-nəsilə ötürülən klassik ədəbi-bədii dil nümunələri əsasında üzə çıxarıyıq. Bu materiallar dilimizin fonetik, leksik, eləcə də qrammatik dil mənzərəsini açmaqda bizə öz yardımını əsirgəmir. Klassik dönmənin müəyyən zaman kəsiyini əhatə edən XVII əsr də bu məsələdə istisnalıq təşkil etmir. Xüsusən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik sistemində yer alan sifət və say məxsus qrammatik kateqoriyalar öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur.

Araşdırma müəyyənəşdirir ki, əsas nitq hissələrindən biri olan *sifət* XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində həm konkretlik, həm də mücərrədlik qovşağında əlamət və keyfiyyət ifadəçisi kimi fəaliyyətini davam etdirir və dilimizin bütün tarixi inkişaf pillələrində sabitliyə imza atır. Tədqiqatçıların fikrincə, «sifətlərin leksik-semantik strukturları sistem olaraq ətraf mühitlə mürəkkəb və çoxcəhətli münasibətlər yaradıb formalaşır» (3, 41). Təbii ki, elə bu tip formalaşma da bir nitq hissəsi olaraq yeni-yeni sifətlərin meydana çıxması ilə nəticələnir. Bu sifətlərin bir qismi arxaikləşib dili tərk etsə də, digər qismi əsrdən-əsrə adlayaraq davamlılığını qoruyub saxlaya bilir. Onların çoxuna XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də rast gəlinir. Məsələn:

Gözəl كوزل : Gözəllər cənnətində hurü qılman, Cəvahirilər içində dürri-qəltan (F, 5, s.9).

Dopdolu دوپدولو: Cahan dopdolu xarü niştərdir, Batır bağına kim ki,

rəhmigərdir (F, 5, 68)...

Demək olar ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınan sifətlərin əksəriyyəti bu gün ədəbi dil faktı olaraq müasir dilimizin lüğət tərkibində yer alır. Bunlar həm mənşə müxtəlifliyi, həm quruluş müxtəlifliyi, həm də leksik-semantik qrup müxtəlifliyi ilə XVII əsr klassik ədəbiyyatın dilinə daxil olur. *Yigit // igid, avarə, azad, pərişan, yaxşı, şirin, doğru, uzun, ağır, gunahsız, varlı, biçarə, bigünah, sərxoş* və s. kimi sifətlər buna nümunə ola bilər. XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrində rast gəldiyimiz *yengi* leksemi də xüsusi maraq doğurur;

Yengi يڭي : Nisbət ilən *yengi* ayın başı göylərdən ötər, Börkini əgri qoyanda başə ol rə'na igit (QD, 17, 39).

Kontekst daxilində yer alan *yengi* lüğəvi dil nümunəsi müasir dillə müqayisədə bir qədər fərqli görünür. Bu, fonetik cəhətdən qeydə alınan fərqlilikdir. Fikrimizcə, diferensiallıq sözün orfoqrafik sistemində yer alan «sağır-nun»la (نک) əlaqəlidir. Bildiyimiz kimi, çağdaş dilimizin lüğət tərkibində söz *yengi* şəklində deyil, *yeni* şəkli əlaməti ilə normativləşir. Deməli, bu lüğəvi dil nümunəsinin sonradan qazandığı fonoforma müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik sistemində yer almayan, amma öz tarixi izini qərb ləhcəsində qoruyub saxlayan «sağır-nun»un leksem daxilində öz yerini adi [n] samitinə verməsi ilə bağlıdır.

Sarıq ساریق dil faktı da fonofərqlənməsi ilə diqqət çəkən sözlərdəndir:

Sarıq ruxsarımı xun cigər birlə inkar etmiş... (MD, 11, 265).

Müasir dillə müqayisədə diferensiallığın sözün sonundakı [q] samiti ilə əlaqələnməsi göz qabağındadır. Ümumiyyətlə, dilimizdə kifayət qədər söz var ki, bugünkü fonetik cildindən fərqli olaraq, tarixən sonu samitlə bitib. *Ölük, tiriq, dağlıq, arıq* (yəni «təmiz») ... kimi lüğəvi dil nümunələri buna misal göstərilə bilər. Artıq türkoloji aləmdə çoxdan təsdiq olunmuş real faktdır ki, türk mənşəli sözlər tarixən sonu samitlə bitib. Amma sonralar dilimizdə cox güclü şəkildə gedən qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənmə prosesi bu tip sözlərin sonunun saitleşməsinə səbəb olub. Arxaikləşmiş sözlər istisna olmaqla, yerdə qalan bu qəbildən olan sözlər çağdaş dilimizin lüğət tərkibində elə sonu saitli fonetik cildi ilə qərarlaşır.

Bigünah بیگناه leksemi də diqqət çəkir. Söz bu gün ədəbi dil faktı olmasa da, canlı danışqda *begünah* fonotərkibi ilə ünsiyyətə girir (*Begünah yerə uşağı dannama* – Nümunə canlı danışq dilindən götürülmüşdür). Leksemin ədəbi dildəki qarşılığı isə *gunahsız* dil faktıdır. Ümumiyyətlə, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji strukturunda *bi* sözdüzəldici ön şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətlərin hələ də aktivlik nümayiş etdirdiyini real fakt olaraq qeydə alırıq.

Onu da qeyd edək ki, əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən və bütün qrammatika kitablarında tədrisə daxil edilən sifətin dərəcə kateqoriyasına aid nümunələrə az rast gəldik. Bunlardan biri sifətin çoxaltma dərəcəsini özün-

də daşlaşdırən yuxarıda təqdim etdiyimiz *dopdolu* leksik vahididir, digəri isə *-raq*² şəkilçisi qəbul edən sifətlərdir ki, bir qisim tədqiqatçılar bunu müqayisə dərəcəsi, bəziləri azaltma dərəcəsi, digərləri isə çoxaltma dərəcəsi kimi təqdim edir. Məsələn, M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinin 1973-cü il nəşrində bu, müqayisə dərəcəsi kimi verilir (6, 101), amma kitabın yenicdən işlənmiş nəşrində o, azaltma dərəcəsinin daxilində yer alır (7, 80). H.Mirzəzadə isə onu çoxaltma dərəcəsinin nisbət növü kimi qəbul edir (13, 93-94). Ə.Tanrıverdi də bu şəkilçi morfemin sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranmasına xidmət etdiyini qeyd edir (16, 243). B.Xəlilov isə onu azaltma dərəcəsinin morfoloji göstəricisi kimi təqdim edir (8, 115). Biz sifətin dərəcə kateqoriyasını qəbul etməsək də, ənənədən çıxış edərək söylənilən mövcud fikirlərin sonuncusunu reallığa daha yaxın hesab edirik. Müasir dillə müqayisədə sifətlə bağlı elə bir əsaslı fərqlənmələri görə bilmirik. Bu isə bir nitq hissəsi olaraq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində sifətin sabitliyindən xəbər verir. Onu da vurğulamaq istəyirik ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində biz *-raq*² şəkilçi morfeminin sifətlərdən çox zərflərə qoşulduğunun şahidi oluruq.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bir nitq hissəsi olaraq, saylar da müəyyən əhatə qazanır və K.Abdullayevin yazdığı kimi, həqiqətən də, «saylar dil sisteminin ən sabit, dəyişməz kateqoriyalarından olub, hər bir dil qrupunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayır» (1, 34). Bu nitq hissəsi ilə bağlı eyni sabitliyi biz XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də görə bilərik. Bu özünü sayların məna növlərinin dəyişilməzliyində də nümayiş etdirir. Odur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə integral dil xüsusiyyətləri aparıcılıq təşkil edir. Yəni kiçik fonetik fərqləri nəzərə almasaq, əslində elə bir mütləq ayrılımlar hiss olunmur. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində sayın, demək olar ki, məna bütünü növlərinə rast gəlinir. Nümunələr əsasında faktoloji təqdimat da bunu təsdiq edir. Təsdiqləyici faktik dil nümunələri isə özünü aşağıdakı kimi təzahür etdirir:

Müəyyən miqdar sayları: *Bin sə'y ilə zahir eyləyüb gənc, Olmuş bu əda ilə göhərsənc* (M, 12, 46).

Qeyri-müəyyən miqdar sayları: *Aşib dağdan, keçib bir xeyli səhra, Nədir qorxu, xətər, heç bilməz əsla* (F, 5, 15).

Təqribi miqdar sayları: *Keçmiş gecədin bir-iki saat Kim, Əmri-ədu olundu qarət* (M, 12, 131); *Ol aradə badi-tiğ sındı, Min-min yerə dökdü xur yandı* (M, 12, 167).

Sıra sayları: *Sonuncu mayə bu sövdədə getdi, Qalıb ambarda buğda bədə getdi* (F, 5, 35); *İkinci atamı öldürdü çün şah, Alaydım qanini mən inşaallah* (F, 5, s.95)...

Göründüyü kimi, müasir dillə müqayisədə kütləvi fərqlənmələr gözə dəymir. Cüzi ayrıntılar isə fonetik (məsələn: *min* مین // *bin* بین) və leksik səviyələrdə qeydə alınır. Leksik səviyyədə fərqlənmələri araşdırmamız zamanı XVII əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dil nümunələrində rastlaşdığımız arxaikləşmiş sayların mövcudluğu ilə əlaqələndiririk. Məsələn, bu gün dilimizdə qeydə

alınmayan və heç bir iz buraxmadan dili tərk edib gedən **یوکاش** *yükəş* sözü buna nümunədir:

Bəsi cövr eyləyib olardan istər, *Yükəş* lə'lü cəvahir, bədrəyi-zər (F, 5, 49).

Çox, xeyli leksik vahidləri ilə eyni mənə tutumuna malik olan bu dil faktı qədim türk dilində də, o cümlədən XVII əsrəqədərki klassik ədəbiyyatın dilində də müxtəlif fonetik cildlərlə qeydə alınır. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu leksik vahid *üküs* // *üküş* fonoforması ilə işləklilik tapır:

Biliq bilmez kisi ol sabıǵ alıb yağru barıp *üküş* kişi öltiq / Biliyi olmayan adam(lar) o sözə aldanıb yaxına getdi(lər), (nəticədə) saysız-hesabsız adam(lar) məhv oldular – K_k-C., 7 (2, 32-33).

Eyni mənə tutumu ilə XVII əsrin morfoloji sistemində yer alan **کوپ** *köp* lüğəvi dil nümunəsi də arxaikləşən saylar sırasında yer alır:

Köpdən köp istiyaq müləzimətiniz daməngirdir; *Köp-köp* dua və sənadin sonra... (SƏ, 15, 40).

Tarixən qədim türk dilində bu qeyri-müəyyən miqdar sayının *kop* variantına da rast gəlinir. Bizcə, sübuta ehtiyac yoxdur ki, bunlar bir-biri ilə ekvivalentlik təşkil edən eyni saylardır. Çünki bir tərəfdə semantik tutum eyniliyi, digər tərəfdə isə cüzi fərqlənmə ilə fonetik tərkib paralelliyi dayanır:

Anta içreki bodun *kop* maŋ(a körür) / Orada içəridəki xalq(lar)ın çoxu mənə tabedir – K_k-C., 2 (2, 22-23).

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik sistemində rast gəldiyimiz saylardan biri də fars mənşəli **بسی** *bəsi* sayıdır və bu say da mənə qeyri-müəyyən miqdar sayları çərçivəsinə daxil olur. Bu leksik vahid də semantik məzmununa görə çox, xeyli sözləri ilə uyğunluq təşkil edir:

Bəsi simü zəru zərbəfti-diba Əcayib töhfələr qılmış mühəyya (F, 5, 45).

Qrammatik sistemdə saylarla bağlı olan numerativ sözlər də var ki, onlardan danışmadan ötüşmək olmaz. Amma onu qabarıq şəkildə diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, numerativ sözlər bizim mübahisə obyektivimizdədir. Belə ki, istər müasir dil baxımından, istərsə də tarixi aspektdən qrammatika kitablarında konkret miqdar sayları ilə əşya arasında dayanan bütün sözləri tədqiqatçılar numerativ sözlər kimi qəbul edirlər. Məsələn, H.Mirzəzadə klassik ədəbiyyatdan numerativ sözlərə aid aşağıdakı nümunələri misal gətirir:

«Üç yüz say cidalı igit bunun yanına cəm oldu. ... Oğuzdan bir *bölük* atlı gəldi» (13, 100).

Bizə görə, birinci nümunədəki *say* sözünü numerativ söz götürə bildiyimiz halda, növbəti misaldakı *bölük* leksik vahidi numerativ söz qəbul edilə bilməz. Fikrimizcə, bu tip sözlərin hamısına ucdantutma numerativlik adı verilməməlidir. O dil faktlarını numerativ söz götürmək olar ki, onlar cümlə daxilindən çıxarıldığı təqdirdə cümlənin məzmununa heç bir xələl gəlməsin. Məsələn:

beş *dənə* dəftər → beş dəftər; iki *baş* qoyun → iki qoyun və s.

Təqdim edilən ilk nümunədəki *say* leksik vahidinin bir nitq hissəsi

olaraq say ilə əşya arasından çıxarılması da məzmun dəyişiminə təsir göstərmir. Yəni «üç yüz *say cidalı igit* və *üç yüz cidalı igit*» arasında məzmun baxımından heç bir fərqlilik yoxdur. Amma ikinci nümunədəki *bölük* lekseminin say və əşya arasından götürülməsi cümlənin semantikasına əsaslı dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, «bir *bölük* atlı» ilə «bir atlı» ayrı-ayrı məzmun göstəriciləri təqdim edir. Belə olan təqdirdə «bir *bölük*» təhlil zamanı birlikdə cümlənin qeyri-müəyyən miqdar sayı kimi götürülməlidir. Bu o deməkdir ki, *bölük* dil vahidi təqdim edilən misalda numerativ söz deyil.

Onu da qeyd edək ki, sayları birbaşa tədqiqat obyektinə çevirən R.Xəlilov da saylarla işlənən bu sözlərin hamısını numerativ sözlər kimi təqdim edir, amma onu da vurğulayır ki, saylarla əşya arasına daxil olan numerativlərin bir qisminin iştirakı sərbəst xarakter daşıyır, yəni işləmə də bilər, işlənməyə də bilər (9, 48). Biz məhz işlənmə dairəsinə görə sərbəstlik nümayiş etdirənləri numerativ sözlər kimi qəbul edirik. Fikrimizcə, bu dil faktları sayla əşya arasından çıxarırlarkən heç bir məzmun dəyişkənliyinə rəvac vermədiyindən mübahisəsiz numerativ sözlər kimi qəbul oluna bilər. Semantika dəyişkənliyi nümayiş etdirənlər isə «numerativ sözlər» başlığı altında verilməməlidir. XVII əsr mənbələrində kifayət qədər belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür:

Çərxi-fələk dönər, dili-bitab ta dönər,

Ol bir *avuc* sudan bu doquz asiya dönər (QD, 17, 103);

Gərçi könlüm sinədə bir *qətrə* qan artıq deyil

Müttəsil seylablar, Qövsü, bu virandan gəlir (QS, 18, 47).

Bu nümunələrdə də *avuc*, *qətrə* sözləri numerativ sözlər deyil. Diqqət yetirək:

bir *avuc* su → bir su (?) bir *qətrə* qan → bir qan (?)

Bizə görə, məzmun paralelliyini pozduğuna görə onlar, yəni *avuc* və *qətrə* leksemləri numerativ sözlər deyil.

Saylarda numerativ söz kimi qəbul edilən bəzi maraqlı faktlarla da qarşılaşırıq. Bu yenə də onların ilkin və tarixi formaları ilə bağlı məsələdir. Məsələn, qrammatika kitablarında *bir* sayı ilə əşya arasına girən *sürü* sözünün *sürük* سُورُک forması buna misal ola bilər. Bu da tədqiqatçılar tərəfindən numerativ söz kimi qəbul edilir, amma biz bu leksemin də numerativ sözlər nizamında sıralanmasının əleyhinəyik. Bizə görə, bunların hər ikisi (*bir sürük*) birlikdə qeyri-müəyyən miqdar sayıdır:

Dedi ki, ey sahibi-təxt ilə tac,

Bir *sürük* oğlum uşağım var (Ə, 4, 289).

M.Kaşğaridə də bu sözün eyni fonetik tərkib və eyni semantika ilə işləndiyi qeydə alınır: سُورُک قوی بیر *Bir sürüg* koy / Bir sürü qoyun (MK-I, 10, 389).

Sürük sözünün dildə işlənmə müstəqilliyinə də rast gəlirik. Amma ədəbi dildə deyil, dialekt faktı kimi. Özü də semantik tutum fərqliliyi ilə. Məsələn: *Sürük burdan* (yəni *cəhənnəm ol buradan*). Bu, bir tərəfdən köməkçi nitq hissələrinin, köməkçi hissəciklərin müstəqil leksik mənaya malik sözlərdən əmələ gəldiyinə dəlalət edərsə, digər tərəfdən türk mənşəli leksemlərin tarixən sonu

samitlə bitməsinin reallığını ortaya qoyur.

Onu da qeyd etmək ki, dilçilik aləmində numerativ sözlər kimi qəbul edilən bu faktların bir qismi olduğu kimi, bir qismi də azacıq fonetik ayrıntılarla bu gün də dilimizdə yaşamaqdadır. Məsələn:

avuc → *a^{a>o}vuc* → *ovuc sürük* → *sürük* → *sürü*

Ümumiyyətlə, araşdırma nəticə olaraq müəyyənləşdirir ki, bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik strukturunda say (təbii ki, o cümlədən də sifət) bir nitq hissəsi olaraq həmişə sabitliyini qoruyub saxlaya bilən, istisnaları nəzərə almasaq, elə olduğu kimi də müasir dilimizə qədər gəlib çıxmağı bacaran nitq hissələrindən biridir. İstisnalar isə arxaikləşmiş lüğəvi dil nümunələrinin, bir də kiçik fonetik fərqlənmələrin adına yazılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Say. / Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Morfologiya, Bakı: Elm, 1986, s.34-40
2. Abdullayeva Q. «Kül tiqin» abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007, 214 s.
3. Əliyeva Z. Türk dillərində sifət. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
4. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
5. Fə dai.Bəxtiyarname (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, 155 s.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 357 s.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
9. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 s.
10. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk. 4 cildə. I c. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
11. Məsihi. Divan. (Əlyazması ilə birlikdə) (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Elm, 2012, 480 s.
12. Məsihi. Vərqa və Gülşə (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərnəşr, 1977, 288 s.
13. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1990, 374 s.
14. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtib edənlər: P.Kərimov və M.Hüseyni). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
15. Sadiq bəy Əfşar. Türkcə məktublar (Tərtibçi P.Kərimovdur). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 50+36 s.
16. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 458 s.
17. Təbrizi Qövsü. Divan (Tərtibçi P.Kərimov). Bakı: Nurlan, 2005, 449 s.
18. Təbrizi Qövsü. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçi H.Araslıdır). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958, 191s.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПРИЗНАКА И КОЛИЧЕСТВА ПРЕДМЕТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVII ВЕКА

Г.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье в историческом аспекте прослеживаются и анализируются такие главные части речи, как прилагательное и числительное. Исследование проводится на основе

литературно-художественного языкового материала мастеров слова, представляющих азербайджанский литературный язык XVII века. При проведении сравнений с современным языком, живым разговорным языком выявляются дифференциальные и интегральные особенности. В ходе исследования было установлено, что интегральность превалирует над дифференциальностью, дифференциальные же признаки ограничиваются больше фонетическими особенностями. Как результат отмечается стабильность обеих частей речи в азербайджанском литературном языке XVII века.

Ключевые слова: прилагательное, степень, архаизмы, числительное, семантические разряды числительных, интегральность, дифференциальность, словарный состав, нумеративные слова, фоновариантность

THE HISTORICAL EXPRESSION OF ATTRIBUTE AND QUANTITY OF SUBJECT IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE XVII CENTURY

G.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

Such main parts of speech as adjective and numeral are traced and analyzed from the historical aspect in the article. The research is carried out on the basis of the poets' and writers' literary-artistic linguistic materials that present the Azerbaijani literary language of the XVII century. The differential and integral peculiarities are revealed during the comparison with the contemporary language, spoken language. This research makes it possible to determine the following fact: integrity prevails over differentiability, differential features are more confined to the phonetic peculiarities. As a result, stability of the both parts of speech in the Azerbaijani literary language of the XVII century is emphasized.

Key words: adjective, degree, archaism, numeral, semantic kind of numerals, integrity, differentiability, vocabulary, numerative words, phonetic variance

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**47.82.10 UOT. 82-1****POEZİYA VƏ TƏBİƏT****İ.S.ƏLİYEVƏ*****Bakı Dövlət Universiteti***
azimova.aida@mail.ru

20-30-cu illər poeziyasında xalq şairi Səməd Vurğun özünəməxsus yaradıcılığı ilə seçilir. S.Vurğun öz şeirləri ilə 1924-cü ildən ədəbi dünyaya daxil olmuşdur. O, 30-40-cı illərdən sonra irihəcmli əsərləri ilə oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Məqalədə şairin təbiətə həsr etdiyi şeir və poemalarından geniş şəkildə bəhs edilir.

Açar sözlər: şair, təbiət, zərif, mövzu, doğma

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının yaranması və inkişafında misilsiz xidmətlərindən olan xalq şairi Səməd Vurğunun zəngin yaradıcılığı yalnız Azərbaycan şeirində deyil, ölkəmizin hüdudlarından kənarda da böyük şöhrət qazanmışdır.

O, əlli illik qısa ömrünün yarısından çoxunu şeirə, sənətə həsr etmiş, milli şeir xəzinəmizi misilsiz söz inciləri ilə zənginləşdirmişdir. Onun ürəklərə yol açan poeziyası, eləcə də mənzum dram əsərləri və ədəbi-nəzəri məqalələri bu gün də yüksək bədii dəyərini, bədii estetik tərəvətini saxlayır.

Görkəmli yazıçı Mir Cəlal aşağıdakı sözləri təsadüfən yazmamışdır: “Səməd Vurğun bir çoxları kimi yaradıcılığının illərindən kağız korlamamışdır. O, əlinə qələm aldığı gündən bədii sənətkarlığı ilə seçilən şairdir. Onun şeirlərində, ayna kimi təmiz qəlbində xalq şeiri və musiqisinin ən incə səs və titrəyişləri əks olunurdu”.

Çoxcəhətli və əhatəli bir həyat yolu keçmiş şairin mövzu dairəsi geniş və əhatəlidir. Onun insan qəlbini etizəyə gətirən lirikası, xarakter poemaları, tarixi mövzulu dram əsərləri şair Bəxtiyar Vahabzadənin dediyi kimi “böyük şairin yaradıcılığı güzgüsüdür”. Bu güzgüdə xalqın sevinci də, kədəri də, xəyalı da, arzusu da, hissi də, düşüncəsi də, folkloru da müəyyən ölçüdə öz əksini tapmışdır”.

Azərbaycan təbiətinin vurğunu olan şair əlinə qələm aldığı ilk gündən

insana, təbiətə vurğunluğundan, saf və ülvə məhəbbətdən bəhs etmişdir. Onun bu mövzulu əsərlərində məna gözəlliyindən, estetik zövqdən, torpağımızın barlı-bərəkətli olmasından, sərin bulaqlarımızdan, qartallı qayalarımızdan – ümumən yaşadığımız aləmin əsrarəngiz gözəlliyini özünün poetik nümunələrində bir daha gözümüz qarşısında canlandırırmışdır.

Akademik Məmməd Cəfər “Estetik zövq” adlı əsərində yazır: “Estetik gözəlliklərin tükənməz mənbələrindən biri təbiətdir. İnsanın təbiətdən aldığı zövq sonsuz, nəhayətsizdir. Təbiət insan üçün həm müəllim, həm sağlamlıq, həm də tükənməz estetik zövq mənbəyidir”.

Doğrudan da, təbiətin şah əsəri olan insan nə kəşf edibsə, nə qazanıbsa ilk növbədə təbiətə borcludur. Təbiət insanın həyat mənbəyidir. Şair də qeyd edirdi ki, təbiətdə daha maraqlı səhnələr, əyləncələr və zövq mənbəyi vardır. Şairə görə məna gözəlliyinin əsas ruhu insana və təbiətə qarşı məhəbbətdir.

S.Vurğun istər şeir və poemalarında, istərsə səhnə əsərlərində, məruzə və çıxışlarında Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini dərin bir məftunluqla tərənnüm etmişdir. Şairin uşaqlıq illəri doğulduğu kəndin yamaclarında, Qarayazı meşələrində keçdiyindən, təbiətə məhəbbətini xüsusi vurğulayır və qeyd edir ki, “uşaq özü canlı olduğundan insan da təbiət aşığıdır”.

Hələ 1938-ci ildə yazdığı “Qız qayası” poemasında “ormanlar içində çağlayan “İsa Bulağını” – onun “göz yaşı kimi” dupduru suyunu, o yerlərin şairənə təbiətinin təsvirini verməklə ilk gənclik illərini xatırlayır:

Mən də həyatımın gənclik yaşında,
Sizə söylədiyim bulaq başında
Süfrəmi açmışam, kabab yemişəm.
Baxıb gözəllərə şeir demişəm.
O vaxt əsərlərim ağlamış fəqət,
Könlümə sığmamış qoca təbiət.
Alıb sorağını ötüb keçəndən,
Gizli bir ilhamın xəyalıyla mən
Ahımı salmışam bu dərələrə (2, 26).

“Muğam” poemasının “Muğam meşələri” adlanan nəğməsində şair xəyalının qanadlarında uçur, öz qocalığını “əlində əsa, gözündə çeşmək” Muğam düzünü, orada salınacaq qalın meşələri təsəvvürünə gətirir.

Əlimdə bir əsa, gözümdə çeşmək,
Loğman tək gəzirəm vətən mülkünü.
Yüz illər keçsə də unutmaz ürək
Vətənin ilkini, eşqin ilkini.

Şairin təbiət gözəlliklərinə həsr etdiyi “Dağlar”, “Göy-göl”, “Kür çayı”, “Dilican dərəsi”, “Çiçək” kimi şeirləri də təbiətin özü qədər saf və şairənədir.

Bu cəhətdən “Dilican dərəsi” şeiri daha çox xarakterikdir. Hələ uşaqlıq və gənclik illərindən təbiətin vurğunu olan şair “Dilican dərəsi” şeirində əsrarən-

giz gözəlliyə malik olan bu diyarın füsunkar gözəlliyini ehtirasla təsvir edir, bu aləmi cənnət sanır, insanın ən ali sifətlərindən olan səmimiyyəti, doğruluğu bu yerdə axtarır:

Fələklər yaratmış bu yeri cənnət
Desəm çox münasib həqqindir əlbət,
Səndə var doğruluq, var səmimiyyət,
O ibrət bağına loğmanlar gəlir (3, 27).

“Bu şeirlər təbiət və insan gözəlliyinə vurğun olan bir ürəyin yanıqlı nəğmələridir. Səməd Vurğun şeiri hər cür ədəbi tənqiddən uzaqdır, safdır, büllurdur”.

Bu şeirlərin təbiiliyinə, gözəlliyinə səbəb də məhz şairin müşahidəsidir...

Şeh düşür otların üstə gecədən,
Doymaq olmaz orda xoruz-beçədən,
Dəyəsi qurular qalın keçədən
Dərdlərin dərmanı bizim dağların (4, 33).

Şair “dişləri göynədən soyuq bulağı”, “qalın gecədən qurulan dəyəni”, “boynunu əyib” çeşmələrdən “su içən maralı, ceyranı” öz əlamətləri ilə təsvir edir.

Şair bəzən özünü al-əlvan bəzənən təbiətlə, vüqarlı dağlarla müqayisə edir, dağlardakı vüqarla özü arasında bir ziddiyyət görür, dağlardakı vüqara, təbiətdəki şənliyə həsəd aparır:

Dağlar sizdəki bu böyüklük, vüqar
Nə olur bir zaman olsaydı məndə.
Bəlkə sayıldım o gün bəxtiyar,
Vidənimi yaxan bu zəhri-xəndə.

Vətənpərvərlik duyğusu, Vətənin dağına-daşına vurğunluq, bərəkətli torpağımızın insan əməyi nəticəsində laləzarə çevrilməsini şair şeirlərində dərin bir məhəbbətlə danışaraq deyir: “İnsan hissləri içində ən müqəddəs, əbədi tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühümü vətənpərvərlikdir. Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanı həyat nəfəsidir – desək biz ömrün nə məqsəd üçün yarandığını bir daha dərk edərik” (5, 33).

Deməli, şairə görə, ömür yolu, bu yolun məqsədi və amalı vətəndən başlayır.

Görkəmli yazıçı Mehdi Hüseyn şairin vətənpərvərliyindən bəhs edərkən yazırdı: “Səməd Vurğunun lirik poeziyası da, dastanları da, siyasi şeirləri də onu daim həyəcanlandıran vətən və xalq mövzularına həsr olunmuşdur. Əgər biz onun əsərlərini sovet dövrümüzün müəyyən inkişaf mərhələləri fonunda diqqətlə tədqiq etsək, şairin hadisələrə nə qədər fəal və həssas yanaşdığını çox aydın görərik”.

Şair elini-obasını, ana yurdunu dərin məhəbbətlə sevən oxucularına vətənimizin gözəlliklərini, zəngin maddi və mənəvi sərvətlərini, tarixi abidələrini,

qəhrəmanlıq keçmişini, qədim Muğam və Mil düzlərini, Şah dağı silsiləsini, Göygölünü, Kəpəzini tərənnüm edib sanki bütöv Azərbaycanı, onun övladlarını sevdirməyə çağırırdı.

Professor C.Abdullayevin yazdığı kimi, “Səməd Vurğunun əsərlərində Azərbaycan təbiəti, onun daşı və torpağı dil açıb danışır, əşya və predmet canlı kimi təsvir edilir, təbiət də insan kimi sevinir, kədərlənir, “yaranır” və “ölür”.

“Sadə, aydın, səmimiliyi ilə hamının qəlbinə yol tapan, folklor mənşəli, ritmik ahəngdar səciyyəyə malik olan bu lirika ,həm də gözəl musiqidir. Səməd Vurğun qələmində təbiət insan ruhunun tərcümanı kimi verilir. O, bütöv poetik tablo yaradanda, təbiətə sətirlərarası münasibətində də bu məqsədə nail olur” (6, 85).

Səməd Vurğunun ilk şeirlərindən biri olan “Bahar şərqi”ndə də belədir. Cəmi on iki misralı bu şeir baharın gəlişini əks etdirən romantik səpkili nikbin bir hekayədir:

Günəş doğdu, yayıldı,
Yatan ellər ayıldı.
Açdı çiçəkli güllər,
Dilə gəldi bülüllər.
Qar, çovğun gözdən itdi,
Dağlarda lalə bitdi.
Qanadlandı buludlar;
Yerdəki əlvan otlar,
Cücərib boy atdılar,
Aləmə naz satdılar.
Artdı suların səsi,
Sevindirdi hər kəsi (7, 54).

Vaxtı ilə böyük Sabir “Gəl, gəl, a yaz günləri” şeirində baharın gəlişini arzu etmişdi. Şeirdə uşağın yaza müraciətində, fəslin tez gəlişini arzulamasında dərin bir səmimiyyət vardır. Həmin səmimiyyət və təbiilik misradan misraya, kəlmədən-kəlməyə keçir:

Gəl, gəl, a yaz günləri!
İlin əziz günləri!
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.
Çaylar daşıb sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək (8, 198).

Göründüyü kimi M.Ə.Sabirin lirik qəhrəmanı yazın, yaz günlərinin gəlişini, onun gəlişi ilə həm də taxılların tel-tel göyərüb canlanmasını arzulayırdı. S.Vurğunun “Bahar şərqi”ndə isə bahar gəlmişdir, günəş aləmə yayılmış, ya-

tanlar yuxudan oyanmış, güllər, çiçəklər açmış, bülüllər dilə gəlmiş, qar-çovğun gözdən itmiş, otlar cücərib boy atmışdır, bütün bunlar hamını sevindirir. Hər ikisi baharın gəlişindən söhbət açan gözəl nəğmələrdir. Ancaq qeyd etdiyimiz kimi, Sabir şeirində “yaz günləri”nin gəlməsi arzulanır çünki hələ qışıdır. Yazdan əsər-ələmət görünür. Vurğun şeirində isə bundan fərqli olaraq bahar gəlmişdir. Hər tərəfdə, hər yanda onun əlamətləri görünür, nəfəsi duyulur, səsi eşidilir. Bunlar doğan Günəşdir, cəh-cəh vuran bülüllərdir, qanadlanan buludlardır, cücərən otlardır, suların artan səsidir və s.

Həm Səməd Vurğun poeziyasında, həm də ümumən Azərbaycan uşaq şeirində nadir nümunələrdən olan “Bahar şərqi” həm mövzusunə, həm də aydınlığına, axıcılığına və lirizminə görə diqqəti cəlb edir. Şair baharın gəlişini əks etdirən gözəl bir poetik məzərə yaratmışdır.

Səməd Vurğunun ilk qələm təcrübələrində məhəbbət sızıltıları nə qədər diqqət çəkən olsa da, bütövlükdə Azərbaycan mövzusu şairin yaradıcılıq etalonu idi. Bu cəhətdən akademik Məmməd Cəfər təsadüfən yazmırdı ki, “Səməd Vurğun Azərbaycana təkcə bir şair həsr etməmişdir. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycana həsr edilmişdir” (9, 156).

Səməd Vurğun yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu iki cəhətdən nəzəri cəlb edir. Azərbaycan bir Vətən, Xalq, milli Respublika, dövlət, qədim bir diyar, başı min bir bəla çəkmiş zəngin bir səltənət – gözəl kəndləri və şəhərləri ilə şairin ilham qaynağıdırsa, ikinci tərəfdən Azərbaycanın zəngin təbiəti, dağları, gen dərələri, ceyranlı, turaclı çölləri, sünbüllü zəmiləri, yeraltı sərvətləri – bir sözlə, bütün varlığı ilə şairi rıqqətə gətirən və bütün ömrü və yaradıcılığı boyu düşündürən mövzular mənbəyidir.

Təbiət vurğunu şair ilk öncə təbii olaraq çiçəklərdən başlayır. “Çiçək” şeirində yazır:

Gözəl çiçək, dalgalanır dağ döşü,
Nədir o tərəniz, dəryanı yoxsa?
Söylədilər səni könlümün əşi
Həqiqətimi, o da xülyanı yoxsa?
O sərin buludlar, o boylu çinar,
Həm sənə gülümsər, sənə çırpınar
Deyirsən titrədir məni ruzigar,
Bu dərdə mübtəla dünyanı yoxsa?

Göründüyü kimi, Səməd Vurğun çiçəyə klassik şeirimizdə olduğu kimi yox, ona tamamilə fərqli bir mövqedən yanaşır. Hətta şair sonrakı misralarda “əmərdim hüsnündən min incə duyğu” – deyər öz daxili hisslərini təbii duyğularını çiçəklərdə aradığını gizlətmir.

Səməd Vurğun dağlar haqqında da bir neçə şeirlər yazmışdır. Şəkil və məzmun cəhətdən bir-birinə bənzəməyən bu şeirlərdə dağlar müxtəlif prizmadan görünür. Bu cəhətdən “Bizim dağların” şeiri məzmunca daha zəngindir:

Əlvan çiçəkləri saralmaz, solmaz,
Baxdıqca onlara könüllər doymaz,
Çesmələr başından heç əskik olmaz
Zurna, balabanı bizim dağların.

Dağların yaxasında gülü, çiçəyi solmayan bir çeşmə başında zurna-balabanın səsi gözəl bir mənzərədir. İkinci bənddə:

Şeh düşər otların üstə gecədən,
Doymaq olmaz orda xoruz-beçədən,
Dəyəsi qurular qalın keçədən
Dərdlərin dərmanı bizim dağların.

Göründüyü ki, buradakı misraların bir-birilə zahirən əlaqəsi yoxdur. Birinci misra şegli otlardan, ikinci misra xoruz-beçədən, üçüncü misra isə qalın keçədən qurulan dəyədən söhbət açır. Amma bu üç misranın arasındakı daxili bağlılıq gözümlərin önündə canlı bir lövhə yaradır.

Dağlar haqqında klassik ədəbiyyatda, xalq yaradıcılığında və uşaq şeirində çox dəyərli nümunələr yazılmışdır. Aşıq Ələsgərdən öyrənən Səməd Vurğun Azərbaycan dağlarını özünəməxsus boyalarla tərənnüm etmişdir. Yaradıcılığının qaynar çağlarında şairin yazdığı “Dağlar” gəraylısı məzmun, ruh və təzəlik baxımından yeni məziyyətli bir nəğmədir.

Şair Atif Zeynallı həmin şeir haqqında öz qənaətlərini ümumiləşdirərək yazırdı:

“1942-ci ildə ənənəvi gəraylı formasında yazdığı 8 hecalı “Dağlar” şeiri zərif romantika ilə aşılanmışdı. Bu “Dağlar” elə bil dağlar barədə danışan bütün əvvəlki şeirlərin poetik yekunu kimi səslənirdi. Qüdrət, dözümlü və gözəllik şeirdə Azərbaycan və doğma el-oba kimi ümumiləşdirilirdi. Şair inamla bildirdi ki, öz sazının və sözünün gücünü ana torpaqdan, xalqdan alan nəğməkar ölməzdir”.

Bir qonağam bu dünyada
Bir gün ömrüm gedər bada.
Vurğunu da salar yada
Düz ilqarlı bizim dağlar (10, 56).

Ümumiyyətlə, Səməd Vurğunun Azərbaycanın əsrarəngiz gözəlliyinə həsr etdiyi təbiət şeirləri ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər zəngindir. Şairin bu mövzuda yazdığı poetik nümunələr dilinin sadəliyi, folklor üslubuna yaxınlığı ilə səciyyələnilir, özündə xalq hikmətinin və xalq şeirinin ənənələrini birləşdirməklə Vətən və Vətəndaş sevgisini optimal bədii üsullarla gerçəkləşdirən yüksək sənət nümunəsi kimi seçilir:

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Cəlal. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Bakı: EA nəşr, 1957, 560 s.
2. Vurğun S. Əsərləri VI cildə, I cild, Bakı: Elm, 1972, 310 s.
3. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri V cildə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 316 s.
4. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri V cildə, I cild, Bakı: Qasidoğlu, 2007, 264 s.
5. Bayramov Q. Vurğun poeziyası. Bakı: Elm, 1976, 78 s.
6. Abdullayev C. Lirikə və zaman. Bakı: Yazıçı, 1976, 265 s.
7. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri V cildə, II cild, Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 348 s.
8. Sabir M.Ə. Nəphənamə. Bakı: Yazıçı, 1980, 530 s.
9. M.Cəfər. Xalq şairi Səməd Vurğun. Bakı: AMEA, 1956, 210 s.
10. Vurğun S. Əsərləri VI cildə, II cild, Bakı: Elm, 1986, 328 s.

ПРИРОДА И ПОЭЗИЯ

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Среди поэзии 20-30-х годов своеобразное творчество народного поэта Самеда Вургуня занимает особое место.

В 1924 году он впервые поступил в литературный мир своими стихами. Позже 30-40-х годах поэт Самед Вургун своими крупными произведениями привлек внимание читателей.

Автор статьи целиком и полностью анализирует стихи и поэмы Самеда Вургуня посвященные природе.

Ключевые слова: поэт, природа, нежный, тема, родной

NATURE AND LITERATURE

I.S.ALIYEVA

SUMMARY

The poetry of the 20-30s is distinguished with the creativity of the national poet Samad Vurgun. In 1924 he entered the literary world with his poems. Later in 30-40s Samad Vurgun attracted the readers' attention with his major works. The author of this article thoroughly analyzes Samad Vurgun's verses and poems dedicated to nature.

Key words: poet, nature, elegant, theme, native

UOT 398;801,8

TÜRK VƏ MONQOL XALQLARININ
İNANCLARINDA KUTÜ.Q.ƏLƏKBƏROVA
AMEA-nın Folklor İnstitutu
ulker.elekberova@bk.ru

Məqalədə yakut, altay, xakas, şor, teleut, telenqit, tuva, qırğız, tatar və Sibir türklərinin ruh haqda təsəvvürləri ümumiləşdirilmiş, Azərbaycan folklor mətnlərinin, inanclarının, alqış və qarğışlarının daşdığı mifoloji anlam, magik mahiyyəti digər türk xalqlarının inancları və folklor mətnləri ilə müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir. Məqalədə türk xalqlarının ruh inancına aid əksər elmi ədəbiyyatdakı bilgilərlə yanaşı monqol və buryat xalqlarının ruh haqda təsəvvürlərinə yer verilmişdir.

Açar sözlər: ruh, tın, kut, yula, sur.

Kut *embryo*, *rüşeym*, *döl* mənasını verib, insan həyatının və gücünün başlanğıcıdır. Kutun ilk mənası *xoşbəxtlik*dir. Qədim türk Gültikin abidəsi üzərindəki runik yazıda deyilir: “*Tengri yarlıkadunıq üçün, özim kutım bar üçün, kağan olurtım*”. Kut Tanrıdan gəlir və Tanrıya qayıdır. Bu söz Y.Balasaqunlunun “Kutadqu-bilik”- “Xoşbəxtliyə aparan bilik” əsərinin adında saxlanmış, bu söz Anadolu türkcəsində bu gün də *kutsal*, *kutlamaq*, *kutlu* sözlərində qorunmuşdur. Əksər orta əsr lüğətlərində kut sözünün ilk mənası düzgün olaraq *xoşbəxtlik* işləndiyi halda K.Yudaxin “Qırğız-rus” lüğətində *kut* sözünü tərcümə edərək, bu izahları verir:

1. Çadırın açıqlığından düşən jelatinə bənzər bir maddə
2. Həyati güc, zəhin, ruh.
3. Şans
4. Sürüləri qoruyan dua, həmayil, ya da nəzərlik.

Müəllif kut sözünün əsas mənası olan *xoşbəxtlik* sözünün əvəzinə səhvən *şans* sözünü işlədir ki, bu, əski türk yazılı abidələrində də *ülüg* kimi işlənmiş, tale mənasını verir (1,34).

“İrk-Bitik”adlı türk əl yazısının bir mətnində belə deyilir: “*Bir adam sürünərək yola çıxdı və Tengri ilə qarşılaşdı. Kut üçün yalvardı, yaxardı, Tengri də ona kut verdi və belə dedi: “otlağında gənc, sağlam heyvanlar olsun, ömrün (kəliməsi kəlməsinə: kəndi özün) uzun olsun”* (1,39). M.Kaşğarlı “Divani lüğət-it türki” əsərində qeyd edir: “*Əgər Tanrı, əsirinə, kut və böyük*

xoşbəxlik verirsə, o zaman, onun işləri hər gün yolunda gedər. Ulu Tanrı, onu yaxşılıqlara, qayğıya boğdu, onun sayəsində, kut və böyük xoşbəxtlik bir bulud kimi yüksəldi"(1,42). Kutun gəldiyi kimi uçub getdiyi söylənilir və ruhun bir alov kimi olması, eynən bir atəş kimi söndüyü təxmin edilir. Monqol dil ailəsində *su, sü* sözü kut sözünün əvəzinə çox istifadə edilən sözdür. Tunqusca və monqolca kut sözü *kuvi, kovi* şəklində işlənir. Cingiz xanın sənədlərində, Monqol imperatorluğu dövrünün dövlət fərmanlarında *həyat gücü, uzun ömrün dayağı* mənasında kut sözünə rast gəlinir (1,43-52). Kut tatarca *kot*, xakasca *isə hut* şəklində işlənir (5,143).

Müasir telenqitlərdə və teleslərdə kut sözü ruh adı kimi artıq işlənmir. Onu monqolca *sünə*, yaxud türkcə *yula* sözü əvəz edib. Lakin şaman dualarında bu söz yaşamaqdadır. Qəfil qorxu zamanı "*kut çıktı və ya kut çılgın pardı*" ifadələrində bu söz qorunub saxlanmışdır. Müasir tatarlar indi də qorxu zamanı "*kotım tabanqa töşte*", yəni "kutum dabanıma düşdü" və ya "*kotım oçtı*", yəni "kutum uçdu" deyirlər.

Şamanlığa inanan teleutların təsəvvürünə görə, insan kutunun yaradıcısı şamanın dördüncü qatında yerləşən yaradıcı ana- *Anam Yayıcı Ülgəndir*. Onun göndərdiyi kut ana bətnində qızıl qurd şəklində olur. Sonra inkişaf edərək insan rüşeymi halını alır (3). N.A.Baskakov da eyni fikri qeyd edərək yazır ki, kut qeyri-maddi *tynın* maddi təəcəssümüdür və *Anam-Yayıcı (djajucy)* tərəfindən ana bətninə qızıl qurd şəklində yerləşdirilir (2,109).

Altaylıların və teleutların inancına görə, "*Kijininq, maldinq kudi üstü-qüde bolor*", yəni insanın və mal-qaranın kutunu yuxarıda - IX səma qatında olan Ülgən və onun oğlanları verir. Orada budaqlarından kutlar asılmış müqəddəs qayın ağacı var. Ev heyvanlarını artırmaq və ya uşaq istəyənlər üçün qamlıq edən şaman Ülgənin icazəsi ilə qayın ağacından kut üfürür və onlar yer üzünə ulduz kimi səpələnirlər. İnsanlara axan ulduzu xatırladırlar. Dağlıq altay teleutlarında uşağı olmayan ailəyə şamanın qamlıq etməsi od başında baş verirdi. Odun sağ tərəfində yurdun, alaçıqın sahibəsi, sol tərəfində isə sahibi əyləşirdi. Alaçıqın torpaq döşəməsinə, ocağın başına ağcaqayın budağı batırırdılar. Yarpaqlı budağa ağ lent-*yalama* bağlayırdılar. Bu lentin ucu çadırın bacasından çölə çıxırdı. Ocağın yanındakı ağcaqayının altına isə yəhərin altındakı keçə tərəlik döşənirdi. Ağcaqayının budaqlarına isə kut üçün tozağacı qabığından kiçik beşik (*kabay*) asırdılar. Kut göydən enib keçənin üstünə "odun sahibinə"- "*ot eezi*" düşür, sonra şaman simvolik şəkildə onu beşiyə qoyurdu. Qamlıq zamanı uşağı olmayan kişilərdən bəzisi uşağın kutu ora düşsün deyə, gizlicə papaqlarını içi açıq qoyurmuşlar (4,31).

Şor kökənli saqaylar mal-qara və məhsul üçün kutu (pala, mal, anq, tamak) müqəddəs dağların sahibindən, tuvalılar isə öz yerlərinin sahibindən alırdılar. Kut həmişə hansısa ilahi tərəfindən göndərilirdi. Əgər şaman mal-qaranın artımı üçün qamlıq edirsə, alaçıqdakı ağcaqayın budağını at və ya qoç peyninə sancırdılar. Buynuzlu heyvanlar üçün qutu yeraltı məkanın ilahilərindən və ya ruhlarından istəyirdilər. Sadalanan faktlar göstərir ki, Altay-sayan xalqlarında

insan kutu yüksək dərəcəli ilahi tərəfindən verilirdi və həyat gücünün doğuşdan ilk başlanğıcı kimi materializə edilmiş şəkildə göndərilirdi. Kutun göndərilməsində od ilahisi də iştirak edirdi. Kutun od vasitəsilə alınmasına inanc yakutlarda da geniş yayılmışdır. Bu inanc doğulacaq uşaqların kut və surlarına zərər verməmək üçün ocaqdakı kömürlərin dağılmaması qadağasında əks olunmuşdur. Qırğızlarda bu inanc hələ də yaşamaqdadır. İnsan öldükdən sonra kutun ilahiyə qayıtması inancı teleutlar arasında geniş yayılıb. İnsan öldükdən sonra onun bədənini tərk edən kut ölülər məkanına- *“paşqa yer”*ə gedir. Deyilənlərdən məlum olur ki, kut insanın embrionu kimi çıxış edir. Kut haqda təsəvvürlər birmənalı deyildir. Bəziləri onun qadının bətnində yaranmasını tük və ya qırmızı qurd şəklində ehtimal edir, bəziləri isə düşünürdülər ki, o qadının bətnində ocağın kənarında oturanda əmələ gəlir. Ev heyvanlarının qutu isə ali ilahilərdən rüşeym şəklində istənilirdi. Bitkilərin kutuna isə münasibət fərqli idi. İnanca görə, otun və sünbüllərin kutu yerdə olurdu- *“ölöning kudi yerde bol”* və yerli meşə, çay, göl, hövzə, dağ mənşəli idi. Məhsul verməyən torpaq üçün *“Yer kudun pardı”*-yerin kutu getdi deyirdilər. Qırğızlar ehtimal edirdilər ki, uşaqlar və heyvanlar üçün kut qadın ilahəsi Umay tərəfindən od ilahisi (*ot ana*) vasitəsilə verilir. (Qamın uşaq ayini keçirdiyi əsnada çadırın tavanındakı duman dəliyindən içəri girərək doğulacaq körpəyə can verən *günəş işığı* şəklində ruh monqol və buryatların inanclarında *Sus* adlanırdı. *Sus* monqol və buryatların inanclarında *günəşin, gün şüalarının və odun sakral substansiyasını* bildirir). Kut alaçıqın bacasından bir parça qara-qırmızı rəngli həlməşik kütlə şəklində düşür. Əgər o, insan şəklində olarsa, uşaq kutu, heyvan şəklindəsə, mal-qara kutu hesab edilirdi. Qırğızlar qurquşundan kut adlandırdıqları heykəlciklər düzəldirdilər. Onu pambığa bürüyüb kisəyə qoyurdular və evin böyük qızının sandığına qoyub nəsilbənəsil ötürürdülər. Tuvahlılarda *uruq kudu* hamiləliyin normal keçməsinə təmin edir. Bu həyati güc uşağı orta dünyada saxlayır. Kukla formalı *uşaq ereni* uşağın kutunun və ya onu himayə edən Umayın simvoludur (4,41).

Altaylılar uşağı olmayan adama *kudi yok kiji* deyirlər. *Kudi* yok kiji ya Ülgənə, ya da yerdə yaşayan ruhlara *Ada-kiji və Yökana* uşaq kutu üçün müraciət edirdi. Bu halda evdə adam başı çoxalsın deyə (*yi tolo baş uçun*) qanlı qurban kəsirdilər. Bu qurbandan sonra uşaq doğularsa, onun doğulması ilahinin rəhmi ilə izah edilirdi. Bu uşaq *ada kijdən yayalğan, jö adazınan yayalğan, öröqi bayanadan yayalğan*, yəni Adəmdən yaranmış, jö-xeyirxah ruhlardan yaranmış, *bayana*-ali ruhdan yaranmış hesab edilirdi. Teleutların inancına görə, uşaqlara kut verən ilahi onların bədəninə nişan-mən (ləkə,xal) qoyur və ya onlara qıvrım, buruq saçlar verirdi. Ülgəndən və ya yer ruhlarından kutu alınan uşağa beş yaşına çatanda yenidən qanlı qurban kəsilir, ona uzun ömür istənilirdi. Kut ana bətnindən insanla birlikdə yaşayıb böyüyürdü. Bu vaxt o, insanı həyatda saxlayan xüsusi güc qazanırdı. Teleutlara görə, onun dəyəri at başı böyüklükdə qızılla, qoç başı böyüklükdə gümüşlə ölçülürdü: *At bajınca altın kut, Koi bajınça kymış kut* (3, 256). Kut insandan ayrılan, insan bədənindən

kənarda yaşaya bilən və yenidən insana qayıda bilən insanın ruhu kimi başa düşülürdü. İnsandan başqa heyvanın (*maldın kudi*) və bitkilərin də kutu var. Heyvanların kutu rüşeym kimi yer üzünə üç qat səmada yaşayan ikinci dərəcəli Ülgən-Ərmən xan tərəfindən göndərilirdi. Ailə başçısı öldükdə özü ilə mal-qaranın kutunu da o dünyaya apara bilərdi. Onda mal-qara boğulurdu: "*Maldın kudın alıp parğan, mal öl yat*". Bitkilərin kutu da rüşeym kimi qəbul edilirdi. O, ıyıqlar - çay, göl, hövzə ruhları tərəfindən verilirdi. Yazda ıyıqlara qurban verilirdi. Onlardan taxılı, otu siçanlardan, zərərverici böcəklərdən qorumağı diləyirdilər. Əgər yayda yaxşı ot məhsulu olurdusa, onda teleutlar deyirdilər ki, *ıyık ölön çoptın kudın bərdi*- ıyık ota kut göndərdi (3,258).

Altay xalqlarının şaman inanclarında 6 növ ruhdan biri kimi kut göstərilir. İnsan qorxanda deyirlər: "*Kudi çilip pardı*"- Ruh uşağı çıxdı. "*Kiji kudup pardı*"- İnsan yox oldu. "*Er kudup pardı*"- Torpaq məhsuldarlığını itirdi.

Altay türklərinin kut inancından fərqli olaraq, yakutların kut inancı 3 mərhələlidir. V.F.Troşçanskiy-in verdiyi məlumatlara görə, yakutlar uşağın doğumunda *Buor-kutun* torpaqdan, *Salğın kutun* havadan gəldiyinə, *İye-kutun* isə körpəyə anadan keçdiyinə inanmışlar. Yakutların inancına görə, kut insana Ayı Toyon tərəfindən verilir. Kut insanın qarnı ilə əlaqədardır. Ölümdən sonra *abaas*ılar kutu yeyərlər, ancaq inanca görə, bir neçə gündən sonra kut bədəninin yanında yenidən canlanır və o biri dünyaya köçər. O halda o biri dünyaya gedən yalnız kutdur (5,145).

Yakutlarda həm də kutun insana müasir tanrılar panteonunun ilk tanrısı Art Toyon Ağa tərəfindən verildiyinə inanılmaqdadır. V.Radlovun dediyinə görə, Altay tatarları böyük tanrı Bay Ülgənin ataların tələbi ilə yeni doğulmuş körpəyə veriləcək həyat gücünü Sūd ağ göldə axtarması üçün bir elçi göndərməsinə inanırlar. Yeni doğulmuş körpəyə həyatın simvolu olan, ona həyat gücü verən sūd kutu ifadə edir. Bu inanc Volqa çuvaşları kimi müxtəlif türk xalqlarında hələ də mövcuddur. Bir qohum öldüyündə xoşbəxtliyin evdən uzaqlaşmaması üçün evdə sūd paylanır və sūd dolu bir qab evdə bir yerə gizlədilir (1,41). Teleutlar inanırdılar ki, mərhumun arxasınca bir ailə üzvü ölərsə, bu ölən adamın onların da kutunu özü ilə götürüb aparmasına işarədir.

Umay və kut- İnsan həyatının ana bətnindəki dövründən onun səma ilahəsi Umayla əlaqəsi yaranır. İnsanın dünyaya gəlişinin, həyatının ilk əlaməti nəfəs-tın sayılır. İnsanın tını üzülənə, yəni nəfəsi kəsilənə qədər ayılı-günlü yer üzündə yaşaması mərhələsi başlayır. Uşaq dil açıb danışana qədər onun səma ilə əlaqəsinin daha çox olduğu düşünülür. Bu dövr ərzində o, adı qədim türk yazılı abidələrində çəkilən Umay ananın qorumasında, nəzarəti altında olur. Körpə yuxuda Umayla söhbət edir, Umay onunla oynayanda yuxuda gülür, gedəndə ağlayır. Uşaq ətrafdakı insanlarla sərbəst danışmağa başlayanda isə Umayla əlaqəsi kəsilir. Şimali altaylılarda və baqat teleutlarında, saqaylar, kaçınlar, beltilərdə uşaq böyüyüb dil açıb danışana qədər onun *kutunu umay adlandırırdılar*. Bu əvəzlənmə uşağın kutunu oğurlamaq istəyən bəd ruhları

çaşdırmaq, uşağın kutunu onlardan qorumaq məqsədi daşıyırdı. Uşağın kutu yer üzünə enəndə o, zəif və köməksiz olur. Ona görə, Umay ana səmədan onu ana bətnindən başlayaraq, qorumaq üçün enir. Yoxsa, bəd ruhlar uşağı tələf edər (artıqan bala). Kumandinlilər inanırdılar ki, qadın hamilə olanda Umay onun bətninə uşaqla birlikdə yerləşir və ana bətnində uşağı özünə çəkən bəd ruhlarla (azalarla) mübarizə apararaq, uşağın doğulmasına köməklik edir. Ağır və uzun çəkən doğuşları belə izah edirdilər. Umay göbək bağını da kəsməyə köməklik edir. Umay nəinki, körpəni qoruyur, hətta onun üzünü yuyur, kipriklərini darayır, körpəni əyləndirir, onunla oynayırdı. Körpə yuxuda olanda onu güldürürdü. Azərbaycanda indi də körpə yuxuda güləndə onu mələklər güldürür deyirlər. Katuni çayının sağ sahillərində yaşayan altaylılarda və Dağlıq Altay teleutlarında uşağın altı ayı tamam olanda qam çağırırdılar ki, *Umay-ene* şərəfinə qamlıq etsin. Mərasimdə bir buzovu qurban kəsərək Umaydan körpəni qorumasını və qayğısına qalmasını diləyirdilər. Körpənin beşiyinə isə Umayın körpəyə hücum etməyə cəhd edən bəd ruhları öldürdüyü silahını simvolizə edən kiçik ox və yay modeli asırdılar. Sonra bu (talisman, amulet) həmayilə süd və çay çiləyirdilər. Bu ritual *Balanı Umay ana kastarın çaçıqlı* adlanırdı və Umay ananın qaşlarını çatması uşağın xeyrinə hesab edilirdi. Uşağın Umayın qoruması altında olması o, *paskan bala* olana qədər, yəni 5-6 yaşına çatana qədər davam edirdi. Uşaq *paskan bala* olub, Umay-ene ilə əlaqəsi kəsiləndə, yeni dövrə qədəm qoyduğu zaman Şimali teleutlarda valideynin istəyi ilə Ülgənə və ya körpəyə kut göndərən digər ilahilərin şərəfinə qurban kəsilir, şaman qamlıq edirdi. Bu zamandan etibarən uşağın kutu umay adlanmırdı. Bu inanclar təkcə Altay-sayan xalqları üçün deyil, həm də Sibir xalqlarına da şamil edilir. Buryatlarda belə bir inanc qorunub saxlanır ki, körpələri Zayaşi ilahisi verir. O, 5 yaşa qədər körpələri qoruyub qayğısına qalırdı, çimizzdirir, əyləndirirdi. Böyüklərə körpə uşaqların paltarlarını kəsmək, murdarlamaq, körpəni söymək, danlamaq olmazdı. Evenklər (oraçenlər) belə hesab edirdilər ki, uşağın ruhu o, sərbəst danışandan sonra formalaşır (4,38). Uşaqla birlikdə onun bədəni ilə sıx əlaqədə olan kutu da böyüyürdü. İnsan öləndə onun kutu bədəni tərk edib Tanrıya qayıdırdı. Şimali teleutlar və şorlar da ehtimal edirdilər ki, insan öləndə kut onu göndərən ilahiyyə qayıdır. Digər fikrə görə, yeraltı dünyaya –ölülər dünyasına gedir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk və monqol xalqlarında ruh haqda təsəvvürlər eynidir. Ruh kut kimi yaranır, sus kimi verilir, tın kimi nəfəs alır, sur kimi görünür, öz kimi xüsusiləşir, sünə kimi ölüdən çıxır, üzüt kimi o biri dünyaya gedir. Yəni bir tək ruh- kutdu. Digərləri, həmçinin yula da kutun hal dəyişmələrinin, çevrilmələrinin keçici adıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Roux J.P. Eskiçağ ve ortaçağda Altay türklərində ölüm. İstanbul, Kabaççı Yayınevi, 1999.
2. Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая (термины, их значение и этимология). Советская этнография. 1973. №5.

3. Анохин А.В. Душа и ее свойства по представлению телеутов. Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.8. Ленинград, 1929.
4. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Ленинград: Наука, 1991.
5. Bayat F.. Ana hatları ilə türk şamanlığı. İstanbul: Ötükən, 2013

ДУША КУТ В ВЕРОВАНИЯХ ТЮРКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

У.Г.АЛЕКПЕРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы верования и представления тюркских народов, связанные с душой человека. Душа рассматривается главной ценностью и связующим звеном всех трех миров. В тюркских и монгольских языках существует много слов для обозначения души и ее состояния. Например, тын, кут, сур, сюне и др. Из них нас интересуют значения «душа», «сила жизни». Значения этих слов сохраняются в пословицах и поговорках тюркского народа. Можно заключить, что кут- душа может выходить из тела или перемещаться по нему.

Ключевые слова: душа, тын, кут, юла, сур.

SOUL OF KUT IN THE TURKIC AND MONGOLIAN PEOPLES' BELIEFS

U.G.ALAKBAROVA

SUMMARY

The article analyzes the Turkic peoples' beliefs and ideas of the human soul. Soul is considered as the main value and connecting link of all three worlds. All ceremonies and rituals are concentrated around it. There are two important transitional periods in the life of human beings: birth and death. These two stages consist of beliefs, customs, spirituals and mystical items. This study has investigated the transitional periods such as the birth and the death of the protagonists in folktales which belong to Turkish peoples. Many beliefs and traditions which come from past to present and which belong to the pre-Islamic period have survived in our traditions. The beliefs and practices of Turkish people contain the overtones of historical culture.

Key words: soul, tın, kut, yula, sur.

UOT 82(091); 82.1

1950-1960-CI İLLƏR FARS POEZİYASI

C.N.MƏMMƏDZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
mhjavanshir @ mail.ru

Məqalədə 1950-1960-cı illər fars poeziyasının inkişaf xüsusiyyətləri və həmin kontekstdə şairə Foruğ Fərruxzadənin yaradıcılığının əsas cəhətləri nəzəri baxımdan işıqlandırılır. 1950-ci illərdən İran ədəbi məkanında artıq müstəqil cərəyan kimi öz təsdiqini tapmış "yeni poeziya"nın növbəti məhsuldar mərhələsi start götürür. Həmin illərdə "yeni şeir" in arealı və sərhədləri özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərlə müqayisədə xeyli genişlənməklə gənclər arasında sürətlə yayılır. Vaxtilə sərbəst şeirlərin çapına tərəddüdlə yanaşan ədəbi nəşrlər sürətlənmə prosesinə böyük təkan verir. "Yeni poeziya" dan bir sıra ədəbi istiqamətlər meydana çıxır. Fars poeziyasında qırmızı xətlə əsas cərəyan kimi keçən romantizmin lirik-ictimai, lirik-inqilabi və lirik-fəlsəfi qolları müxtəlif istedad və dünyagörüşünə, bədii estetik zövqə malik olan şairləri öz ətrafında birləşdirir.

Açar sözlər: yeni şeir, klassik şeir, ədəbi cəbhələr, ədəbi cərəyanlar, tematik və bədii xüsusiyyətlər.

İran ədəbi məkanında müstəqil cərəyan kimi öz təsdiqini tapmış "yeni poeziya"nın 1950-ci illərdən növbəti daha məhsuldar mərhələsi start götürür. N.Yuşic rəsmi surətdə "yeni şeir" in (daha doğrusu, sərbəst şeirin - C.M.) əsasını qoyan şəxs kimi qəbul olunur [12, 23]. Bu mərhələ isə özlüyündə inkişaf xüsusiyyətinə görə 1950-1953 və 1954-1959-cu illəri əhatə edən iki yarım dövrə ayrılır. Həmin illərdə, xüsusilə də ikinci yarım dövrədə "yeni şeir" in arealı və sərhədləri özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərlə müqayisədə xeyli genişlənməklə gənclər arasında sürətlə yayılır. Vaxtilə sərbəst şeirlərin çapına tərəddüdlə yanaşan "Sülh göyərçini", "Döyüş xoruzu", "Söz", "Dalğa", "Yeni mədəniyyət", "Üslub" və s. ədəbi nəşrlər sürətlənmə prosesinə böyük təkan verir. "Yeni poeziya"dan bir sıra ədəbi qollar şaxələnir. Tənqidçi Ə.Dəstqeybin sözləri ilə desək, 1950-ci illərdə "yeni şeir" get-gedə öz həqiqi simasına yiyələnir [12, 157].

XX əsrin 50-ci illərində Nimanın ardıcılı şirazlı şair F.Təvəlləlinin klassik və "azad şeir" üslubunda yazılmış "رها" ("Qurtuluş") toplusunun nəşri "yeni şeir"ə qarşı populyarlıq və marağı artırır. Hələ ötən onillikdə sərbəst səpkidə qələmə alınmış "پشیمانی" ("Pəşmanlıq") və "عشق رمیده" ("Hürkmüş eşq") əsərlərinin birbaşa Nimanın "Əfsanə"si cildində olması şairin ədəbiyyatda tutduğu yolu bəlirləmiş oldu. "Yeni poeziya" sahəsində axtarıqlarını davam etdirən F.Təvəlləli həm də Qərb şeirindən qaynaqlanan "qara romantizm" in banisinə çevrildi. O, öz "qara şeir"ləri ilə M.E.Nəduşən, H.Ebtehac, N.Naderpur,

Ə.Şamlu, S.Sepehri, N.Rəhmani, M.Ə.Sales, F.Fərruxzad kimi şairlərin poetik yaddaşında dərin izlər buraxdı. “Qara romantizm”in təlqin etdiyi pessimizm, düşkünlük və sükunət halı, demək olar ki, bütün şairlərin yaradıcılığına sirayət etdi. 1951-ci ildə Ə.Sadiq, M.Məhcub və b. redaktorluğu ilə çıxan “کبوتر صلح” (“Sülh göyərçini”) jurnalının ilk saylarındakı H.Ebtehacın “Dan yeri sökül-məmiş”, İ.Şahrudin “Onlar ki ölmüşlər”, M.Zohərinin “Kişinin məzarı üstə” şeirlərində, M.E.Nəduşənin “Günah”, S.Sepehrinin “Rəngin ölümü” məcmuələrində bədbin ovqat, məyusluq və kədər aydın sezilir. Aydın gündüzlərdənsə, durğunluq və ətalətin beşiyi olan gecələrə pənah aparan romantiklər öz şəxsi əhvallarını və psixoloji durumlarını gecəni təbiətilə uzlaşdıraraq, mənəvi rahatlıq və təskinlik tapmağa çalışırdılar. “Poetik mən”i gecənin nişanələri üzərinə kökləyərək, onun vücudunda qəribəlik və qeyri-adilik, xilqətində isə hər hansı bir sehr və müəmma intizarında idilər. Gecənin tutqunluğu şairlərin pərişanlıq və üzgünlüyünə, gecə quşunun naləsi isə onların hüznü səsinə bərabər tutulurdu. Bu illərin əsərlərində tez-tez rast gəlinən “شب گرفته” (“qəmgin gecə”), “شب زلفان آشفته” (“sərxoş gecə”), “مرغ خسته شب” (“gecənin yorğun quşu”), “پəriشان زüflər”) qəbildən olan tərkiblər əyani reallığın bədii təzahürü idi. Təəssüf ki, öz başlanğıcını Ş.Ləngərudinin təbirilə söyləsək, “ağzından ölüm buxarı”nın qalxdığı, romantik şairlərin manifesti “Qurtuluş”dan götürən “qara şeir”lər N.Naderpur, N.Rəhmani, S.Sepehri və başqalarının timsalında fars poeziyasının növbəti inkişaf mərhələlərində kobud şəkildə daha da dərinləşdi və ifrat həddə çatdı. Sonralar “Sərab” toplusunun müqəddiməsində “qəlbinin qapısını heç zaman qürub etməyəcək yeni və parlaq bir günəşin üzünə açacağına” söz verən H.Ebtehac və “xalq şairi” İ.Şahrudi həmin bədbin xüyalardan nicat tapa bildi. Romantiklər arasında təkcə S.Kəsraidə gələcəyə inamlı, ümidverici və coşqun ruh qorunurdu.

“Yeni şeir” üslubunda yazan romantiklər dördlük şeir formasından geniş istifadə edirdilər. “Qurtuluş”un müqəddiməsində klassik şeirin dilini kilidli, ölü və məhdud sayan F.Təvəlləlinin fars dilinin sözləri arasında dolanmağı, mənalı sözlər düzəltməyi və ya klassiklərin divanları içərisindəki gözəl kəlam və tərkiblər əxz etmək tövsiyəsinə əməl edən romantiklər şeir dilinin rəngarəngliyinə və təbiiliyinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Halbuki, Nimaya görə söz xüsusi olaraq seçilməməli, zehni təfəkkürün məhsulu kimi ruhi ehtiyacın nəticəsində meydana çıxmalı idi. Məhz buna görə N.Naderpur, Ə.Şamlu, S.Sepehri, F.Fərruxzadın əsərlərində yeni poetik tərkiblərə, F.Moşiri və M.Ə.Salesdə isə arxaik söz və ifadələrə rast gəlinirdi. 1950-ci illərdə poeziyada qırmızı xətlə əsas cərəyan kimi keçən romantizmin lirik-ictimai (F.Təvəlləli, F.Moşiri, N.Naderpur, F.Kar, S.Behbehani, Ə.Şamlu, N.Rəhmani, M.Ə.Sales, M.Zohəri, F.Fərruxzad), lirik-inqilabi (M.Kələntəri, H.Ebtehac, İ.Şahrudi, S.Kəsrai) və lirik-fəlsəfi (S.Sepehri, H.İrani) şaxələri müxtəlif istedad və dünyagörüşünə, bədii estetik zövqə malik olan şairləri öz ətrafında birləşdirmişdi. S.Behbehani, H.Ebtehac, S.Kəsrai, M.Kələntəri və İ.Şahrudin yaradıcılığı romantizm ilə realizm arasında bir körpü idi. Gələcəyə bədbinlikdən çox ümidli olan H.Ebtehac, M.Kə-

löntəri, İ.Şahrudi və F.Karın sadə və ironiyalı şeirləri xalqın mübarizə və müdafiə silahı idi. Lakin S.Kəsrəi dövrün yeganə mübariz ruhlu, əsl inqilabi şairi olaraq qalırdı. “Mötədil yeni şeir” istiqamətinə meyl göstərən H.Ebtehac və S.Kəsrəi klassik şeirin güclü təsiri altında idi [1, 139].

1951-ci ilin yazında Q.Qərib, H.İrani və b. "خروس جنگی" (“Döyüş xoruzu”) jurnalını təsis etməklə yeni ədəbi hərəkatın əsasını qoydular. H.İraninin rəhbərlik etdiyi həmin sürrealist ədəbi hərəkat bir sıra adlarla, daha çox isə "شعر جیغ بنفش" (“Bənövşəyi qışqırıq şeiri”) adı ilə tanınmışdır. Yeni klassiklər sağ mövqedən, H.İraninin “bənövşəyi qışqırıq”çıları isə sol mövqedən “Nima şeiri” ilə düşmənlik edirdi. Vaxtilə yüksəkdə olan N.Yuşicin sənətinin indiki halda gerilədiyini, durğunluğa və köhnəliyə düşər olduğunu iddia edən H.İrani onu “yeni şeir”i partiyalaşdırmaqda, məqalələşdirməkdə və sifarişli etməkdə günahkar hesab edirdi [11, 453]. Müasir həyatın tələblərinə cavab verən yeni sənətin dirçəlişi üçün qədim bütlləri sındırmaq niyyətində olan ifrat yenilikçilər bu səbəbdən ədəbiyyatın və incəsənətin bütün sahələrindəki arxaizmi rədd edirdilər. Köhnəpərəstliyin təzə sənətin prinsiplərinə zidd olduğuna təkid edirdilər. Birmənalı klassik şeirə qarşı çıxan “bənövşəyi qışqırıq”çılar, hətta “yeni poeziya”nın bir çox texniki xüsusiyyətlərini, o cümlədən “azad əruz” vəznlərini, məzmununa münasib forma seçimini bəyənmirdilər. Bunu bəsit yaradıcılıq üslubu kimi qiymətləndirərək, Qərb şeirini nümunə göstərirdilər. Onlar “rəngli sənət”in qaydalarını "سلاخ بلبل" (“Bülbül sallaqı”) başlığı altında “Döyüş xoruzu” jurnalının işıq üzü görmüş dörd nömrəsində bəyan etmişdilər. Yenilik adı ilə Avropa şeirindən əxz etdikləri bir çox cəhətləri fars poeziyasına tətbiq etməyə çalışan “bənövşəyi qışqırıq”çılar həmin modernizmi fars şeirinin ümuminkişaf kontekstinə, iranlıların bədii zövq və səliqəsinə uyğunlaşdırmağı bacarmadılar. Rənglərin dili ilə danışan sürrealistlər də romantiklər kimi səssizliyə, zülmət və sükutun əbədiyyəsinə sitayiş edirdilər. Vəznə və qafiyəsiz mənsur şeirlər yazmağa üstünlük verən sürrealistlərin əsərləri anlaşılmaz fikirlərlə, qeyri-məntiqi düşüncələrlə, mücərrəd və qeyri-ənənəvi obrazlarla, qəribə və mürəkkəb bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yükləndiyindən süni və bayağı səslənirdi. Obyektiv aləmi əks etdirməyə çalışan “bənövşəyi qışqırıq”çılar insan təxəyyülü və idrakına uyğun olmayan hər cürə xülya və sayıqlamaları qanunauyğun proses kimi əsərlərində işıqlandırırtdılar. Qorxunu, qəm və kədəri, ölüm və izzəti poetikləşdirməklə oxucuda psixi və ruhi cəhətdən həyəcan və təşviş yaratmaqla həyata nihilist və neqativ baxışı, nəticə etibarilə isə fəaliyyətsizlik və durğunluğu tərbiyə edirdilər. Bəsit düşüncə ilə yanaşdıqları həyatın rənglərlə ifadəsi sürrealistlərin başlıca sənət prinsiplərindən idi. H.İraninin təsirinə məruz qalmış S.Sepehri, Ə.Şamlu, Y.Royayi, Ə.Əhmədi və b. əsərlərində "غار کبود" (“göy mağara”), "کوه های بنفش" (“bənövşəyi dağlar”), "شهر زرد" (“sarı şəhər”), "سرخی تازیانه" (“qamçının qırmızılığı”) kimi tərkiblərə tez-tez təsadüf olunurdu. İranda bu hərəkatın ən görkəmli nümayəndəsi olan S.Sepehrinin nəinki bədii, hətta rəsm əsərlərində belə realizmin fəvqündə duran predmet və hadisələrin təsviri üçün tünd boyalara meyl böyük idi. Əfsus ki, H.İrani “yeni poeziya”da arzusunda

olduğu irfani dəsti-xətti yarada bilmədi. 1950-ci illərin ikinci yarısından "زندگی" "خواب ها" ("Yuxuların həyatı") toplusu ilə "Buddanın bağı"na pənah aparan S.Sepehri sürrealizmin mahiyyətinin kəşfi üçün romantikadan ayrıldı. Nimanın təbiət aləmindən H.İraninin rəngli dünyasına keçid alan şair onun dilini təkmilləşdirdi. İlk şeirlərini çəmənin kənarındakı eşq məqbərəsində qələmə alan Söhrab özünəqapanıqlığı ilə asi "bənövşəyi qışqırıq"lara arifanə, mistik-irfani don geyindirdi. 1951-1952-ci illərdə çap edilmiş on beşə yaxın "yeni şeir" məcmuəsi içərisində H.İrani, Ə.Şamlu, İ.Şahrudi, S.Sepehri və H.Ebtehacın əsərləri daha diqqətəlayiq idi. H.İranidən savayı digərlərinin əsərləri istər zehni, istərsə də zəhəri baxımdan hələ N.Yuşicin təsiri altında idi. Təsadüfi deyil ki, sentimentalist şair H.Ebtehacın "İlgim"ı və S.Sepehrinin "Rəngin ölümü" birbaşa "Əfsanə"ni xatırladırdı.

"Yeni poeziya"nın ictimai-simvolik şeir qanadına N.Yuşic başçılıq edirdi. İctimai simvolistlər həyat həqiqətlərini subyektiv anamlı müəyyən simvollar vasitəsilə ifadə edirdilər. İkili və ya mistik mənə daşıyan simvollar şairin şəxsi təəssüratının, hiss və emosiyalarının tələbilə yaranırdı. Simvolistlərə görə, sənətkarın intuisiyasının məhsulu olan simvol şeirin təbii musiqisinin hasilə gətirilməsində başlıca rol oynayır. Hadisələrin mahiyyətinə tamamilə varmayan simvolistlər reallığa etinasız münasibət bəsləyir, reallığın gerçəkliyə münasibətinin tam mənada əksinə çalışmırdılar. Ə.Şamlu və M.Ə.Sales də romantizmdən ictimai simvolizmə keçid almışdılar. M.Ə.Sales sözün həqiqi mənasında, N.Yuşicdən sonra İranda ictimai simvolizm məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi idi. M.Ş.Kədkəni F.Fərruxzad və N.Rəhmanini romantiklərlə simvolistlər arasında orta mövqe tutan sənətkarlar sırasında göstərir [9, 60-61].

1953-cü ilin 19 avqustunda imperialist qüvvələrin əlilə İranın daxili işlər naziri general Ə.Zahidinin başçılığı altında baş nazir M.Müsəddiq hökumətini süquta uğradan, qapalı rejim bərqərar edən çevriliş oldu. Çevriliş bir sıra ictimai-siyasi uğurların zor gücü ilə iflasa uğradılması, xalqın demokratik cəbhəsinin dağıdılması, onun öncüllərinin həbs olunması, bir çoxunun xaricə mühacirət etməsi, digərlərinin isə öz siyasi fikir və əqidəsindən əl çəkməsi, ölkədə demokratik təşkilatların möhürlənməsi, bəzilərinin isə mübarizəni davam etdirmək üçün gizli fəaliyyətə keçməsi, mütərəqqi ideyalar müjdələyən qəzet və jurnalların bağlanması, ciddi qadağalarla üzləşən mətbuatın hökumət tərəfindən nəzarətə götürülməsi, senzuranın tətbiqi "siyasi qızdırma" içərisində olan ölkədə qeyri-sabit və çaşqın vəziyyətin yaranması ilə nəticələndi. Cəmiyyətin siyasi həyatında kəskin sürətdə müşahidə olunan geriləmələr dövrün ədəbi mühitini də ləkələdi. Fars poeziyasında daha da dərinləşən pessimizm və bədbin ovqat faciəvi şəkil aldı. Şeir sanki tərəddüd içrə olanların, yoldaqalmış və küskünlərin ümidgahına çevrildi. Dövrün ictimai və bədii mənzərəsini adlarında əks etdirən "Dəryanın günahı" (F.Moşiri), "Acı", "Göz yaşı və öpüş" (F.Kar), "Əsir", "Divar", "Üsyan" (F.Fərruxzad), "Qorxu" (H.Honərməndi), "Qəhrəmanlığın məğlubiyyəti" (Q.Qərib), "Kölgələr" (M.Həştrudi), "Xatirələrin rəqsi" (L.Şeybani) və s. topluları, "İranın ümidi", "Firdovsi", "Yeni dünya", "Sə-

nət yolunda”, “Anahita”, “Apadana”, “Bamşad” kimi nüfuzlu mətbu orqanları “eşq”, “günah”, “dərd”, “ölüm”, “həzz”, “həsrət”, “qəm”, “qorxu”, “zillət” və s. leksik vahidlərlə zəngin idi. Əvvəllər V.Mayakovski, N.Hikmət, L.Araqon, P.Elvar tək dünyaca məşhur inqilabi şairlərin əsərlərinin tərcüməsilə bol olan jurnallarda indi E.A.Po, A.Rembo və Verlenin beyinlərə və könüllərə bədbinlik toxumları səpən əsərləri paylaşılırdı.

1950-ci illərin ikinci yarısından olum və ölüm, optimizm və nihilizm ətrafında düşünən beyinlərin maraq və müraciət obyektləri dəyişir, daha doğrusu başqa şəkil alır. Ədiblərin kainatdan və yaradılışdan gileyi, öz varlığından narazı və laqeyd halı, cəmiyyətin mənəvi-dini dəyərlərinə, əxlaqi-etik normalarına etinasızlığı, müxalif asi və üsyankar davranışı, nifrət və intiqam eşqi ilə yaşaması şeirin baş mövzularına çevrilir. Poeziyanın məzmununda cəmiyyətdə rezonans yaratmış ictimai mövzular ikinci dərəcəli planda qərarlaşır. Poeziyanın diqqət dairəsi ictimai-siyasi həyat problemlərindən həmin problemlərin radikal və ədalətli həllinin imkan xaricində olduğunu başa düşmüş insan, onun mənəvi axtarışları, iztirabları, özünütədqiq və özünüdərk etmə cəhdləri üzərinə keçir. Əlbəttə, bu poeziyanın heç də ictimai laqeydlilik, apolitizm və eqosentrizm mövqelərinə yuvarlanması deyil, sadəcə olaraq, sosial-siyasi tendensiyanın daha alt qatlara keçməsidir [2, 131]. İnsan və onun subyektiv dünyası poeziyanın ümdə müraciət obyektinə çevrilir. Artıq poeziya bir növ subyektivliyə yuvarlanır, subyektiv aləmin əsas lövhələri, mənfi və müsbət impulsları onda geniş yer alır. Şairlər ətrafa filosofcasına nəzər salır, insanın mənəvi yaşantıları, onun cəmiyyətdəki mövqeyi və vəzifəsi kimi məsələlərə fəlsəfi aspektdən yanaşırlar. Əsasən məhəbbət və fəlsəfi lirika üzərində köklənən fars şeirində, xüsusilə həyat və ölüm mövzusu əsas sujet xəttinə çevrilir.

İctimai həyatda özünə yer tapa bilməyən və fəal mübarizədən əli üzülən şairlər kabusdolu iç dünyalarına qapanır, bədbinliyin yaratdığı etinasızlıq və tərəddüd səbəbindən gələcək barədə düşünməyə cəsarət etmirdilər. Həmin etinasızlıq qəzəb və etiraz püskürən qəlbləri açmaq, mənəvi əzab və iztirabları dilə gətirmək, daxildəki hirs soyutmaqdan ötrü bir təskinlik idi. N.Yuşic, H.İrani və S.Sepehri şeirində simvolik-mistik formada təzahür edən bu mövzular, xüsusilə romantiklərin yaradıcılığında özünü daha bariz və alovlucaasına büruzə verirdi. İctimai etinasızlığın bir növü kimi şairlərdə sentimental duyğuların görünməyən tərəfinə, erotikaya meyl peyda olmuşdu. Şəhvətli romantika sentimental şeirin yerini almışdı. Artıq poeziyada istər kişi (Ə.Şamlu, N.Naderpur, N.Rəhmani), istərsə də qadın şairlər tərəfindən (S.Behbehani, L.Şeybani, F.Fərruxzad) çəkinmədən intim hisslərin tərənnümü, erotik səhnələrin təqdimi adi hal alır. Fars poeziyası üçün ənənəvi olmayan “allahlar”, “prometey”lər (N.Naderpur, Ə.Şamlu), “budda” (H.İrani, S.Sepehri), “iblis” (N.Rəhmani), “dəniz allahı”, “dəniz pərisi”, “qara dərililər” (F.Fərruxzad) və s. obrazlar meydana gəlir. N.Naderpur “dünyaya gəlişinə təəssüfünü”, F.Fərruxzad isə “ilahi idarəçilikdən narazılığını” gizlətmir. Fars ədəbiyyatında getdikcə global şəkil alan nihilizm və pessimizm, düşkünləşmiş poeziyanın ictimai məziyyətini

və təsir rıçaqlarını itirməsi tənqidçiləri narahat edirdi. Bu cəhətdən artıq İran ədəbi tənqidində sənətin tənəzzülündən danışılır, Sirus Pərham (doktor Mitra), Ə.Əyət, Mahmud Behazin və b. “Sədəf”, “Fikir və sənət”, “Neysan” mətbu orqanlarında şeirin durğun vəziyyətinə, nihilizm bəlasına mübtəla olmuş şairlərin mənəvi rifahına dair məqalələrlə çıxış edirdilər.

XX əsrin 50-ci onilliyinin ikinci yarısından romantik “yeni şeir” F.Təvəlləli, F.Moşiri, H.Ebtehac, N.Naderpur, Ə.Şamlu, M.Ə.Sales, N.Rəhmani, F.Fərruxzad, H.Honərməndi, M.Neyestani, M.Zohəri, M.Əmini, H.Şəhrzad və Ş.Cəmalın simasında öz populyarlığını və poetik rayihəsini qoruyub saxlayırdı. Fransız şeirinin təsiri altında olan romantiklərin əsərləri qan qoxusu və vahimə hürküsü saçmaqda davam edirdi. N.Rəhmani “Türmə” (1957) toplusunun müqəddiməsində yazırdı: “Gözlərini mənim qara şeirlərimin rəhmsiz, cüzamlamış sözlərinin əlinə tapşırma və əgər onda bir baca aşkar olsa [belə], bil ki, dərman deyil” [12, 410]. Onlar “gecənin ənginlikləri”ndə (N.Naderpur) “busələrin məzarı”ndan (N.Rəhmani), “ölümün zülməti”ndən (F.Təvəlləli) və “qəmli qürublar” da (F.Fərruxzad) “günahın cəngi”ndən (Ə.Şamlu) danışır dı. Bu illərdə “yeni şeir” ilk dəfə olaraq, N.Rəhmanın qələmilə sadə xalqın arasına, küçə və bazara çıxır. Onun şeirlərindəki sözlər poetik cəhətdən yonulmadığından həyat həqiqətləri çılpaq və örtüksüz təqdim olunurdu. Gündəlik işlənen, qeyri-şairanə sözləri şairanə idrakı ilə şeirə daxil etməsi N.Rəhmani novatorluğunun göstəricisi idi [12, 77].

1954-cü ildə başda N.Naderpurun “Gözlər və əllər” və N.Rəhmanın “Köç” məcmuələri olmaqla işıq üzü görən 8-10 kitab içərisində S.İlahi və Q.Tacbəxşin birgə müəllifliyi ilə “Tikan” toplusunun nəşri “yeni poeziya” tarixində birinci addım idi. Əsasən romantik və ifrat yenilikçilərin 30-a yaxın “yeni şeir” toplusunun çap olunduğu 1955-ci ildə “Kitab tənqidi”, “Anahita”, “Həyat savaşı”, “Aydın kitabları” və s. xüsusi antologiyalarda “yeni şeir” geniş təbliğ edilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, bu hərəkətdə S.Nuri, M.P.Ləngərudi, M.Azad, Karu, H.Rəğabi, Q.Əhmədipur, F.Təməmi kimi təqlidçi şairlər qoşuldu. Onların əsərləri “pərakəndə nalələr”dən ibarət olduğundan ciddiyyə alınmırdı. “Təqlidçi yeni şeirçi”lər tərəfindən əsasən romantiklərlə səsleşən və təqlidi formada gah şəxsi, gah ictimai məzmununda səthi yazılan əsərlər ikinci dərəcəli sayılırdı. Hətta N.Naderpurun romantikanı buraxması, ictimai simvolizmin M.Ə.Salesin simasında genişlənməsi, lirik şeirlərin yerini epik əsərlərin alması, “ağ şeir” nümunələrinin yaranması, H.İraninin “İndi səni düşünürəm, sənələri düşünürəm” toplusu ilə S.Sepehri, Y.Royayi və B.Cəlalinin təmsalında irfani-fəlsəfi şeirin rəvnəqlənməsi 1950-ci illərin sonları üçün ən mühüm ədəbi hadisələrdən idi.

1957-ci ildə Ə.Şamlu fransız sürrealisti P.Elvarın (1895-1952) şeirlərinin birinin adından əxz etdiyi “Təzə hava” məcmuəsinin nəşri “yeni poeziya”da “ağ şeir”lərin yayılmasına rəvac verdi. Vəzn və qafiyədən məhrum “ağ şeir”lər fars poeziyasında Avropa və Amerika ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmışdı. Hələ ilk dəfə 1920-30-cu illərdə M.Müqəddəm və Ş.Pərtou, sonralar isə M.Şeybani, Ə.Şamlu, H.İrani, Q.Qərib, S.Sepehri, Y.Royayi, M.Atəşi, F.Fərruxzad “ağ şeir”ləri sınaqdan çıxarmışdır. Lakin İranda “ağ şeir”in müstəqil ədəbi üslub

kimi istiqamət alması Ə.Şamlunun adı ilə bağlıdır. Özünün dediyi kimi heç kimin “qulağı və ürəyinin onunla olmadığı” [12, 387] bir vaxtda mənsur şeirlərdən ibarət “Təzə hava” məcmuəsi ədəbi ictimaiyyət içərisində geniş müzakirə obyektinə çevrilir. Xüsusilə “yeni mühafizəkar”lar mənsur şeirlərin ənənələşməsinin əleyhinə qalxırlar. Əslində, “azad şeir”in törəməsi olan mənsur şeirlərin poetik strukturu nəsrin təbiətinə yaxın idi. Vəzn və qafiyəsizlik, müəyyən şeir qəlibinin olmaması da ondan irəli gəlirdi. Bu səbəbdən Ə.Şamlunu bu üslubu buraxaraq, Nimanın yoluna dönməyə çağıran M.Ə.Sales “ağ şeir”ləri “formasız forma” adlandırırdı [12, 399]. B.Hüseynov isə “ağ şeir”i geniş mənada elə “azad şeir” hesab edirdi [1, 259]. Ə.Şamlu qələmilə “ağ şeir”ləri dil mürəkkəbliyi, məna anlaşılmazlığı və məzmun dolaşıcılığı tilsimindən azad etdi, ona poetik düşüncənin yeni bir şəklini bağışladı. Çatışmayan yeganə cəhət isə şeirlərin Qərb təfəkkür və təxəyyülünün çənərində qalması oldu.

1959-cu ildə M.Ərrəhmanın tərtib etdiyi “Müasir İran şeirindən seçmələr” kitabı S.Nəfisnin müqəddiməsilə Hindistanda çap olunur [12, 492-493]. Bununla “Nimayi şeir” birinci dəfə İranın hüdudlarından kənara çıxır.

XX əsrin 60-cı illərində fars poeziyası “azad şeir” və “ağ şeir” istiqamətlərində inkişaf edirdi. Birinciyə nisbətə “ağ şeir”lər daha geniş vüsət almışdı. Mənsur şeirləri “musiqiyə ehtiyac duymayan bir rəqsə” və “həqiqətdə şeir qəlibində görünmək istəməyən bir şeir”ə bənzədən Ə.Şamlunun “Güzgülü bağ” toplusunun çapı ədibin bu yolda çox ifrata vardığını aydın nəzərə çarpdırırdı. “Azad şeir”də qafiyənin olması mütləq olmasa da, vəzn mövcud idi. Həm vəzn, həm qafiyə, həm də musiqidən məhrum olan “ağ şeir”lər kinayəli, məcazlı və istiarəli incə nəsrə xatırladırdı. “Ağ şeir”i şeir növü hesab etməyən Ə.Şamlu onu poetik bir yazıya oxşadırdı. Burada məqsəd Qərb poeziyasındakı tək vəzn-siz şeir icad etmək idi. Düşüncənin və “mən”in tələbilə düzənlənən misraların uzun və qısalığı şairin estetik baxışlarından, zövq və səliqəsindən irəli gəlirdi. “Ağ şeir”in qəlibə və vəznə sığmaması poetik fikrin yüksək və qəliz olması ilə əlaqələndirilirdi. Həmin iki ünsür heç bir metodla cilovlanmayan bu növ poetik düşüncə qarşısında yalnız maneə səddi yaratması və onun azadlığını əlindən alması kimi qiymətləndirilirdi. Qəlibi mənsur şəkildə formalaşan “ağ şeir”lərin musiqisi sözlərin təbiətindən doğurdu. Poetik parçaların nizamı şeirdə ahəngdar deyil, xəfif musiqini ərsəyə gətirirdi. Bəzən Ə.Şamlu, S.Sepehri, Q.Qərib, H.Müsəddiq, M.Kiyanuş və b. əsərlərində fikir dolaşıcılığı və ifadə anlaşılmazlığı mənsur şeirlərin çatışmayan cəhəti idi. Mənsur şeirlərin ədəbiyyatda ənənələşməsi “azad şeir” tərəfdarlarının, “yeni klassiklər”in, o cümlədən klassik irsin davamçılarının ciddi etirazları ilə qarşılanırdı. “Yeni klassiklər” “ağ şeir”-çiləri istedadsızlıqda, “mayasız təb”ə malik olmaqda, oxucunun poetik zövqünü korrılmaqda ittiham edirdilər. Ə.Şamlu da ittihamlarını “bazar uşaqlarının danışığı” hesab etdiyi “yeni klassiklər”i beyinləri “qara romantika”nın tüstüsü ilə dumanlandırmağa davam etməkdə təqsirkar bilirdi. “Firdovsi” və “Dolaşmaq məktub” jurnallarında Nimayi və mənsur şeirin ardıcılıqları Ə.Ayət, Ə.Dəstqeyb, F.Fərruxzad, Ə.Şamlu, Y.Royayi və b. “qara şeir”lərin əleyhinə çoxsaylı

tənqidi məqalələr dərc etdirirdilər. Bu cəhətdən N.Naderpurun “Günəşin sürməsi” Ə.Şamlu, F.Moşirinin “Bulud” toplusu Ə.Ayəti tərəfindən tənqid predmetinə çevrilmişdi. Gənc şairlərdən C.Vaqif, P.Xaefi, H.Şocai, B.Salehi və b. hesabına “yeni klassiklər” öz mövqeyini qoruyub saxlayırdı.

Ümumiyyətlə, ədəbi mübahisələr 1960-cı illərin "آرش" ("Areş"), "کتاب هفته" ("Həftənin kitabı"), "فریادها" ("Fəryadlar"), "ماهنامه فرهنگ" ("Mədəniyyət"), "ایران آباد" ("Abad İran"), "کاوش" ("Araşdırma") və s. təzə nəşrlərin əsas manşetlərini təşkil edirdi. Dövrün ədəbi mənzərəsi “incik ruhlar”ı, “ac sərcələr”i, “soyuq ocaqlar”ı və “tənha səhrələr”i ağuşuna almış romantizm, öz təxəyyül və təfəkkürünü təbiətin bətninə kökləmiş, onun hər bir cəlvəsində nigaranlıq və həyəcan görməyə çalışan, zehni reallıq naminə əyani həqiqətdən uzaqlaşan simvolizm cərəyanının təmsalında bədii şəkil alırdı. 1960-cı illər fars poeziyasına xas cəhətlərdən biri də bədii məzmunun müxtəlif poetik formalarla ifadəsi idi. Məsələn, M.Atəşinin romantik, simvolik və hətta sürrealist məzmunlu “Başqa ahəng” məcmuəsi dördlük, “azad şeir” və “ağ şeir” qəliblərində yazılmışdır. Bundan əlavə, Ə.Şamlunun “çılpaq bədənlər”i və “lüt həvəslər”i sarmış intim hissələrin əks olunduğu “Güzgülü bağ”ı, Y.Royayinin “itin düşüncələri”ndən də bəhs olunan, etüdlərdən ibarət üç hissəli “Boş küçələrdə”, M.Əmininin müxtəlif poetik janrlardan ibarət “Fırtına”, S.Kəsrainin “Səssiz Dəməvəndlə” əsərləri də bu qəbildən idi. Fars poeziyanın əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirən bu halla əksər istedadlı ədiblərdə rastlaşıldığı halda, digər qrup şairlər isə əsasən bir istiqamətdə şöhrətlənirdilər.

1962-ci ildə şair Ə.Əhmədinin "طرح" ("Plan") əsərinin işıq üzü görməsi "موج نو" ("Yeni dalğa") ədəbi hərəkatının yaranması üçün bir signal oldu. Əslində, "mouc-e nou" “bənövşəyi qışqırıq”ların anlaşılan və təkmilləşən şəkli, modernist şeirin zamanında ərsəyə gəlmiş bir forması idi. H.İrani şeirinin davamı olan “mouc-e nou” şeiri sələflərindən fərqli olaraq, “romantik ah-nalələr”dən və siyasi simvolizmdən usanmış İran cəmiyyətində yaranmış boşluqda estetik tələbatın nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Həmin ədəbi hərəkatın aparıcı simalarından Y.Royayi, B.Cəlali, B.İlahi, P.Eslampur, B.Ərdəbili, M.Sepanlı, M.Əslani, Ə.Xəlili, M.Nəfisi və b. “qəm ətri verən gecələr”dən, “dərilmə ulduzlar”dan, “gecənin buzluğunda məhv olan qönçələr”dən, “bağın qəminin əritdiyi buz güllər”dən, “spirtli səmələr”də “rənglərin savaşı”ndan bəhs edən şeirlərin predmeti təbiətin və rəngli dünyanın gizli və aşkar cəlvələrinin izahı idi. İ.N.Əlanın “xalis şeirə doğru qətiyyətli bir hərəkat” [13, 37] kimi dəyərləndirdiyi “mouc-e nou” əslində, romantik düşüncənin yeni fəlsəfi biçimdə təqdimatına cəhd idi. Mayası Qərb poeziyasından olan "موج نو" şeiri modernist estetik baxışın bir forması kimi “qara romantizm”ə və simvolizmə qarşı çıxırdı. Bu növ şeir məhdən, arqon və jarqondan, vulqarizm və varvarizmdən uzaq səslənirdi. Müasir Avropa şeirində poetik düşüncənin nəqli üçün musiqi, rəssamlıq, təsvirçilik kimi bir çox incəsənət üsullarından istifadə əsas şairlik fəndlərindən sayılırdı. "موج نو" şeiri də təsviri bəyanın bir növü idi. Müxtəlif məzmunlu sözlərin kompleksi şeirin predmeti olan təsviri yaradırdı. Şairin fikri

ayrı-ayrı kəlmələrlə deyil, kəlmələrdən hasil olan məna yüklü təsvirlərlə çatdırılırdı. Burada həqiqətən “təsvirlər şairin yerinə şeir deyir”, başqa sözlə, “mouc-e nou” şeiri şairanə təfəkkürlərin təsviretmə yolu ilə bəyanı idi [13, 164-171]. Şairin məqsəd və məramının ifadəçisi olan sözün şeirdə konkret yerini tapması həlledici idi. Bu növ şeirdə söz ilə əşya arasında zahirən gizli, daxilən aşkar məntiqi assosiasiya mövcud idi. Ümumişlək hər hansı bir söz “mouc-e nou” şeirində pərdələnirdi. “Yeni dalğa”nın gətirdiyi “səsin rəngləri”, “kağız quşlar”, “arzunun kətanı”, “daş kağız” və s. leksik materiallarla hazırlanmış mövzunun eskizinə şairanə məzmun yüklənirdi. Bu növ şeirdə şairin düşüncəsinin idrakiliyi üçün şeirin planının tərtibi böyük rol oynayır. Şeirin zehni şəklini təsvirin icad etdiyi hiss və emosiyalar formalaşdırır. Hər hansı bir məsələnin şərh düşüncələrə nüfuz etməklə poetik zehni fəzanın icadı ilə gerçəkləşirdi. Bədii təsvir və ifadə vasitələrsiz şeirdə mətləbin çözümü şeirin ümumi kontekstində mümkün olurdu. Şeirin qeyri-bərabər misraları cəm halında zehnlərdən uzaq təsəvvürləri oxucuya məlum edirdi. Vəznəsiz, lakin məxsusi ahəng və musiqisi olan “mouc-e nou” şeiri nəsr xüsusiyyətinə malik idi. 1964-cü ildən “طرفة” (“Nadir”) antologiyasında “mouc-e nou” şairlərinin əsərləri nəşr olunurdu. “Yeni dalğa” tərəfdarlarının poetikanın bütün element və vasitələrinə biganəliyi konservatorları öz əleyhinə qaldırmışdı.

1960-cı illərdə hələ ötən onilliklərdən optimist şeirlərlə yeri və göyü kükrədən S.Kəsrai başda olmaqla, M.Şeybani, M.Ə.Sales, H.Müsəddiq, M.Atəşi, M.Ş.Kədkəni, T.Səffarzadə, M.Ustanın təmsalında poeziyanın motiviasiyasında əskilmiş milli ruhlu, vətənpərvərlik hisslərinin tərənnümü və simvolik üslubda siyasi məzmunlu şeirlər yer alır. Onların yaradıcılığında dini, əxlaqi və milli dəyərlər təcəssüm olunur. Artıq romantik-inqilabi poeziya lirik-aşıqanə və ictimai-siyasi şeirin yerinə keçir, getdikcə poeziyanın rəngi tündləşir. İctimai və inqilabi şeirlərlə çıxış edən M.Kələntəri, N.Nuhiyan, M.Payəndə, S.Kəsrai qələmlərini siniflərin mübarizə silahına çevirirdilər. İctimai-milli səpkidə yazan şairlərə S.Kəsrai, H.Ebtehac və M.Ə.Sales yaradıcılığının böyük təsiri vardı.

1960-cı illərin ikinci yarısından kütləviləşən “موزیک ایران” (“İran musiqisi”), “هنر و ادبیات جنوب” (“Cənubun incəsənət və ədəbiyyatı”), “تأمل دانشجو” (“Tələbə məktubu”), “بازار ادبی” (“Ədəbi bazar”), “جنگ پارت” (“Part antologiyası”) və s. nəşrlər vasitəsilə “yeni şeir”in mövqeyi güclənir, klassik və müasir poeziyanın ixtilafı tədricən aradan qalxır. 1963-cü ildə N.Naderpur və M.Ə.Salesin İran Radio Yazıçıları Şurasına üzv seçilməsilə “Nimayi şeir” radio efirindən də səslənməyə başlayır. Halbuki buna qədər klassik şeirin mühafizəsi naminə rəsmi nəşrlərdə və hətta radioda yayımlanması qadağan olunmuş, formaca “yeni şeir” komedik proqramların gülüş hədəfinə döndərilmişdi. Nasirlərdən H.Qolşiri və B.Sadeqi, tənqidçilərdən Ə.Dəstqeyb, R.Bərahəni, M.Hoquqi, İ.N.Əla, M.Ş.Kədkəni, Ə.Babaçahinin dövrü mətbuat səhifələrini bəzəyən ayrı-ayrı şeirləri və topluları nəşr edilir. Sentimentalizm və simvolizmə müxalif olan “mouc-e nou” və “ağ şeir” yazarlarının ifrat dərəcədə Qərb poeziyasının, xüsusilə də fransız şeirinin təsiri altına düşməsi, yerli və xarici

ədiblərdən təqlid və iqtibaslar fars şeirinin məziyyətini azaldır, Avropa şeirinin fars dilində tərcüməsini xatırladırdı. Tənqidçilərin qınadığı bu cəhəti Y.Royayi, M.Sepanlu, C.Mocabi, Ş.Şəfai, M.Əslani, eləcə də Ə.Şamlu, S.Sepehri, F.Fərruxzad, M.Kiyanuş, M.Ouci və b. yaradıcılığında izləmək olur. Məsələn, R.Bərahəni və M.Ş.Kədkəninin fikrincə, Y.Royayinin "دریایی ها" ("Dənizçilər") toplusu fransız şairi S.J.Persin əsərlərindən iqtibas və hətta tərcümədir [13, 232]; [9, 78]. Yaxud da Ə.Şamlunun adını belə iqtibas etdiyi "آیدا در آینه" ("Aida aynada") əsəri L.Araqonun "Eliza aynada" əsərini xatırladır [9, 78]. İranlı yazıçılar Şandor Petefi, Artur Rembo, Pier Luis və başqalarının motivlərini milliləşdirməyə çalışırdılar.

Səksən beş şeir məcmuəsi və 50-yə yaxın şeir antologiyasının çap olunduğu 1967-ci ilin yazında C.Al-e Əhmədin təşəbbüsü ilə İran Yazıçılar Birliyinin təsis edilməsi, Ə.Şamlunun ənənələşdirdiyi "Poeziya gecələri"nin təşkili, qadınların ədəbiyyata kütləvi gəlişi, "yeni şeir"in bir sıra qollarının əmələ gəldiyi 1967-1969-cu illər İran ədəbi mühitinin ən mühüm hadisələrindən idi. Həmin illərdə ayrı-ayrı əsərlərlə yanaşı müxtəlif yerli və xarici universitet tələbələrinin şeir cümləri, o cümlədən F.Qəffarinin tərtibatçılığı ilə "منظومه ها و شعرهای بلند آزاد" ("Mənzumələr və azad uzun şeirlər") (1966) və M.Səidipurun "شاهکارهای شعر نو" ("Yeni şeirin şah əsərləri") (1967) antologiyalarının nəşri "yeni poeziya"ya qarşı misilsiz marağın artmasının sübutu idi. "Yeni şeir" təkcə "روزن" ("Baca"), "دفترهای زمانه" ("Zəmanənin dəftərləri"), "باران" ("Yağış"), "فصل های سبز" ("Yaşıl fəsilələr"), "کیهان" ("Kosmos"), "ماه نو" ("Yeni ay") kimi nəşrlərə deyil, eynilə ölkənin rəsmi qəzetlərinə də yol tapdı.

1960-cı illərin sonunda Nimayi və "ağ şeir"lə müqayisədə "yeni dalğa" tərəfdarları üstünlüyü ələ aldılar. Genişlənən "mouc-e nou" hərəkatından bir neçə törəmə şaxə, birincisi, bünövrəsini H.Çalənginin qoyduğu və sonradan nətənam qalan "شعر ناب" ("Xalis şeir"), Y.Royayinin ideya verdiyi "هجم سبز" ("Yaşıl həcm") və "دلتنگی ها" ("Qüssələr") əsərlə başladığı "formalizm" ayrılır. Formalizmə meyllilik İ.Xoyi, M.Sepanlu, P.Eslampur, Ş.Şahroxtaşın ədəbi-bədii fəaliyyətində peyda olur. B.İlahi, B.Ərdəbili, P.Eslampur, S.Atabay, M.Şocai, H.Azadivərin qələmilə fəlsəfi-irfani məzmun kəsb etmiş "həcm şeiri"nin əsasında Qərbin kubizm və dadizm ənənələri ilə əlaqəli şəkildə formalaşmış subyektiv idealizm dururdu. Fars poeziyanın motiviasiyasında əsasən Ə.Babaçahi, Ə.Dəstqeyb, S.Moşfəgi, F.Moşiri, N.Rəhmanın şeirlərində təcəllə edən romantik hisslər getdikcə, demək olar ki, əskilir. İ.Şahrudi, M.Ə.Sales, S.Kəsrəi, H.Müsəddiq, C.Kuşabadi və S.Soltanpurun simasında realizmdən doğan ictimai-siyasi şeirə böyük maraq artır. İctimai-siyasi şeirin pioniəri S.Kəsrainin təsiri ilə 1960-cı illərin axırlarında poeziyanı siyasi şeir dalğası ağışuna alır. 1967-ci ildə S.Kəsrainin "خانگی" ("Ev") və 1968-ci ildə S.Soltanpurun "صدای میرا" ("Ölümün səsi") əsərlərinin nəşri İran ədəbiyyatşünaslığında "شعر" ("Partizan şeiri") və ya "ادبیات مقاومت" ("Müqavimət ədəbiyyatı") adlanan hərəkatın başlanmasına işarə oldu. "Müqavimət şeiri" ictimai və dini cəbhələrdən xalqın Pəhləvi rejiminə qarşı ucalan etiraz səsi idi. Bu hərəkatın ön

sıralarında olan S.Kəsrai, S.Soltanpur, İ.N.Səmi, İ.Şahrudi, M.Neyestani, C.Kuşabadi daha açıq və kəskin siyasi şüarları ilə, Ə.Şamlu, M.Ə.Sales, M.Atəşi, H.Müsəddiq, T.Səffar zadə, Ə.M.Gərmərudü isə üstüörtülü tərzdə əks mövqedən çıxış edirdilər. “Müqavimət şeiri” poeziyada eynilə dini motivlərin inikasına şərait yaradırdı.

“Nima əsri”ndə İranda “yeni poeziya” ilə yanaşı klassik şeir də inkişaf etməkdə idi. Zamanın ədəbi portretinin “yeni şeir”in spektrindən nümayiş olunmasına rəğmən ənənəvi şeir hələ də poeziyanın obyektivində idi. Nima yeni məkanda və zamanda qədim fars şeirini dəstəkləyən “yeni klassiklər” qəzəl, qəsidə, məsnəvi, dördlük kimi əsas janrlara diqqət yetirirdilər. Müasir dövrdə ənənəvi şeir iki istiqamətdə təzahür edirdi:

1) Forma və məzmunca ənənəvi klassik şeir üslubunda Ə.Firuzkuhi, B.Foruzanfər, R.Moəyyeri, M.H.Şirazi, P.Bəxtiyari və b. köhnə obrazların dili ilə əsasən qəzəl, qəsidə, məsnəvi, tərkibbənd, tərcibənd, müsəmmət janrlarında dini, əxlaqi-didaktik və vətənpərvərlik mövzularında yazıb-yaradırdılar.

2) Qəzəl, qəsidə, tərkibbənd və dördlük şeir qəliblərini müasir insan və real həyat kontekstinə sığdırmış M.Bahar, P.N.Xanlari, R.Azərəxşi, M.Şəhriyar, E.Xorasani, P.Dövlətabadi, S.Behbehani, H.Yəğmayi yeni klassik şeir üslubunda yazırdılar.

Yaradıcılığını “yeni poeziya” ilə uzlaşdırmağa və paralellər aparmağa çalışan M.Bahar, P.N.Xanlari, M.Şəhriyar, E.Xorasani, M.Usta və b. fərqli olaraq, R.Azərəxşi, M.H.Şirazi, Ə.Firuzkuhi kimi şairlər ona qarşı biganə və zidd mövqe sərgiləyirdilər. Bu səbəbdən ənənəvi klassik şeir stilində yazanlar “yeni şeir” tərəfdarlarının tənqidilə üzləşirdilər. Bundan əlavə, H.Ebtehac, M.Ə.Sales, M.Azad, M.Ş.Kədkəni və M.Əmininin yaradıcılıqları ilə poeziyanın klassik və yeni qolları arasında körpü yaranmışdı. Həm də M.Əmininin “Fırtına” (1965), M.Ə.Salesin “Ov” (1966), M.Azadın “Küləyin və görüşlərin uzun qəsidəsi” (1966) əsərlərindən çıxış edərək, 1960-cı illərin ikinci yarısından etibarən klassik irsə “qayıdış”a marağın oyanmasını da söyləmək olar. Yeni zəmində klassika əsasən Xorasan üslubunda yazan M.Ə.Sales və M.Ş.Kədkəninin qələmilə xüsusi mühafizə olunurdu. Bunun nəticəsi idi ki, M.Ş.Kədkəninin “زبان برگ” (“Yarpağın dilindən”) toplusu ədəbi tənqiddə “yeni şeir”in əcnəbi təfəkkür və təxəyyülündən uzaq islami davranış və düşüncə tərzini özündə ilk dəfə əks etdirən əsər kimi dəyərləndirilirdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Hüseynov B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. Bakı: Elm, 1975, 340 s.
- 2.Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: Nafta-Press, 2004, 222 s.
- 3.Məmmədzadə C.N. İranda “Yeni şeir”in formalaşmasında Nima Yuşicin rolu // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, 2016, № 25 (iyun), s. 303-318.
- 4.Кляшторина В.Б. Современная персидская поэзия. М.: Восточная литература, 1962, 147 с.
- 5.Кляшторина В.Б. «Новая поэзия» в Иране. М.: Наука, 1975, 256 с.
- 6.Мамедзаде Дж. Н. К вопросу о формировании «нового стиха» в иранской поэзии // Балтийский гуманитарный журнал, 2016, т. 5, № 2 (15), с. 46-49.

7. براهنی ر . طلا در مس . تهران: زمان، ۱۳۴۷، ۶۵۵ ص.
8. سپهری س. هشت کتاب. تهران: طهوری، ۱۳۶۳، ۴۵۷ ص.
9. شفيعی کدکنی م . ادوار شعر فارسی. تهران: سخن، ۱۳۸۰، ۱۷۵ ص.
10. فرخ زاد فروغ. به آفتاب سلامی دوباره (منتخب پنج دفتر شعر). تهران: سخن، ۱۳۷۷، ۴۲۸ ص.
11. لنگرودی ش. تاریخ تحلیلی شعر نو. ج. ۱. تهران: مرکز، ۱۳۷۰، ۶۴۹ ص.
12. لنگرودی شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو. ج. ۲. تهران: مرکز، ۱۳۷۷، ۶۹۹ ص.
13. لنگرودی ش. تاریخ تحلیلی شعر نو. ج. ۳. تهران: مرکز، ۱۳۷۸، ۷۸۴ ص.
14. یاحقی م. چون سیوی تشنه (تاریخ ادبیات معاصر فارسی). تهران: جام، ۱۳۷۵، ۳۸۳ ص.

ПЕРСИДСКАЯ ПОЭЗИЯ 1950-1960-х ГОДОВ

Дж.Н.МАМЕДЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье теоретически освещаются особенности развития персидской поэзии 1950-1960-х годов и в этом контексте основные стороны творчества поэтессы Ф. Фаррохзад. Начиная с 1950-х годов на литературном пространстве Ирана берет начало новый плодотворный этап «новой поэзии», которая уже находит свое подтверждение в качестве самостоятельного течения. В эти годы ареал и границы «нового стиха» по сравнению с предыдущим и последующим периодами, значительно расширяясь, распространяется среди молодежи. Большой толчок процессу ускорения дают литературные издания, ранее с сомнением относящиеся публикациям свободного стиха. От «новой поэзии» образуются ряд литературных направлений. Проходящие красной нитью в качестве основного течения персидской поэзии общественно- лирическое, революционно-лирическое и философско-лирическое направления романтизма собирают вокруг себя поэтов с различными способностями и мировоззрением, обладающих художественно-эстетическим вкусом.

Ключевые слова: новая поэзия, классическая поэзия, литературные фронты, литературные течения, тематические и художественные особенности.

PERSIAN POETRY OF THE YEARS OF 1950-1960

J.N.MAMMADZADE

SUMMARY

Development features of Persian poetry of 1950-1960s and the main aspects of the creativity of the poetess Forough Farrokhzad are theoretically analyzed in the article. In 1950s the productive phase of "new poetry" starts which has been confirmed as an independent movement in Iranian literary. During those years, the boundaries of the "new poetry" expanded rapidly among the young people in comparison with the previous and subsequent periods. The literary publications which hesitantly approached to the publications of free poems give a huge boost to the acceleration process. A number of literary trends generated from the "new poetry". The lyrical-social, lyrical-revolutionary and lyrical-philosophical branches of romanticism as the main red line in Persian poetry unite the poets who have different talents, outlooks and artistic and aesthetic tastes.

Key words: New poetry, classic poem, literary fronts, literary movements, subject and artistic features.

47.82.31 UOT. 82-31

“DƏDƏ-QORQUD” MOTİVLƏRİ ANARIN YARADICILIĞINDA**S.Ş.QULİYEVƏ****Bakı Dövlət Universitetinin****samiquliyeva@mail.ru**

Azərbaycan folklorunun ən qədim abidəsi “Dədə-Qorqud” eposudur. Müasir ədəbiyyatımızda “Dədə-Qorqud” motivlərində yazılmış bədii əsərlərin xüsusi yeri vardır. Belə əsərlərdən biri də yazıçı Anarın “Dədə-Qorqud” motivləri əsasında qələmə aldığı “Dədə-Qorqud” povestidir.

Açar sözlər: abidə, mündərcə, motiv, əyani, Dədə Qorqud

“Hər hansı xalq-ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir... Xalqımızın şah əsəri Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır”.

Anar

Azərbaycan folklorunun ən qədim abidəsi “Dədə Qorqud” eposudur. Bu əsərin dünya xalqlarının məşhur eposları ilə müqayisə ediləcək zəngin mündərcəsi, yüksək bədii qiyməti vardır.

“Təxminən min üç yüz il bundan əvvəl yaranmış “Kitabi-Dədə Qorqud” azəri xalq ədəbiyyatının qədim yazılı abidəsidir. O, tarixçi üçün xalqımızın tarixi, ədəbiyyatşünas üçün onun epopeyası, etnoqraf üçün isə milli əlamətlər salnaməsidir” (1).

“Dədə Qorqud” əsəri milli mədəniyyətimizin tarixində bir Dədə Qorqud ədəbiyyatı yaratmışdır” – deyən prof. T.Hacıyev göstərir ki, “bu ədəbiyyatın gücünü günümüzdə əyani şəkildə görürük. Müasir ədəbiyyatımızda Qorqud motivlərində yazılmış bədii əsərlərin xüsusi çəkisi və yeri var” (2).

Keçən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan nəsrində “Dədə Qorqud” motivlərində yeni bir tendensiya özünü göstərməyə başlayır. Bu, eposun obraz və ideyalarından milli özünütəsdiq vasitəsi kimi istifadə edilməsi idi. Həmin istiqamətin əsası görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anarın yaradıcılığında özünü göstərir. Onun 1969-1972-ci illərdə yazdığı “Dədə Qorqud” povesti ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” milli ədəbi düşüncədə milli özünütəsdiq, milli oyanış və dirçəliş

qaynağı kimi tərənnüm olunur.

Milli ədəbiyyatda (nəsrdə), “Dədə Qorqud” motivlərinin bədiiləşdirmə təcrübəsi görkəmli dilçi alim Əzəl Dəmirçizadənin keçən əsrin 40-cı illərində yazdığı “Dədə Qorqud” librettosu və “Qaraca Çoban” pyesi ilə başlayan, Əhmədağa Muğanlı ilə davam etdirilən “mənavi istiqamətin” həm davamı, həm də ondan fərqlənən müstəqil düşüncə axarı idi. Onun yazıçı Anarla başlanması təsadüfi deyildir. Belə ki, Anarın “Dədə Qorqud” istiqamətindəki yaradıcılığı bütöv Azərbaycan ədəbiyyatında diqqətəlayiq hadisədir. Ulu Öndər Heydər Əliyev cənabları yazıçı Anar yaradıcılığının əhəmiyyəti və roluna yüksək qiymət verərək demişdir:

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ictimaiyyəti, kütlə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Mənə belə gəlir ki, biz bu gün müəyyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki axtarışlarına, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik” (3).

Anarın yaradıcılığı milli ədəbiyyatımızın xüsusi səhifəsi olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu da Anar yaradıcılığının xüsusi səhifəsidir. Eposu Azərbaycan xalqının şah əsəri, “Ana kitabı” adlandıran yazıçı (Anar) üçün (4) “Qorqud” dastanı, əslində sirli-sehirli bir dünyadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatının, xalqımızın yaradıcı dühasının ən böyük və ilkin ifadəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” xalq həyatının ən erkən dövrlərini saysız-hesabsız təfərrüatı, çalarları ilə əks etdirən bilgilər toplusudur, bütöv bir dövrün heyranedici zənginliyə malik ensiklopediyasıdır... Cəmərdliyin və igidliyin, xəyanətin və satqınlığın, məhəbbətin və ölümün, qəzəbin və gülüşün, saflığın və ələmin qaynayıb-qarışdığı bir dünyadır “Dədə Qorqud” dünyası (5).

Müasir ədəbiyyatda “Dədə Qorqud” motivləri məsələsinə münasibətdə Anar yaradıcılığını digər müəlliflərdən fərqləndirən cəhət eposun onun tək cə bədii, yaradıcılığında deyil, eyni zamanda elmi yaradıcılığında mühüm yer tutmasıdır.

Bu cəhətdən, yazıçının 1985-ci ildə qələmə aldığı “Dədə Qorqud dünyası” tarixi-fəlsəfi əsəri Azərbaycan ictimai mühitində sanki bir bomba kimi partladı.

Əsərdə Azərbaycan xalqının minillər boyu yaşadığı doğma torpağında “yad”, “gəlmə” olduğunu əsaslandıran “rəsmi tarixi” məhz “Kitab-Dədə Qorqud” dastanının milli həqiqətləri ilə ifşa və inkar olunur.

Anarın “Dədə Qorqud” yaradıcılığının əsasında “Dədə Qorqud” povesti durur. “Dədə Qorqud” povestində Anarın eposa bədii yanaşma üslubu indiyədək qələmə alınmış yazıçıların üslubundan tamamilə fərqlənir. Anarın yaradıcılığında povestə “bütöv” yanaşma var. Yəni ilk baxışdan elə təsir bağışlayır ki, onun povestində “Dədə Qorqud” dastanı, müəyyən yaradıcı əməliyyatlarla, müasir nəsr təhkiyəsi əsasında sadəcə olaraq bədiiləşdirilmişdir. Əslində isə bu göründüyündən daha mürəkkəbdir.

Yazıçının ilk baxışda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun sadəcə bədiiləş-

dirilməsi təsirini bağışlayan əsərinin ən əsas və başlıca özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada “mətnin müəllifi” Anar eyni zamanda, mətnin poetik quruluşunun struktur elementi obrazıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Anar yaradıcılığında qazandığı yeni cazibədarlığın sirri və elə bunda – müəllif obraz Anarın mətndəki xüsusi “məna yükündədir”. Bu “yük” nədən ibarətdir?

Bu milli tarixi tale yüküdür. Anar milli mədəniyyətin “ana kitabını” povestdə milli ana tarixin ana sütununa, milli taleyin məhvərinə çevirmişdir. Həmin milli tale yükü əsərdə qatbaqat quruluşa malik mürəkkəb müəllif konseptini təşkil edir. Burada milli tale epoxal-tarixi layların üzvi sistemidir.

Anarın mətnə daxil etdiyi “milli tale yükünün” üç qatı aşkarlanmışdır:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı gələn oğuz milli tarixi;
2. Oğuz tarixinin də içərisində bütövlükdə daxil olduğu ümumtürk milli tarixi;

3. Oğuz – Türk taleyinin içində olan Azərbaycan milli tarixi.

Povestdə bir ciddi məqam da diqqəti cəlb edir.

Anar eposun obrazları üzərində sanki “cərrahi korreksiya” aparır. Müəyyən obrazları bir obrazda birləşdirir, birinin funksiyasını digərinə verir və s.

Bütün bunları əyaniləşdirmək üçün povestə müraciət edək. Əsər oğuzların öz aralarında qanlı döyüşün təsviri ilə başlanır: “O gün Oğuz ellərinin ağır günüydü. Oğuz oğulları bir-birinə qarşı qalxmışdı. Dost-dostla, qohum-qohumla cəng edirdi, qardaş qardaşdan, oğul atadan ayrılmışdı” (6).

Anar yaradıcı kombinasiya edərək “Dədə Qorqud” eposunun sonunda İç Oğuzla Daş Oğuz arasındakı qardaş qırğını povestin əvvəlinə gətirir: son ilə əvvəlin yerini dəyişir. Mətnə yerdəyişmə poetik məkanların və zamanların yerdəyişməsidir. Bununla mətnin bütün xronoloji – məkan-zaman sistemi dəyişir. Bu isə müəllifdən dəyişdirdiyi sistemin yeni kombinasiyada düzüm formulunu tapmağı tələb edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının süjet-kompozisiyası quruluşunu əks etdirən elementləri əsərə üzvi ünsürlər kimi daxil edən Anar povestin əsas süjetini eposun ilk boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda olduğu kimi Bayandır xanın məclisi ilə başlayır. Üç çadır qurulub: ağ, qırmızı və qara. Ağ oğlu olanlar, qırmızı qızı olanlar, qara övladsızlar üçündür. Biz burada müəllif düşüncəsində modelləşdirilmiş iki yaradıcı əməliyyatla qarşılaşırıq: eposdan fərqli olaraq Bayandır xanın vəziri var və bu, bizim eposda Daş Oğuzun başçısı kimi tanıdığımız Alp Aruzdur.

Bəybura və Bəyvecan da qonaqlığa gəlirlər. Alp Aruz Bəyburanı qara çadıra ötürür. Bəybura inciyir, əmr Bayandır xandan olsa da, onunla Alp Aruzun arasında konfliktin əsası qoyulur. Eposda biz bu konflikti övladsız Dirsə xanla Bayandır xanın arasında görürük. Lakin Anar əsərdə Dirsə xanı Bəybura ilə əvəz etməklə gələcəkdə doğulacaq Beyrəyin süjet fəallığının bu əsərin konfliktoloji dinamikasındakı rolunun əsaslarını qoyur.

Bəybura evinə qayıdıb, arvadı Ayna Mələyin məsləhəti ilə ağır-füqəraya ehsanat edir ki, Tanrı ona övlad versin. Bəyburaya isə Bəyvecan ovda olarkən

Ayna Mələyin oğlan doğması xəbəri gəlir və bəylər öz ovladlarını beşikdə nişanlayırlar.

Anar Dirsə xanı Bəybura ilə əvəz etdiyi kimi, onun oğlu Buğacı da Qazanla əvəz edir.

Bu obrazların hər biri ona müəllif tərəfindən verilmiş xarakterə malikdir. Məsələn, dastanda Qazan xan təkbaşına evini qurtarmağa gedərkən Qaraca Çobanın ona kömək etməsini özü üçün əskiklik sayır.

Anar isə povestdə sosial iyerarxiya (şaquli sosial düzüm) modelindən tamamilə imtina etmişdir. Burada Qaraca Çoban tamamilə nüfuzlu bir adamın – Oğuz elinin keşikçisi Vəkilin oğludur. Povestdə də Qazan xan təkbaşına evini qurtarmağa gedərkən Qaraca Çobanın ona kömək etməsini istəmir. Tədqiqatçı alim Y.İsmayılovanın söylədiyi kimi “yazıçı bu imtinanı sosial bərabərsizliklə yox, o dövrün cəngavərlik kodeksi ilə motivləndirir”.

Əsərdəki hər bir obrazdəyişmə beləcə müəllif bədii konsepsiyasının yükünü daşıyır. Məsələn, eposda Alp Aruzun Basat adlı oğlu varsa povestdə o, övladsızdır. Anar beləliklə, Baratı mətndən çıxarmış, lakin onun dastandakı əsas funksiyasını Beyrəyə vermişdir. Eposda Təpəgözü Basat öldürürsə, povestdə Təpəgöz Bəyburanın oğlu tərəfindən öldürülür və bu qəhrəmanlıq onun Beyrək adını almasının motivini təşkil edir.

Povestdə süjet konfliktini gərgin vəziyyətdə saxlayan Alp Aruz surətidir. Salur Qazan Beyrəyi özünə vəzir təyin edir. Nifrətini boğa bilməyən Alp Aruz Oğuz elinin düşmənləri ilə əlaqəyə girir. Bütün bu mürəkkəb münasibətlər fonunda qurban və qəhrəman Beyrəkdir. Eposda olduğu kimi povestdə də ceyran onu beşikkərtmə nişanlısının yanına gətirir. Nişanlılar bir-birini tanıyırlar. Lakin onların qovuşması üçün bir maneə var. Banıçığayın qardaşı Dəli Qoçər.

Maraqlıdır ki, eposdakı Dəli Qarcar adını Anar öz povestində Dəli Qoçər şəklində işlədir. Yazıçı Qoçər obrazını eposdakı Dəli Qarcar və Dəli Domrul prototipləri əsasında yaratmışdır.

Hər iki obraz “dəli” xüsusiyyətlərinə malikdir. Anar öz povestində Dəli Qarcarın dəliliklərinə Dəli Domrulun eposdakı dəliliklərini də əlavə etməklə, əslində, bir obrazın – Dəli Qoçərin simasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un epik dünya modelindəki “dəlilik” funksiyasına aid olan bütün “dəlilikləri” ümumiləşdirmişdir. Dəli Qoçər öz prototipi Dəli Domrul kimi quru çayın üzərindən körpü salır, “keçənlərdən otuz axça, keçməyənlərdən döyə-döyə qırx axça alırdı (6, 31).

Povestdəki bu təsvirlər mətn elementi kimi polisemantik mənə – çoxmənalı anlam daşıyır. Burada çoxlu mənə qatları var. İkisinə diqqət edək. Birincisi burada yazıçı dili-bədii dil müəllif – mətn-oxucu üçbucağının qovuşdurucu səviyyəsi kimi çıxış edir. Anar əsərdə Azərbaycan dilinin tarixi mənə arsenalını müasir təhkiyənin funksional sisteminə daxil etməklə zamanları, məkanları biri-birinə qovuşdurur. Yazıçı dilin gözəlliyindən onun daşıyıcılarını birləşdirən ünsür kimi istifadə etməklə milli dili milli tarixin birləşdirici sistemi səviyyəsinə qədər yüksəldir. Bu baxımdan povestin dili xüsusi hadisədir. Əsərin bu

xüsusiyyətinə – “Dədə Qorqud” povestinin Türkiyə nəşrinə (bax: Anar. Dede Korkut / Türk Diline Aktaran Ehed Eşqsız Sunuş Osman Fikri Sertkaya İstanbul: 1999) ön söz yazmış məşhur türk dilçi alimi prof. O.F. Sərtqaya göstərir ki, “Azərbaycan dilinin bütün özəlliklərini özündə birləşdirən “Dədə Qorqud” povesti “üslub xarüqəsi” sayıla və Türkiyədə Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər (7).

İkincisi, Anarın təsvirlərində, o cümlədən nümunə verdiyimiz təsvirlərdə bədii baxımdan çox qüvvətli semantikaya malik obraz – elementlər var.

Povestin mərkəzi surətlərindən biri Salur Qazan və onun oğlu Turaldır. Onun oğluna igidlik öyrətmək üçün onunla birlikdə ova çıxır. Yenə də Alp Aruzun xəyanəti ilə Qıpçak Məlik onları tutub əsir aparır. Qazanın obasına basqın edib qız-gəlinini, evini, mal-dövlətini də yağmalayırlar. Anar eposdan Uruzla anası arasındakı məşhur epizod – dialoqu povestə mühüm element kimi daxil edir. Bu hissələrin təsvirləri emosional baxımdan çox güclüdür. Qıpçaq Məlik Salur Qazandan heyf almaq üçün onun arvadının namusuna sataşmaq istəyir. Lakin qırx qızın içərisində Burla Xatunu tanıya bilmirlər. Turacın ətini kabab çəkib qızlara yedirtmək istəyirlər ki, ananı tapa bilsinlər. Anar əsərdə Turalın dili ilə Azərbaycan milli varlığının tarixlər boyu sarsılmayan həqiqətini olduğu kimi səsləndirir və burada Uruzun eposdakı sözlərini povestdə Turalın dilindən dəyişmədən bəyan edilməsi Azərbaycan milli mədəniyyətinin, milli özünütəsdiq dəyərlərinin əbədlilik manifesti kimi səslənir: “Tural... – Ağlama, ana, – dedi... – Qoy mənim ətimi qovurma eləsinlər. Hamı bir yesə, sən iki ye, təki səni bilməsinlər, duymasınlar. Ta ki, atam Qazanın namusunu sındırmaya-san (6, 63).

Oğuz eli köməyə gəlir, Qazanı, onun oğlunu xilas edirlər. Yazıçı Anar bu səhnədə Oğuz milli dövlətinin başçısı Salur Qazanın dili ilə milli tariximizin ən ulu və əbədi həqiqətini səsləndirir: “Oğuz Tural... gördünmü, bu dünyada baş kəsmədən, qan tökmədən keçinmək olmur. İndi bildinmi mənim sözlərimin haqlı olduğunu” (6, 69).

Bu sözlər öz ruhu etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gəlsə də, dastanda bilavasitə yoxdur. Anar burada üstüörtülü məna “oyunu” qurur: ata ilə oğulun – milli dövlətin hökmdarı ilə onun varisinin arasındakı dialoqda Tural atasının “baş kəsmək – qan tökmək” fəlsəfəsinə etiraz edir: “Yox, əziz ata, ... indi onu bildim ki, dünyada baş kəsməkdən, qan tökməkdən, zalımlıqdan pis şey yox imiş” (6, 69).

Ata ilə oğulun bu dialoqunda atanın sözləri Azərbaycan xalqının milli özünütəsdiq həqiqəti, oğulun sözləri ilə yazıçının rejimə nökrəçilik edən saxta tənqidçilər tərəfindən qan tökmək fəlsəfəsinə təbliğ etməkdə tənqid olunmamaq daha dəqiqi isə – senzura üçün işlətdiyi bədii söz priyomudur.

Beləliklə, “Dədə Qorqud” motivlərinin müasir Azərbaycan nəsrinə – o cümlədən yazıçı Anarın nəsrinə təsir etməsinə ümumi şəkildə nəzər saldıqda maraqlı bir həqiqət ortaya çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bütün zamanlarda, bütün məzmun və forma transformasiyalarında öz həqiqətini saxlayır. Bu

həqiqət onun milli düşüncəni etnosnergetik potensialı ilə qidalandırma gücündə ifadə olunur. Bu gün Anarın “milli özünütəsdiq istiqamətində” izlədiyi və hələlik “postmodernizm” kimi səciyyələndirilən “istiqamətdə”də öz məzmununu dəyişmir. Azərbaycan nəsrinin iki əsrdə (XX və XXI yüzillərdə) baş verən bədii yaradıcılıq təcrübəsi milli varlığımızda var olan “Dədə Qorqud” ruhunun əbədiliyini və həmişəyaşarlığını yalnız təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmişidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqlərkən. Bakı: Gənclik, 1969.
2. Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı. Bakı: Öndər, 2004.
3. Əliyev H. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yaradıcılığı” Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi. Azərbaycan qəzeti, 1999, 18 fevral.
4. Anar. Səzsiz. Bakı: Gənclik, 1992.
5. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı: ÜNE, 1999.
6. Anar. Dədə Qorqud (povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983.
7. Anar. Dede Korkut. İstanbul. 1999 – Ədəbiyyat qəz. 1999, 19 fevral.

В ТВОРЧЕСТВЕ АНАРА МОТИВЫ «ДЕДЕ-ГОРГУДА»

С.Ш.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Самый старинный памятник азербайджанского эпоса является «Деде Горгуд». В современной литературе мотивы «Деде Горгуд» занимает особое место.

Одним из них является повесть Анара «Деде Горгуд», написанное на основе мотива «Деде Горгуд».

Ключевые слова: памятник, оглавление, мотивы, очное, Деде Горгуд

DEDE-KORKUT MOTİVES IN ANAR'S CREATİVİTY

S.Sh.GULIYEVA

SUMMARY

The oldest monument of Azerbaijani folklore is "Dede-Korkut" epos. The literary works written on the basis of Dede-Korkut motifs have a special place in our contemporary literature. One of such works is the "Dada-Qorqud" narrative written by Anar on the basis of Dede-Korkut motives.

Key words: monument, conscientious, motive, visual, Dada Korkut

UOT 821 (091) 47.09.91

PRİTÇA JANRININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

G.Ş.RZALI

Bakı Dövlət Universiteti
gunayrzali@gmail.com

Pritça janrının dünya ədəbiyyatında tarixi çox qədimdir. Məqalə pritça janrının aparıcı xüsusiyyətlərinin, özünəməxsusluqlarının öyrənilməsinə, eləcə də qədim Şərq ölkələrinin ədəbiyyatlarında onun keçdiyi inkişaf prosesinin izlənilməsinə həsr edilmişdir.

Məqalədə pritça janrı və Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixinə dair elmi-nəzəri tədqiqatlara istinad edilir. Janr haqqında tədqiqatlarda "pritça" ədəbi termininin və anlayışının dəqiqləşdirilməsi, janrın əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi mərkəzi yer tutur. Məqalədə bu məsələlərə aid nəzəri fikirlərə və araşdırmalara işıq salınır.

Çox qədim zamanlardan yaranmış pritça janrı müxtəlif ölkələrdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Ayırı-ayrı ölkələrdə yaranan pritçalar milli spesifikasiq qazansa da, janrı formalaşdıran əsas xüsusiyyətləri özündə saxlamışdır. Məqalədə Bibliya pritçaları, qədim Hindistan və Çin pritçalarına ayrıca nəzər salınır.

Sonda qədim dünya ədəbiyyatının yığcamlığı, allegorikliyi ilə seçilən, didaktik məqsədli janrı olan pritçanın üzvi şəkildə yeni janrlara daxil olmaq imkanına malik olması nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: pritça, təmsil, Bibliya pritçaları, aforizm, nəsihət ədəbiyyatı, "Çjuan-tszi", "cataka".

Pritça tərkibində allegorik formada dini və ya mənəvi öyüd-nəsihət olan ibrətamiz xarakterli, kiçik həcmli əsərdir. Dünya ədəbiyyatında qədim ənənəsi olan pritça ədəbi termini və anlayışına müxtəlif təriflər verilmişdir.

S.S.Averintsev pritçanı əsasən təmsilə yaxın olan didaktik-allegorik janr kimi qiymətləndirir. Lakin onun fikrincə pritça forması ayrıca mövcudluğa qadir deyil və yalnız müəyyən bir kontekst daxilində yaranır. Məhz buna görə də pritçada inkişaf edən süjet xətti olmaya bilər və bəzən onun adı müqayisəyə qədər ixtisar olunması da mümkündür. Lakin bu halda belə pritça xüsusi simvolik dolğunluğunu özündə qoruyub saxlayır. Məzmun baxımından isə "pritça dərin dini və ya mənəvi müdrikliyə meyilli olur" (3, 1).

Pritçanın mənəvi-didaktik məzmun daşıyan allegorik formaya malik kiçik hekayət kimi qiymətləndirildiyi F.A.Brokhauz və İ.A.Efronun Ensiklopediya lüğətində göstərilir ki, o ümumiləşdirilmiş ideyanı xüsusi hadisənin bədii qabığına geyindirir (12, 1). Bu səbəbdən dolayı pritçada fikirlər irəliləmir,

ideya yeni, bədii formada daha aydın olur, ancaq daha da mürəkkəbləşmir, inkişaf etmir. Amma lüğətdə o da qeyd edilir ki, bu xüsusiyyət yalnız pritçanın ilkin yaranması dövrünə aiddir, zaman keçdikcə o, digər hadisələrə tətbiq edilə və daha geniş formada məcaziləşə bilər. "Bu pritçanın yaşaması şəkildir, yoxsa yalnız bir xüsusi hadisəyə uyğun olan pritça o hadisə ilə birlikdə yaddaşdan silinər" (12, 1).

V.Brettşnayder pritçanın üç əsas janr əlamətini göstərir. Müəllifin fikrincə birinci əlamət pritçadakı şərhlərin alleqorik formada və eyhamlı olmasıdır. Yəni pritçada danışılan konkret hadisə nəzərdə tutulan ideyanı əyani şərh edir (13, 9). Pritçanın ikinci əlaməti isə birincidən ortaya çıxan konkretləşdirmədir. Pritçada kiçik hadisə mümkün qədər qısa formada nəql edilir. Pritçanın janr kimi üçüncü ən mühüm göstəricisi isə bəhs olunan konkret hadisənin oxucu tərəfindən nümunə kimi qiymətləndirilməsi və müəllifin nəzərdə tutduğu nəticənin çıxarılmasıdır. Lakin müəllif hər zaman bu nəticəni hazır şəkildə oxucuya təqdim etmir. Bəzən o bu fikrə eyham vurmaqla kifayətlənir, bəzən isə ümumiyyətlə, bu işi tamamilə oxucunun öz ixtiyarına buraxır (13, 10).

Pritça janrını fərqləndirən onun məkan-zaman xüsusiyyətləridir. Belə ki, gerçək tarixi hadisələrin pritçada əks olunmasına nadir hallarda rast gəlinir. Hadisələrin baş verdiyi yerin- konkret ölkə və şəhərin göstərilməsi isə pritçaya xas deyil. L.E.Tumina göstərir ki, pritça bir qayda olaraq iki əsas şərti ödəyir: pritçada qarşıya qoyulmuş ideyanın yoxlanılması üçün şərti, maksimal ümumiləşmiş mühitin yaradılması və baş verən hadisələrin reallığının vurğulanması (9, 48).

Pritça qəhrəmanlarının adsızlığı, xarakteristikalarının olmaması, həmçinin ümumiləşdirməni gücləndirir, bununla da süjetə universallıq verir. D.S.Lixaçovun fikrincə pritçalardakı ümumiləşdirmə hər bir "fani", "müvəqqəti" olan əşyalarda və hadisələrdə əbədiyyətin və ilahinin simvol və işarələrini görmək istəyi ilə izah olunur (5, 109).

Slavyan dillərində istifadə edilən pritça termininin qarşılığı Qərbi Avropa ölkələrində paraboladır. Avropada nəsr və ya nəzm formasında yazılan bir və ya bir neçə öyrədici prinsipləri izah edən qısa didaktik hekayətlər anlamında istifadə edilən parabola termini mənşəcə yunan sözüdür (παράβολή -parabole) və "müqayisə, illüstrasiya, analogiya" mənasını verir. Bu, yunan ritorikləri tərəfindən qısa bədii təhkiyə formasındakı illüstrasiyalara verilən ad idi. "Parabola" sözü yunan dilindən, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramadan Avropa dillərinə (parable, parabel, parabola və s.) keçmişdir. Ancaq Rusiya ədəbiyyatşünaslığında termin pritça sözü ilə əvəz olunur.

Pritça rus və bir çox başqa slavyan dillərində hekayə, hadisə, hekayət mənasında işlənən yerli sözdür. IV əsrdə yaşamış arxiyepiskop və ilahiyyatçı Böyük Vasilinin fikrincə pritça termini -течь (axmaq, getmək) və ya -ткнуть (toxunmaq, görüşmək) kökündən yaranmışdır. Hər iki halda da o, insana yol göstərməyə xidmət edən, ona yol ayrıcında rəhbərlik edən, bu yoldan uğurla keçməsində ona köməkçi olan kəlam mənasını verir.

Slavyan dillərində "pritça" termininin çoxmənalı olduğunu və onun müxtəlif lüğətlərdə "bədbəxt hadisə", "hekəyət", "gözlənilməz hadisə", "müdrək söz", "qəfil xəstəlik", "apoloq" və s. kimi mənalara ifadə etdiyini göstərən E. K. Romodanovskaya qeyd edir ki, bütün bu məna dağınıqlığına baxmayaraq, sözün "hadisə" mənası hər yerdə hamı tərəfindən qeyd edilmişdir (7, 75-76). "Görünür ki, bu məna ədəbi terminin başa düşülməsi üçün də vacibdir: pritça-hər hansı bir hadisə haqqında müəyyən bir nəticə çıxarılmalı olan hekayədir" (7, 76).

Bir qism tədqiqatçılar "parable" termini ilə qədim yəhudi termini "maşal" arasında əlaqə olduğunu qeyd edirlər (11, 111). S.S.Averintsev yazır: "ənənəvi olaraq slavyan və rus dillərində "pritça" kimi verilən "maşal" sözü yaradılması və anlaşılması incə dərrakə tələb edən hər cür "hiyləgər söz kombinasiyası" mənasını verir: bu "aforizm", "atalar sözü", "müqəddimə", "söz oyunu", nəhayət "tapmaca" və "məcaz"dır" (2, 152).

Əksər tədqiqatçılar pritçanın təmsil ilə yaxınlığını, xüsusilə qeyd ediblər. Bu da onların yaranması və inkişafı prosesinin oxşarlığından xəbər verir. Britannikada pritçanın sadə məzmun baxımından təmsilə yaxınlığı vurğulanır. Ancaq onlar arasında əsas fərq təmsillərin heyvan surətlərini canlandırmasında, pritçalarda isə insan surətlərindən istifadə edilməsindən ibarətdir (14, 1). "Pritçalar əsasən hekayətdən çox konkret bir insan davranışı ilə ümumən insan davranışı arasında yaratdığı analogiyaya önəm verir" (14, 1). Eyni zamanda lüğətdə göstərilir ki, hər iki janrın kökləri şifahi xalq ədəbiyyatından gəlir və onların hər ikisi də ənənəvi xalq müdrəkliyinin ötürülməsi vasitəsidir. Lakin onlar fərqli üslublara əsaslanırlar. "Təmsillər detallı müşahidəyə əsaslanan sosial realizmə meyilli olduğu halda, pritçaların daha sadə təhkiyə forması onlara sirli ton verir və onları dini dəyərlərin öyrənilməsində xüsusilə faydalı edir" (14, 1).

Pritça ən qədim zamanlardan bəri mövcud olan janrlardan biridir. Pritçalara ən qədim kitablardan biri olan Bibliyada rast gəlmək olar. Lakin qədim yəhudi və erkən xristian pritça mətnləri quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, "Süleymanın pritçalar kitabı" daha çox qısa aforistik deyimlər şəklindədir. Bu cəhətdən Süleymanın pritçaları Qədim Şərq, xüsusilə də Misir didaktikasına yaxındır.

Qədim Şərq ədəbiyyatında aforizm ənənəsi çox zəngindir. Dövrümüzədək gəlib çatan çoxsaylı abidələr də bunu təsdiq edir. Didaktik məqsədli aforizmlərin yaranması və toplanılması artıq Misir ədəbiyyatının Qədim Şahlıq dövründən (e.ə. III minillik) müşahidə edilir. Qədim Misir didaktik ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən olan və dövrümüzədək gəlib çatmış "Ptahhotepin nəsihətləri" büsbütün özünü firon İosesinin vəzir adlandırılan Ptahhotepin oğluna ünvanlanmış 45, yaxud 46 geniş bəzən oxşar aforizmlərdən ibarətdir. Ptahhotep "Nəsihət" in əsas hissəsində öz yerinə eyniadlı oğlu Ptahhotepin təyin olunmasını xahiş edir və oğluna "hökmdara sədaqətlə xidmət etməsi" üçün nəsihətlər edir (1, 146-147).

Pritçanın aforizmlərdən törəmə prosesini V.N.Toporov buddizm ədəbiyyatının ən əsas abidələrindən biri olan "Cammapadalar" (e.ə. III əsr) misalında təsvir etmişdir. Onun fikrincə "Cammapada"nın hər bir sutrası bir mövzunun kiçik mühakiməsidir. Burada qədim hind həyatının hər hansı bir xüsusiyyəti müəyyən fikri izah edərək, onu həyatı şərh müstəvisinə, pritçaya keçirir. Bu zaman onun didaktik tərəfini arxa plana sıxışdırır (8, 48). Lakin didaktika mətndən tam olaraq yox olmur, o, sadəcə Misir nəsihət ədəbiyyatında olduğu kimi birbaşa səslənmir.

İncil pritçaları qısa təhkiyəvi hekayətlər olub sadə insanların həyatından və tarixdən götürülürdü. Onlar yalnız dini dəyərlərin ötürülməsinə xidmət etmirdilər, eyni zamanda hər kəsə aydın olan sadə dillə insan həyatının mənasını izah edir, xeyir və şəər parçalanmış dünyada insana "bələdçilik" edir və insanı özünü təkmilləşdirməyə vadar edirdilər.

Bu cəhətdən İsa Məsihin pritçaları xüsusilə seçilir. İsa Məsih pritçanın bədii-dini mühakimə kimi həqiqi yaradıcısıdır. İsanın öz pritçalarında duz, maya, xardal dənələri, günəş, buğda, daş və qum kimi ən adi əşyalardan istifadə etdiyini göstərən K.İ.Şpetniy yazır ki, daha əvvəl bu əşyalarda ilahi sirlər axtarmaq heç kəsin ağılına gəlməmişdi. "İsa Məsih isə məhz bu predmetlər üzərində dayandı və onların zahiri görünüşü altında gizlənən kainatın ölçüyəgəlməz sirlərini açaraq insanların diqqətini onlara cəlb etdi. İsanın günahkarlara insanın ilahi həyatının mənasını, insanın günahə batması və xilas edilməsinin tarixini, dünyanın sonu və Məhşər gününü, Allahın rəhmmini göstərmək və izah etmək üçün istifadə etdiyi hadisələr də eləcə sadə və adidir" (11, 114).

Qədim Çin ədəbiyyatında geniş yayılmış bədii mətn növlərindən biri pritçadır. Qədim Çin pritçalarının toplandığı qiymətli abidələrdən biri də "Çjuan-tszi" əsəridir. "Çjuan-tszi" daos pritçalar kitabıdır və Döyüşən Çarlıqlar (e. ə III əsr) dövrünün sonunda yazılmışdır. "Dao de tszin"lə yanaşı daosizmin fundamental mətnlərindən biri hesab olunur. Əsərin müəllifi kitabın adında ifadə olunan qədim Çin mütəfəkkiri Çjuan-tsziyə (1,284).

"Çjuan-tszi"-nin mətni pritçalar toplusu və müxtəlif mənbələrdən götürülən qısa hekayələrdən ibarətdir. Kitab 20 bölmədən və 32 hissədən ibarətdir və onun hər bir hissəsi ayrılıqda bitkin əsərdir (1,285). Belə güman edilir ki, kitabın daxili hissə adlandırılan ilk yeddi hissəsi Çjuan-tszi tərəfindən, qalan hissələr isə onun davamçıları və tələbələri tərəfindən yazılmışdır. Ancaq Çjuan-tszinin həqiqətən bu əsərin müəllifi olmasını müəyyənləşdirmək çətinidir. Əsərin bütün nəşrləri kitabı III əsrdə 33 hissədə tərtib etmiş Qo Syanın şərhləri və qeydləri ilə müşayiət olunur. Çjuan-tszinin şəxsiyyəti və "Çjuan-tszi" kitabı arasındakı əlaqədən bəhs edən prof. C.Q.Nağıyev qeyd edir ki, əsərin üslubundakı fərqlər onun müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif adamlar, yəni mütəfəkkirin davamçıları, şagirdləri tərəfindən yazıya alındığını və tərtib edildiyini aydın göstərir (1, 286-287).

Çin pritçaları üçün bir çox milli özünəməxsusluqlar xas olsa da, onlar pritça janrının əsas əlamətlərini də özündə əks etdirir (10,129). K.İ.Şpetniy

göstərir ki, Çin pritçasına xas olan əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də onun sonluğunda ümumiləşdirilmiş mənəvi-öyrədici nəticənin olmasıdır. Bu xüsusiyyətə digər xalqların pritçalarında rast gəlinmir. Belə ki, digər pritçalarda bu nəticənin çıxarılması əksərən oxucunun ixtiyarına buraxılır (10, 130-131). K.İ.Şpetniy buradan belə qənaətə gəlir ki, Çin pritçaları Avropa pritçalarının yaranma zamanından əlaqəsiz şəkildə, müstəqil inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, demək olar ki, Çin və ingilisdilli pritçaların bütün fərqləndirici əlamətləri üst-üstə düşür (10, 132).

Qədim hind ədəbiyyatında pritça xüsusi yer tutur. Pritçaların bir qismi "cataka" adlanan buddist qanunları tərkibində bizə gəlib çatmışdır. E.ə. I əsrdə buddizmin müqəddəs dili olan pali dilində yazılmış "cataka"lar Buddanın reinkarnasiyaları haqqında hekayətlərdir. Sayı 550 olan bu hekayətlər buddist qanunu "Tipitaku"ya ("Üç səbət") daxildir. Rəvayətə görə şagirdləri Buddanın ölümündən sonra müəllimlərinin öyrətdiklərini bir araya gətirmək istədilər. Bu zaman şagirdlərdən biri Buddadan eşitdiyi hekayətləri danışdı. Deyilənə görə, "catakalar" belə yaranmışdır (6, 250-251).

Catakalar e.ə. I minilliyin ortaları və daha əvvəlki dövrlərin Hindistan həyatından səhnələri təsvir edir. Catakaların ənənəvi strukturu üç hissədən ibarətdir. Giriş xarakterli ilk hissə Buddanın əvvəlki həyatından alınmış hekayətin danışılmasının şərt və səbəblərini göstərir. Sonra keçmiş haqqında hekayət danışılır və yekun hissədə danışılan əhvalatın mənası izah olunur. Catakalar Buddizm dünyagörüşünü əks etdirən əxlaq nöqteyi-nəzərindən ibrətamiz xarakter daşıyır. Bu əxlaq Buddanın "dörd müqəddəs həqiqətində" ifadəsini tapmışdır. Bu "həqiqətlər" əzabın mövcudluğu, hər bir əzabı doğuran səbəbin olması, əzabdan qurtulmağın lazımlığı, bunun yolunun əzabı doğuran arzuların aradan qaldırılmasında olmasından ibarətdir (6, 251).

Buddist pritçalarının həm ədəbi əsərlər, həm də Budda təliminin təbliği vasitələrindən biri olduğunu qeyd edən B.A.Biçeyev yazır ki, Budda insanların intellektual inkişafı arasındakı fərqi başa düşərək təliminin asan qavranılması üçün öz əvvəlki həyatı haqqında danışdığı pritçalarda didaktika ilə maraqlı əhvalatı birləşdirirdi. Beləliklə, pritçaların maraqlı və asan anlaşılan məzmunu insanları buddistlərin xilasedici yoluna daxil olmağa həvəsləndirirdi (4, 53). Müəllif onu da qeyd edir ki, buddist pritçalarının didaktik tərəfi onu göstərir ki, "xalq təsəvvüründə ölümdən sonrakı aqibəti həyatdakı yaxşı və ya günah işlərdən müstəsna asılılığa qoyan mükafat prinsipi üstünlük təşkil edirdi" (4, 55).

Beləliklə, ədəbiyyatın yığcamlığı, məcaziliyi ilə seçilən, didaktik məqsədli qədim janrı olan pritça qədim dövrdə əvvəlki nəsillərin müdrikliyinin ötürülməsi vasitəsi olmuş və cəmiyyətin mənəvi həyatının tənzimlənməsi kimi çox vacib funksiya yerinə yetirmişdir. Ancaq həcmnin kiçikliyinə baxmayaraq pritça, öz mətninin sərhədlərini genişləndirmək və struktur komponentləri vasitəsilə üzvi şəkildə yeni janrlara daxil olmaq imkanını saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: "Asiya" nəşriyyatı, 2009, 560 s.
2. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. М.: Наука, 1977, 320 с.
3. Аверинцев С.С. Притча // Краткая литературная энциклопедия. - <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/default.asp>
4. Бичеев Б.А. Буддийская притча как форма проповеди учения // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. т. 10, № 4, 2016, с. 52-56.
5. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.: Наука, 1979, 376 с.
6. Никитина В.Б., Паевская Е.В., Позднеева П.Д., Редер Д.Г. Литература Древнего Востока. М.: МГУ, 1962, 466 с.
7. Ромодановская Е.К. Специфика жанра притчи в древнерусской литературе // Проблемы исторической поэтики. Выпуск 5. 1998, с. 74-111.
8. Топоров В.Н. Дхаммапада и буддийская литература // Дхаммапада/ Пер. с. пали. введен. и. коммент. В.Н. Топорова. М.: Восточная литература, 1960, 162 с.
9. Тумина Л.Е. Притча как школа красноречия: учебное пособие. М.: ЛКИ, 2008, 368 с.
10. Шпетный К.И. Особенности притчи как художественного дискурса: предварительные замечания // Вестник МГЛУ. Выпуск 8 (668). 2013, с. 121-134.
11. Шпетный К.И. Притча как религиозно-художественный дискурс // Вестник МГЛУ. Выпуск 18 (704). 2014, с. 109-122.
12. Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона - <http://www.vehi.net/brokgauz/>
13. Brettschneider W. Die moderne deutsche Parabel: Entwicklung und Bedeutung. -Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1980-2.überarb. Auflage.-83 S.
14. Fable, Parable, and Allegory/ Encyclopedia Britannica.- <https://www.britannica.com/art/fable-parable-and-allegory#ref1235848>

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЖАНРА ПРИТЧИ

Г.Ш.РЗАЛЫ

РЕЗЮМЕ

История жанра притчи в мировой литературе уходит корнями достаточно глубоко. Статья посвящена изучению ведущих особенностей и специфичности жанра притчи, а также отслеживанию процесса развития данного жанра в литературах стран Древнего Востока.

Автор статьи ссылается на научно-теоретические исследования относительно жанра притчи и истории литературы Древнего Востока. В исследованиях о жанре основное место занимают уточнение литературного термина и понятия «притча», определение главных особенностей жанра. В статье освещаются теоретические мнения и исследования, относящиеся к данному вопросу.

Зародившийся испокон веков жанр притчи прошел в различных странах своеобразный путь развития. Возникающие в отдельных странах притчи приобрели национальную специфику, однако, несмотря на это, сохранили основные особенности, формирующие жанр. В статье отдельное место уделено библейским притчам, а также притчам древней Индии и Китая.

В результате автор пришел к заключению, что отличающаяся краткостью, аллегоричностью древней литературы притча, имея дидактические цели, обладает возможностью внедрения в другие жанры.

Ключевые слова: притча, басня, Библейские притчи, афоризм, поучительная литература, "Чжуан-цзы", "Джатаки".

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE GENRE OF PARABLE

G.Sh.RZALI

SUMMARY

Parable has a long history in the world literature. The article deals with the study of principal features and characteristics of the parable and the monitoring of the development process of this genre in the literatures of the ancient Eastern countries.

The author of the article refers to scientific-theoretical researches on the parable genre and the history of the Ancient Eastern literature. The researches on the genre mainly focus on the specification of the literary term and notion "parable" and the determination of its main characteristics. The article elucidates theoretical opinions and researches regarding these issues.

The genre of parable established long ago has passed through a specific development path in different countries. Though the genre has specific national characters in different countries, it preserved its main properties. Bible parables, ancient Indian and Chinese parables are separately studied in the article.

Finally, it was concluded that the parable which is a didactic-oriented genre that stands out with its briefness and allegorism in the world literature has access to new genres naturally.

Key words: parable, fable, parables in the Bible, aphorism, wisdom literature, the Zhuangzi, the Jataka tales

UOT 82.0; 82.09

İNTİHARIN KOMEDİYASI

A.A.SƏTTAROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aygun201182@gmail.com

Vaqif Səmədoğlunun "İntihar" pyesi doxsanıncı illər Azərbaycan dramaturgiyasının nümunəsidir və bu əsər Nikolay Erdmanın "Samoubiysa" əsərinə təbdil olsa da, burada bədii gülüşün strukturu və məzmunu milli ədəbiyyatımızın faktıdır. Tədqiqatın başlıca məqsədi bu pyesdə komizmin strukturunu və məzmununu şərh etməkdir. Aparılan tədqiqatda bu qənaətə gəlinir ki, "İntihar" pyesindəki gülüş zamanın sifarişidir, dövrün reallıqlarını ifadə edir.

Açar sözlər: intihar, komizm, ölüm, kolbasa, bədii struktur

Vaqif Səmədoğlunun "İntihar" pyesi Nikolay Erdmanın "Samoubiysa" əsərinin motivləri əsasında qələmə alınıb. Əsərin sərlövhəsi oxucuya heç də xoş nəşə vəd etmir. Ölümün bütün rəngləri insanda qorxu oyadır. İntihar isə yalnız qorxu deyil, həm də dəhşət saçır. El arasında belə söz var ki, ölüm haqdan gəlir. İntiharın gəldiyi yollar isə çox müxtəlif olur və heç vaxt haqqa bağlanmır. Ümumiyyətlə, ölümün bu rənginin öz fəlsəfəsi var və ona vardınca çox dərinlərə gedirsən, çox mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlara çatırsan.

Vaqif Səmədoğlunun "İntihar" pyesinin də bizi hansısa bir zavallını intihara sürükləyən, bu Haqsız yolun yolçusu edən həmin dərinliklərə aparacağını, mürəkkəblik və ziddiyyətlərdən agah edəcəyini gözləyirik. Ancaq gözlədiyimizin əksinə olur. Hər şey olduqca sadə, birmənalı şəkildə görünür. Əsərin qəhrəmanı, yəni Azər ona görə canına qəsd etmək qərarına gəlir ki, o, kolbasa yemək istəyir. Bu oxucuya əsərin bədii müqəddiməsində, Azərlə onun həyat yoldaşı Məsmə arasında baş verən söhbətdən bəlli olur. Oxucu buna çətin inamaq istəsə də, o qətiyyənlə yanılır. Azərin intihar qəsdinin səbəbini onun həyat yoldaşı Məsmə, qayınanası Xeyransa da açıq-aydın şəkildə təsdiqləyirlər.

Vətənski: Diqqət! Mən əsas sözərimi biz bu iyidi ana torpağımıza tapşıranda deyəjam. Əmbə indi nə demək istəyirəm? Azər millət uğrunda getdi bu dünyadan!

Xeyransa: Adə, vallah kolbasa üstündə!

Vətənski: Millət!

Məsmə: Xeyr, kolbasa!
Vətənski: Millət!
Xeyransa: Allaha and olsun kolbasa!
Vətənski: Kiri, nə qalbasa, hansı qalbasa?
Məsmə: Lyubitelski, axşamdan qalan! (3, 144)
Azərin dedikləri də onun həyat yoldaşının və qayınanasının yanı-
madığını göstərir:

-Mən özümü kolbasa üstündə öldürmək istəyirdim! Kol-ba-sa! (3, 144)
“İntihar” pyesində konfliktin komizmi elə bu xətt üzərində müəyyən-
lənir ki, Azər nəyin üstündə intihar etmək istəyir. Ancaq bu xəttin özündə də iki
ayrı məqam var ki, onların hər biri özlüyündə komikdir. Birincisi, intiharın sə-
bəbi kimi kolbasa gülüş doğurur, tragik bir detal olan intihar faktını komik bir
ovqata kökləyir. Ancaq müəllif kolbasa ilə başlayan intihar əhvalatının komiz-
mini bu detal üzərində davam etdirmir. Kolbasaya görə intihar nə qədər gülüş
doğursa da, bu qeyri-ciddi gülüş ola bilərdi və konfliktin komizmi yetərincə
bədiə yükə malik olmazdı. Odur ki, dramaturq Azər ilə arvadı Məsmə arasında
kolbasa davası ilə başlamış komik konfliktə ikinci xətt qoşur. Bu da Azərin in-
tiharının kimlərsə üçün qazanmaq şansına, yararlanmaq vasitəsinə çevrilmə-
sidir. Dramaturq pyesin komik inkişaf xəttini də elə bu ikinci xətt üzərində
qurub – Azərin intiharına edilən təmənnələr üzərində. Əslində dəhşətli və ağırılı
hadisə olan intihar ona görə bu əsərdə komik detala çevrilib ki, ətraf üçün o,
ağrı və dəhşət yox, qazanc vasitəsidir.

Vaqif Səmədoğlunu da bu əhvalatı yazmaq üçün əlinə qələm almağa
məcbur edən insanın ağrımaq, başqasının dərdinə yanmaq kimi onu heyvandan
fərqləndirən, nəcibləşdirən hislərini itirməsidir. İnsanlıq onu aliləşdirən bu his-
ləri nə zaman itirir? Qazanc, təmənnə, nəfs ortaya girəndə. İnsan üçün ölümdən
dəhşətli heç nə yoxdur. Ancaq nəfs ortaya girəndə ölüm də adiləşir. Dramaturq
pyesdə bu adiliyin qeyri-adiliyini bədiə təsvirə gətirir, intihar kimi fəci hadisə-
nin komik məzmunu bu təsvirlərdə yer alır. Böyük alman filosofu Şopenhauer
deyirdi ki, həyat bütövlükdə faciədir, ancaq onun gündəlik detalları dərindən-
dərinə komizmlə aşılıb. Vaqif Səmədoğlu da “İntihar” pyesində bütövlükdə
faciə olan bu həyatın komik detallarını axtarıb tapıb. Çox maraqlıdır ki, drama-
turq bunu ən faciəvi bir məqamda - ölümdə tapıb. Odur ki, bu əsərdə ölümün
komediyası var. Bu komediyanı oynayanlar isə ölümü fursətə çevrənlərdir.
Kimdi bunlar: “xalq qəhrəmanı” Elcan Vətənski, şair-dramaturq Şəkər Bədbin,
eşq rəqibləri Kleopatra və Ellada. Onlardan hər birinin Azərin ölümündən uma-
cağı var. Elcan Vətənski bu ölümdən siyasi ambisiyaları, Şəkər Bədbin yazı-
çılıq karyerası, Kleopatra və Ellada isə uğrunda rəqibə çevrildikləri türk
kişisini qazanmaq üçün istifadə etmək istəyirlər.

Kleopatra və Elladanın hər biri Azərə Türkiyədən gələn nağıl qəhrə-
manına bənzər kişinin diqqətini cəlb etmək, rəqibi aradan çıxarmaq üçün onun
uğrunda ölməyə dəvət edir. Azərin bu “xidmət”inin əvəzində isə bu qadınlar
ona əylənməyi təklif edirlər.

Elcan Vətənski isə Azərin intiharından təmənnası onun ölümünü siyasi intihar kimi cəmiyyətə təqdim etmək istəyidir. Buna görə də iqtidara zərbə vurmaq üçün Azəri millət uğrunda ölməyə dəvət edir, əvəzində Azərə “yağlı” vədlər də verir. Onu öz xərcinə, təmtəraqla dəfn edəcəyinə, hətta meyiti üzərində Ədalətə “Yanış Kərəmi” çaldıracağına da əmin edir. Ölümü satın alan bu vədlər əsərdəki gülüşü şiddətləndirir.

Şair-dramaturq Şəkər Bədbin isə Azəri dilə tutur ki, ədəbiyyatımız, dilimiz, mədəniyyətimiz uğrunda ölsün. Bu ölümdən Şəkər Bədbinin umacağı dövlət büdcəsindən qələm sahiblərinə pulun ayrılmasına, qonorarı əvvəllər olduğu kimi sətir hesabı verilməsinə, özünə filarmoniyada yubiley keçirilməsinə, “Şərəf” ordeni ilə təltifinə nail olmaqdır.

Pyesdə çox sadə, adi məişət zəminində baş verən konflikt dərin sosial, ictimai mətləblərə qədər gedib çıxır. V.Səmədoğlu dramaturgiyasının tədqiqatçısı Nəzmiyyə Şiriyeva onun pyeslərindəki yazıçılıq manerasını, mətləbləri vermək tərzini belə şərh edir:

“Vaqif Səmədoğlu dramaturgiyası, əsasən, bir əsər içərisində bir neçə aktual, bəşəri mətləbləri çatdıran yaradıcılıqdır. Müəllif ailə-məişət, sosial-əxlaqi zəmində məzmun qursa da, əslində estetik kateqoriyaları aşaraq daha ciddi, narahatedici sosial-tarixi, fəlsəfi qənaətlər çıxarır, oxucunu uzun müddət bu qənaətin aqibəti altında saxlayır” (4, 160).

Uğurlu bədii gedişlər qurmaq Vaqif Səmədoğlu dramaturgiyası üçün xas bir xüsusiyyətdir. Bu gedişlər onun pyeslərində sanki oxucunun əlindən tutaraq daha dərin mətləblərə gedən yolda ona bələdçilik edir. “İntihar” pyesində müəllifin konflikti kolbasa əhvalatı başlaması belə gedişlərdəndir. Kolbasa üstündə intiharın sonra dönüb millət, ədəbiyyat, sevgi uğrunda intihara dönməsi bədii gülüşə kəskin ironik xarakter verir. Kolbasanın kiçikliyi, əhəmiyyətsizliyi, mənasızlığı ilə millət, ədəbiyyat, sevgi məsələlərinin böyüklüyü, əhəmiyyəti, mənası arasında yaranan təzaddan müəllif komik situasiya qurmaq üçün məharətlə istifadə edir. Bu təzad əsərdə yalnız komizmin qurulması üçün bədii vasitə deyil, həm də ideya-məzmun aktıdır. Bununla Vaqif Səmədoğlu demək istəyir ki, bu cəmiyyətdə əsas mahiyyət pərdə arxasında qalır, görüntüyə isə uydurma məzmun çıxır.

“İntihar” pyesində komizm güclüdür, şiddətlidir. Komizmin bu gücünü, şiddətini isə müəllifin kədərinin dərinliyində aramaq lazımdır. Baxtin yazırdı: “Komediya yazan gülüş ustası dərinləndən-dərinə kədərli, gülməyə halı da yoxdur” (5, 234).

Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında “İntihar” pyesinə qədər artıq iki məşhur komediya var idi: “Bəxt üzüyü” və “Yaşıl eynəkli adam” komediyaları. Ancaq onun komediyalarına dərin kədər ilk dəfə doxsanıncı illərin ortalarında yazdığı “İntihar” pyesi ilə gəlir. Müəllif bu əsərin janrını belə müəyyənləşdirib: ağlamlı-gülməli təbdil. Dramaturq tərəfindən verilmiş janr təyinatından da göründüyü kimi bu əsərdəki gülüş dərin kədərə malikdir.

Səksəninci illərdə yazdığı “Bəxt üzüyü” və “Yaşıl eynəkli adam” ko-

mediyalarında isə komizmin ovaqı şəndir. Dramaturqun yaradıcılığında komizmin ovqatı niyə belə birdən-birə dəyişir? Bunu, əlbəttə, əsərin yarandığı dövrün həqiqətlərində axtarmaq lazımdır.

Vaqif Səmədoğlunun “İntihar” pyesi doxsanıncı illər Azərbaycan cəmiyyətinin gerçəkliklərini bədii təsvirə gətirir. Bu zaman kəsiyi tariximizə “keçid dövrü” adı ilə düşmüşdür. Həmin dövrü görkəmli ədəbiyyatşünas alim Y.Qarayev belə təsvir və izah edir:

“Azərbaycan yenidən (artıq gör neçənci dəfə!) parçalandı və talandı. Tragik və məşum hadisələr bir baxımından da eynilə təkrar oldu: zəhərin ilk qurbanı yenə də Hamletdən əvvəl Hamletin atası oldu. Özü də zəhəri Hamletin doğma atasına verən yenə də daxili yaxınlar və məhrəmlər, köhnə dost, doğma qardaş oldu!.. Qlobal mənəvi-əxlaqi ahəng bu dəfə Şuşada mehvərindən çıxdı. Zamanın bağları Qarabağda qırıldı. Dünya yenidən türməyə və Azərbaycan onun “ən qaranlıq guşəsinə” çevrildi!” (2, 5)

Ancaq Azərbaycan adlı məmləkətin bu keçid dövrünü qaranlıq tuneldən keçməsi, “İntihar” pyesinin komizmində ifadə olunduğu kimi insanların öz nəcibliyini itirməsi əslində azərbaycansayağı deyil, ümumbəşəri hadisədir. Bunu siyasi fəlsəfənin nəzəri şərtləri də təsdiqləyir. Şahlar Əsgərov “Keçid dövrünə fəlsəfi baxış” tədqiqatında yazır:

“Keçid dövründə ölkənin iqtisadi, intellektual potensialı dağılır, kadr ehtiyatı məhv olur, korlanır, mənəviyyəti isə deqradasiya edir, çürüyür” (2, 29).

Vaqif Səmədoğlu da “İntihar” pyesində keçid dövrünün həqiqətlərini: mənəviyyətin deqradasiyaya uğraması prosesini, onun çürüməsini komik boyalarla təsvir etmişdir. Əsərin uğuru ondadır ki, komizm burda kəsərli bədii silaha çevrilə bilir. O, oxucunu yalnız əyləndirmək, güldürmək işinə xidmət etmir. Komizm “İntihar” pyesində ictimai nöqsanları amansızlıqla qırmanclayır, onu məhv etməyə çalışır. Düzdür, komediyada bədii gülüşün ictimai nöqsanlara qarşı çevrilməsi çox xarakterik haldır. Bu pyesdə isə tənqid və gülüş hədəfində olan ictimai nöqsan mənəviyyət məsələsidir. Müəllif cəmiyyətdə yeni əxlaqi-mənəvi dəyərlərin, özü də zərərli dəyərlərin formalaşdığının fərqindədir. Bu əsərin yazıldığı 1995-ci ildə cəmiyyət öz mənəvi simasını elə sürətlə dəyişir ki, artıq o, özünün bir neçə il əvvəlki keçmişindən çox uzaqlaşır. Tədqiqatçı Cavanşir Əliyev yazır:

“Az qala atalar sözünə çevrilən “bəşəriyyət öz keçmişindən gülərək ayrılır” idiomasında komizm gülüş hadisəsindəki sürəkliliyi, daimiliyi və tamlığı ifadə edir. Təkcə ayrılırmı? Bizcə, gələcəyini də gülüşlə qurur” (1, 43).

Göründüyü kimi, fransız filosofu Volterin atalar sözünə çevrilən bu məşhur kəlamında və C.Əliyevin bu fikrə qoşduğu şərhə komediyanın əlaqələri daha çox keçmiş və gələcəklə bağlanır. Ancaq fikrimizcə, komediya, o cümlədən də, gülüş daha çox indinin, ehtiva etdiyi zamanın hadisəsidir, onun bağları bu zamanla daha güclüdür. Sadəcə hər zamanın özünün komediyası var. Dünən də komediyası olub, bu gün də var, sabah da olacaq. Dahi alman filosofu Şopenhauer deyirdi ki, komiklik mövcudluğun özündədir. Dünya elə

qurulub ki, qaçılmaz şəkildə gülüş doğurur.

Demək, dahi alman filosofunun da şərhindən çıxan nəticəyə görə, ictimai-siyasi quruluş və cəmiyyəti idarə edən ideologiyadan asılı olmayaraq, onun məzmununda gülüş vardır. Dəyişən ictimai-siyasi ortam sadəcə gülüşün yeni məzmun və formasını yaradır. Odur ki, doxsanıncı illərdə milli maraqlarımızı təmin edən, milli ideologiyamızın gerçəkləşməsi üçün şərait yaradan yeni tarixi-siyasi epoxanın başlaması və formalaşması dövrünün də öz komizmi vardı. Əgər həmin dövrdə yaranmış komediyalara baxsaq, doxsanıncı illər komizminin əsas xəttinin mənəvi degradasiya prosesinin üzərində qurulduğunu görürük.

Vaqif Səmədoğlunun “İntihar” pyesi də bu prosesin bədii təsvirini verir və bu təsvirin komik üsul və vasitələrlə verilməsinin başlıca səbəbi də zamanın nəbzini tutmaq, proseslərin mənə-mahiyyətinə enməkdir. Dramaturq buna nə dərəcədə nail olmuşdur? sualına isə əminliklə müsbət cavab vermək olar. Müəllif bu əsərdə ölümün komediyasını verməklə dirilərin dərddini ifadə edir. Bu ifadətmənin strukturunda hər bir komik detalın bədii funksiyası nə qədər uğurludursa, ictimai yükü də bir o qədər ağırdır. Dramaturq pyesdə ictimai həyatın müxtəlif tərəflərini işıqlandırmağa çalışmışdır. Elcan Vətənskinin simasında siyasi olaylara, Şəkər Bədbinin simasında isə sənət dünyasına işarələr edirdisə, Kleopatra və Ellada isə keçid dövrünün formalaşdırdığı sadə insan tipini təmsil edir.

Vaqif Səmədoğlu əsərin bədii strukturunu elə qurmuşdur ki, bu strukturda bu qəhrəmanların fəaliyyəti deyil, düşüncəsi komik detal kimi yer alır. Nədir bu düşüncəni komik deatala çevirən? Bu millət, ədəbiyyat, məhəbbət fədaisi kimi görünmək istəyənlərin forması ilə məzmunu arasındakı fərq düşüncəni komik deatala çevirir. Dramaturq bacardıqca tünd boyalarla bu fərqi oxucu üçün sərgiləmək istəmişdir, ona görə də bu “fədakarların” danışığında özünüifşa motivi güclüdür. Bəzən, hətta o qədər güclüdür ki, təsvir karikaturik müstəviyə keçir. Bu məqamda əsərin bədii siqləti zəifləyir, komizmin süjetdə inkişafına qeyri-ciddi nüanslar daxil olur. Ancaq ümumilikdə V.Səmədoğlu bu pyesdə komizmin bədii planını uğurlu şəkildə qura, Şopenhaurein dediyi “həyatın komizmlə aşılınmış gündəlik detallarını” vahid bir bədii ansamblə toplaya bilmişdir (6, 314).

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev C. Azərbaycan komediyasının poetikası // Filologiya elmləri doktorluğu almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2009, 221 s.
2. Əsgərov Ş. Keçid dövrünə fəlsəfi baxış, Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1998, s.130
3. Səmədoğlu V. Dramaturgiya II, 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2014
4. Şiriyeva N. Fantasmorik gerçəkliklər və ya Vaqif Səmədoğlu dramaturgiyası // “Azərbaycan”, 2011, № 1, s.74.
5. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле. М.: Наука, 1986, с. 556
6. Шопенгауэр А. Избранные произведения. М.: Просвещение, 1992, с.478

КОМЕДИЯ САМОУБИЙСТВА

A.A.SATTAROVA

РЕЗЮМЕ

Пьеса «Самоубийство» В.Самедоглы образец азербайджанской драматургии девяностых годов. Целью данной работы является выявление структуры и содержания комического в пьесе. В ходе исследования автор приходит к выводу, что смех в пьесе «Самоубийство» – это заказ времени и отражает реалии того периода.

Ключевые слова: самоубийство, комизм, смерть, колбаса, художественная структура

THE COMEDY OF SUICIDE

A.A.SATTAROVA

SUMMARY

V.Samadoglu's "Suicide" is one of the examples of Azerbaijani dramaturgy of 90s. The main purpose of the research is to explain the structure and content of comedy in this work. It concluded that, the laugh in "Suicide" is the order of time, it reflects the reality of that period.

Key words: suicide, comedy, death, sausage, art structure

UOT 81`44; 81-2

MƏTNLƏRİN TƏSNİFİ PROBLEMİ HAQQINDA

P.Ə.ƏZİZOVA

Azərbaycan Tibb Universiteti

bsu.edu.az

Mətnlərin təsnifi məsələsinə həsr olunmuş məqalədə müxtəlif mətnləri bir-birindən fərqləndirmək imkanı yaradan parametrlər müəyyənləşdirilir və bu parametrlər üzrə təsnifatın xüsusiyyətləri öyrənilir. Mətnin təyini məsələsində olan fikir müxtəliflikləri məqalədə diqqət mərkəzinə çəkilir, mətnə verilmiş bəzi təriflərə münasibət bildirilir. Mətni təyin edən parametrlər arasında həcm, tamlıq, mətn vahidləri arasında əlaqə kimi amillərin rolu araşdırılır. Mətn üçün başlığın vacib şərt olmadığı aydınlaşdırılır. Təcrübədə başlıqlı və başlıqsız mətnlərin istifadə olunmasına dair nümunələr verilir. Bədii mətnlərin janrlar üzrə təsnifi mətnin ümumi təsnif prinsiplərindən fərqlənir. Bədii mətnin təsnifi müvafiq ədəbi janrın təyininə asılı olur.

Açar sözlər: cümlə, sintaksis, suprasintaksis, mətn, başlıq, bədii mətn, təsnifat, parametrlər, tipologiya

Ənənəvi dilçilik öyrənmək və tədqiq etmək üçün dili fonetika, leksika, qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi yaruslara ayırmışlar. Əsas üçyaruslu (fonetika - leksika - qrammatika) quruluşdan başqa, dilçiliyin inkişafının əvvəlki dövrlərində linqvistik tədqiqatlarda fəal yer tutan istiqamətlər leksikografiya, dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat olmuşdur. Məhz üslubiyyat sintaksisin ən böyük tərtib vahidi olan cümlə həddlərini aşmağa meyil göstərmiş, tədqiqat işlərində mətnin hissə və fraqmentlərindən istifadə olunmasına diqqəti artırmışlar. Ənənəvi qrammatikanın tədris və akademik nəşrlərinin tam toplusu, həmişə, bir qayda olaraq, sintaksis kitabı ilə tamamlanır. Tədris məqsədilə qələmə alınmış və dilçilik sahəsində Azərbaycan Dövlət Mükafatını almış “Müasir Azərbaycan dili” kitabının dördüncü cildi sintaksisə həsr olunmuş, “Sintaktik əlaqələr” paragrafından başlanır və “Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr” paragrafı ilə tamamlanır [1]. AMEA Dilçilik İnstitutunun hazırladığı “Müasir Azərbaycan dili üçcildliyinin birinci cildi “fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya”-nı, II cildi morfologiyayı, nəhayət, üçüncü cildi sintaksisi əhatə edir. Sintaksis kitabı “Cümlə nitqin əsas vahidi kimi” paragrafından başlanır, tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrə görə təsnifi böl-

məsindən sonra “Vasitəsiz və vasitəli nitq” paraqrafı ilə tamamlanır [2; 3; 4].

Vasitəli nitqin bilavasitə sintaksisə daxil edilməsi ənənəvi dilçilik kanonlarına tam uyğun gəlmir. Elə buna görə də universitetin hazırladığı “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin dördüncü cildində vasitəsiz və vasitəli nitqə yer ayrılmamışdır.

Q.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında ənənəvi sintaksis “Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr” paraqrafı ilə tamamlanır. Bundan sonra müəllif “Mətn sintaksisi” bölməsini ayırmış və bu bölməyə “Özgə nitqi və onun verilmə üsulları” yarım bölməsini də daxil etmişdir [5].

K.Abdullayev “Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri” kitabının girişində yazmışdır: “Ortaya çıxan və təhlil edilən problemlər üç böyük sintaktik quruluşun fonunda götürülür. Təbii olaraq kitab üç hissədən ibarətdir. Sadə cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər birinci hissədə, mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər ikinci hissədə və mürəkkəb sintaktik bütövlə bağlı sintaktik problemlər üçüncü hissədə öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütöv mətn dilçiliyi vahidi kimi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Azərbaycan dilçiliyində sintaktik tədqiqata cəlb edilir” [6, s.5-6].

A.Qurbanovun “Bədii mətnin lingvistik təhlili” dərsliyi 1986-cı ildə çapdan çıxmışdır. Bu, K.Abdullayevin yuxarıda istinad elədiyimiz kitabından düz on iki il əvvələ təsadüf edilmişdir [7]. Aydın olur ki, 1986-cı ildə bədii mətnin lingvistik təhlil məsələsi qaldırılsa da, bu təhlil K.Abdullayevin nəzərdə tutduğu üçüncü və ən yüksək sintaktik quruluş səviyyəsini nəzərdə tutmamışdır.

A.Qurbanov bədii mətnin təhlili məsələsini sırf ənənəvi dilçilik müstəvisində götürmüş, burada sintaksisin əsas və yüksək tərtib vahidi yenə də cümlə (sadə və mürəkkəb cümlə) olaraq qalmışdır.

Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Ünsiyyət vahidi olmaq cümləyə xas olan predikativliklə bağlıdır. Cümlədə müəyyən məlumat formalaşdırılır və ötürülür. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edənlərin bir-birinə çatdırmaq istədiyi məlumatdır. Onun qavranması ünsiyyət prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ünsiyyət zamanı formalaşan mövzu daha əvvəllərə aid ola bilər.

Cümlə nisbi bitmiş fikri - informasiyanı tamamlayır və ötürür. Real gerçəklikdəki hadisələr impulsiv və ani məqamlı deyildir. Hər bir hadisənin başlanğıcı, sonu, davam etmə müddəti var. Bir hadisənin digərinə keçidi, dəyişmələri fasiləsiz prosesdir. Bir cümlə ilə ötürülən informasiya cümlənin təyin etdiyi zaman və məkan sərhədlərini çox zaman aşırıb bilmir. Bir cümlə real gerçəklikdəki hadisələrin kəsilməzliyini verə bilmir. Ona görə də cümlə nisbi bitmiş fikri ifadə edir. “Ayə, əvvəla, hırıldama! İkincisi, məni adam balası kimi başa sal görüm, bütən-sabah institutda oxuyacaq bir qız hara, sən kimi tır-tırçı hara?!” [8, 94]. Bu nümunədə iki cümlədən istifadə olunmuşdur və onlardan

ikincisi mürəkkəb cümlədir. Əgər yalnız birinci cümləni (Ayə, əvvəla, hırıldama!) götürsək, ötürülən nisbi bitmiş fikri doğuran səbəb, onu ötürən subyekt, fikrin ünvanlandığı şəxs “adresat) və s. bəlli olmur. İkinci mürəkkəb cümlə birincidə ötürülən fikirlə müəyyən bağlılığa malikdir. Hər iki cümlə eyni subyektə ünvanlanmışdır. Cümlədə üçüncü bir subyekt də müəyyənləşir (büyük-sabah institutda oxuyacaq bir qız). Bununla belə, kommunikasiyanın əsas məqsədi aydın olmur. Məzmun tamamlanmır, iki cümlədən ibarət kontekst də nisbi bitmiş fikir olaraq qalır. Hadisələrin kəsilməz davam etməsi nümunədə verilmiş kontekstin yeni cümlələr hesabına genişlənməsini tələb edir. Beləliklə, cümlənin sintaktik quruluşu təhlilin semantik və məzmun səviyyəsini tam əhatə edə bilmir, sanki əvvəla və irəliyə doğru semantik planda açıq qalır. Cümlələrin müəyyən ardıcılığının mətnə çevrilməsi şərtinin yerinə yetməsi tələb olunur. Dilçilikdə istifadə olunan mətn anlayışı mürəkkəb anlayışdır və onun bir çox keyfiyyət və xüsusiyyətləri hələ də təyin olunmamışdır. Mətn kifayət qədər dəqiq tərifini tapmamışdır. Digər tərəfdən, mətnin lingvistik obyekt olduğu artıq heç bir şübhə doğurmur.

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Avropa dillərində, həmçinin rus, eləcə də Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində “mətn” termini izah olunur. “Mətn - yazıya alınmış nitq parçası, söyləmə” [9, 162]. Təbii ki, bu son dərəcə bəsit tərifdir. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə “Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir” [10, 471]. Belə təyinetmə də ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində qeydə alınır. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn “müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğuudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir” [11, 11]. Bu baxımdan mətn bütöv lingvistik obyektidir.

K.Abdullayev göstərir ki, “tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır” [6, 179]. Ə.Cavadovun fikrinə görə, mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir [12, 55].

K.Abdullayev mətnə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. O, belə bir qənaətə gəlir ki, dil faktı kimi mətndən danışanda ona bir bütöv vahid, həm dil, həm də nitq əlamətlərini özündə saxlayan tam kimi baxmaq lazımdır [6, 211].

Q.Kazımov yazır: “Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum - birləşmə sözünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənələrdə başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə

ayrılır” [5, 424].

Mətnə aid tərif, izah və şərhlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Belə çoxluq son nəticə etibarilə hələ ki, bir ümumi tərifə yığılmır. Mətnlərin sayı çox, forma və quruluşları müxtəlifdir, Onlar ayrı-ayrı parametrlərə görə bir-birinə yaxınlaşdıqları kimi uzaqlaşa da bilirlər.

Yazısı olan hər bir dildə mövcud olan mətnlərin sayı kifayət qədər çoxdur və bu mətnlər müəyyən parametrlərə görə qruplaşdırıla bilər. Mətn müxtəlif parametrlər əsasında təşkil olunur. Suprasintaksisin mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini olan mətnlərin təsnifi zamanı onların təşkilində iştirak edən parametrlər nəzərə alınır.

Mətnlərin təsnifində aşağıdakı parametrlər əsas götürülür: 1) quruluş parametrləri; 2) funksional üslub parametrləri; 3) hazırlanma parametrləri; 4) tamlıq parametrləri; 5) əlaqəlilik parametrləri; 6) alqoritmləşdirmə (şablonlaşdırma) parametrləri; 7) niyyətin açıqlanma parametrləri; 8) funksional-pragmatik parametrlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan parametrlər də mətnlərin bütün mümkün növlərini ayırmaq üçün kifayət etmir və bir parametrlər qrupuna görə təsnif edilən mətnin başqa parametrlər üzrə fərqləndirilən mətnlə kəsişməsi, yaxınlaşması mümkün haldır. Ayrı-ayrı parametr üzrə təsnifatın ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Quruluş parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) sadə mətnlər; 2) mürəkkəb mətnlər; 3) kompleks mətnlər. Şüarlar, çağırışlar, başlıqlar məlumatverici yazılar, reklam mətnləri və s. sadə mətnlər qrupunu təşkil edir. Mürəkkəb mətnlərə bədii ədəbiyyat nümunələri (pyes, roman, povest, poema və s.) aid edilir, onlar təşkil olunma, qurulma mürəkkəbliyi ilə səciyyələndirilir. Kompleks mətnlərin fərqləndirici əlaməti mətn daxilində mətnin yerləşdirilməsidir. Mətn daxilindəki mətn intramətn adlandırılır. Kompleks mətnlər ən mürəkkəb mətn növü hesab olunur. Verilmiş bölgü vahidlərinin və ya siniflərinin fərqləndirici əlamətini müəyyənləşdirərkən sadə mətnlər sinfində mətnin həcmi məsələsinin qoyuluşu diqqəti cəlb edir. Lakin bu sinfə aid edilən mətnlərdən birinin-reklam mətnlərinin həcm ölçülərinin dəqiq sərhədini müəyyənləşdirmək çətindir. Reklam mətnində məzmunca şüara, çağırışa yaxın olan vahidlər, habelə məlumatlandırıcı yazılar yer ala bilər. Bu halda reklam mətninin daxilində başqa mətnin mövcudluğu aşkara çıxır ki, bu da “mətn daxilində mətn” şərtinə görə kompleks mətnin tələblərinə cavab verir.

Sadə mətnlərə aid edilən “başlıq” ayrıca mətn deyildir. Başlıq mətnin tərkib elementidir. A.Qurbanov mətni təyin edən amillərdən biri sayılan başlığın mətnin zəruri elementi olmadığını qeyd etmiş, bədii mətnlərdə başlıqsız mətn janrlarının az olmadığını göstərmişdir. O yazır: “başlığı mətnə vacib şərt hesab etmək düzgün olmaz. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında saysız-hesabsız əsərlər göstərmək mümkündür ki, onların xüsusi başlığı yoxdur. Şifahi xalq ədəbiyyatında bayatıların xüsusi başlığı olmadığı kimi, klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərin – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, mürəbbə və s. də xüsusi başlığı

yoxdur və olmur. Adətən, qəzəldən bəhs ediləndə onun birinci misrasını və ya misranın bir hissəsini ad-başlıq kimi işlətmək ənənəsi vardır”[7, 6].

Mətn dilçiliyində başlıq müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmiş, onun tərfi və izahını verməyə çalışmışlar. Z.Y.Turayeva başlığı belə izah edir: “Başlıq” linqvistik planda mətnin adı, semiotik planda mətnin birinci işarəsidir. Müəllif başlıq anlayışının izahında linqvistik plan, semiotik plan, mətnin adı, mətnin birinci işarəsi kimi terminlərdən istifadə etmişdir [11, 53]. Başlıq bütün əsərin və onun oxunma üsulunun miniatür təsviri, bəzən isə oxucunun mənəvi mövcudluq üsulu hesab olunur. Əsərin miniatür, onun oxunma üsulunun təsviri, oxucunun mənəvi mövcudluq üsulu tərifin struktur komponentləridir. Başlığın funksiyaları və başlığın dil sistemi ilə əlaqələri onun anlayış sahəsinin komponentləridir. “Başlıq oxucunun diqqətini söylənilən informasiyaya cəlb etmək vasitəsidir. Başlığın bu cür şərhə onun iki funksiyasını qeyd etməyə əsas verir: 1) informativlik funksiyası; 2) attraktivlik funksiyası” [13, 13].

M.Y.Bloxun fikrinə görə, “Başlıq mətni açan dil strukturudur. O, mətndən üstə, mətndən əvvəldə qalır. Ona görə də başlıq nitq elementi kimi qəbul olunur” [14,57]. Nəzərdən keçirilmiş dörd izahdan heç birində başlığa mətn statusu verilməmişdir. Aydın olur ki, başlıq mətn deyil, mətnin təşkilədicilərindən biridir. Bədii mətn başlıqsız ola bilər. Başlıqsız mətnlər daha çox poeziyada qeydə alınır.

Funksional üslub parametrinə görə mətnlərin təsnifində ünsiyyət məqsədi və sahəsi nəzərə alınır. Bu təsnifat funksional üslublara əsaslanır. Bədii üslub, rəsmi-işgüzar üslub, elmi üslub, publisistik üslub, epistolyar üslub, məişət üslubunun hər birinin janrlar sistemi vardır və bu janrlara görə müxtəlif mətn növlərini ayırmaq mümkündür. Məsələn, reportaj, müsahibə, məqalə, xəbər, söhbət, açıq məktub publisistik üsluba aid mətn növləri, şeir, poema, hekayə, novella, pyes və s. bədii mətn növləridir. Məişət üslubu və ya danışq dili mətnləri də özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bu cür mətnlər üçün əsas səciyyəvi cəhət şifahi nitq, danışq dilidir. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, danışq dilinin nitq məhsulu o zaman mətn formatını alır ki, o, yazıya köçürülsün. Təbii ki, şifahi nitqin yazıya alınması ona xas olan bir sıra xüsusiyyətlərin, fonetika ilə bağlı xüsusiyyətlərin itməsinə aparıb çıxarır. Şifahi nitqlə bağlı başqa bir cəhət bədii əsər personajlarının nitqinin müəllif tərəfindən yaradılmasıdır. Bədii əsərdəki danışq dili, şübhəsiz ki, məişət danışq dilindən müəyyən qədər fərqlənəcəkdir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitqin qabaqcadan hazırlanması və ya spontan baş verməsi də mətnin təşkilinə, onun qurulmasına təsir göstərir. Bu baxımdan mətnlərin təsnifi ilə bağlı təyin edilən “hazırlanma parametrləri” meyarı funksional üslub parametrləri ilə kəsişməyə malikdir.

Hazırlanma parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) hazırlanan mətnlər; 2) spontan mətnlər; 3) situativ mətnlər. Spontan mətnlər ünsiyyət prosesində yaranır. Bununla belə, bu cür mətn situativ mətnə yaxınlaşa bilər. Məsələn, müzakirə prosesindəki dialoq, çıxış, replika spontan mətn ola

bilər. Mövzu bəlli olduqda və dialoq iştirakçısı bu mövzuda danışmalı olduğunu bildikdə mətnin müəyyən səviyyədə hazırlanması faktı danılmazdır. Məsələn, televiziya verilişinə dəvət olunan şəxsə hansı sualların veriləcəyi barədə məlumat çatdıqda o, danışığa hazırlaşır, nədən başlayacağını, hansı məsələlərə toxunacağını planlaşdırır. Küçədə respondentə qəfil verilmiş sual isə spontan cavab reaksiyası ilə müşayiət olunur. Təbii ki, verilən cavab suala hazırlanmış şəxsin nitqindən fərqlənəcəkdir. Dilçilikdə mətnlərin bu xüsusiyyətlər əsasında təhlili və tədqiqi, demək olar ki, aparılmamışdır. Qeyd edilən istiqamətdə tədqiqatların yoxluğu dil materialının yoxluğu ilə bağlıdır. Bu cür tədqiqatlar eksperimental mətnlərin toplanıb təhlilə cəlb edilməsi ilə aparıla bilər. Situativ mətnlərin öyrənilməsi nitq situasiyası haqqında məlumat tələb edir. Bu məsələ bilavasitə nitq situasiyası ilə bağlıdır. Nitq situasiyası səlis və qeyri-səlis, yaxud dəqiq və qeyri-dəqiq nitq aktları məsələsini ortaya atır.

Tamlıq parametri üzrə linqvistik təsnifdə normativ mətnlər, qüsurlu mətnlər. Bağlılığı olmayan deqrammatikləşmiş mətnlərə də poeziyada çox rast gəlinir. Afaziya xəstəliyi olanların yaratdıqları nitq məhsullarında sözlər arasında bağlılıq ya olmur, ya da çətin anlaşılandır. Uşaq nitqində, dili yaxşı bilməyən əcnəbilərin nitqində başlıq parametri zəifliyi ilə seçilir. Bağlılıq və tamlıq parametrləri bir-birinə yaxındır. Onlardan biri olduqda digərinin də üzə çıxması mümkündür. Deqrammatikləşmiş bağlılığı olan, lakin tam olmayan mətnlər nitq patologiyası olanların, şizofreniya xəstələrinin nitq məhsullarında aşkara çıxır.

A.N.Baranov alqoritmləşdirmə parametrlili mətnləri üç sinfə bölür: 1) qeyd olunan; 2) yarımqeyd olunan; 3) qeyd olunmayan mətnlər (Baranov 1993). Bu cür mətnlər sənəd səciyyəli mətnlərdir. Alqoritmləşdirilmiş qeyd olunan mətnlərin əsas mətni mövcud olur. Mətnə buraxılan boşluqlar sonradan doldurulur. Yarımqeyd olunan mətnlər ünsiyyətin formalaşmış etiket sferasına aiddir. Salamlaşma, ayrılma, təbrik, minnətdarlıq, üzrxahlıq mövzusunda söhbətlərin mətnləri bu qəbildəndir. Qeyd olunmamış mətnlər verbal ifadə olunmanın geniş variativlik imkanlarından bəhrələnir. Hər şeydən əvvəl bədii mətnlər bu sinfə aiddir.

Məzmunun eksplikasiyası parametrinə görə “məsuliyyətli”, yaxud “ciddi” və şərti olaraq “məsuliyyət tələb etməyən” mətnlər fərqləndirilir. Ciddi mətnlərə dövlətlərarası müqavilələr, fərmanlar, hərəkət cədvəlləri və s. aid edilir. Bədii mətnlər bilavasitə məsuliyyət tələb etmir. Qeyd edək ki, “məsuliyyət tələb etməyən” mətn növünə ayırma şərti səciyyə daşıyır. Bədii ədəbiyyatı bu növə aid edirlər. Təbii ki, bədii əsəri yaradan müəyyən dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Nə gəldi yazmaq, necə gəldi yazmaq cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları pozmağa aparıb çıxara bilər.

Funksional-praqmatik parametərə əsasən mətnlərin təsnifi mətni yaradan (adresant) və onu qəbul edən (adresat) amilləri nəzərə alınmaqla aparılır. Bu təsnifdə üç əsas parametərə diqqət yetirilir: 1) mətnin təyinatı; 2) mətnin təsviri; 3) mətnin qiymətləndirilməsi. Bu üç parametr mətn tipini müəyyənləşdirməkdə

istifadə olunur. Təyinat səciyyəli mətnlər hansısa hərəkəti, hadisəni norma və qaydalara əsaslanaraq tənzimləmə üçün yaradılır. Bura rəsmi-işgüzar mətnlər (akt, müqavilə, təlimat, əmr və s. mətnləri aiddir. Təsvir mətnləri də müxtəlif mahiyyətli olur. Belə mətn obyektin, hadisə və ya prosesin təsviri, iş formasının təsviri ola bilər. Qiymət aksioloji mətnlərin əsasında durur. Belə mətn resipientin emosional vəziyyətinə təsir məqsədilə yaradılır.

Verilmiş təsnifat parametrləri prizmasından bədii mətnə yanaşsaq, onu aşağıdakı kimi təyin edə bilərik. Bədii mətn mürəkkəb və ya kompleks mətn (struktur parametr), ədəbi üslub əsəri (funksional üslub parametri), hazırlanmış (hazırlanma parametri), qeyd olunmayan (alqoritmləşdirmə parametri), deskriptiv, tam və rəhbərli mətnidir.

Mətn, ilk növbədə, mətn dilçiliyinin obyektidir və sintaktik hadisədir. Mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyalar dairəsi genişdir. Mətnin lingvistik təhlilində sintaktika, semantika və pragmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Koheziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasi tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin tamlığını, onun məzmun kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-pragmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Beləliklə, mətnin təsnifinə yanaşma yolları müxtəlif olduğu kimi, mətn formaları da kifayət qədər çox və oxşar deyildir. Mətnin təsnifi və tipologiyası həm ümumi mətn çərçivəsində, həm də konkret mətn növü (məsələn, bədii mətn, publisistik mətn və s.) üzrə aparıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. I h. Bakı: Elm, 1978, 324 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. II h. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı: Elm, 1981, 444 s.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili . Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
6. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.
7. Qurbanov A. Bədii mətnin lingvistik təhlili. Bakı: Maarif, 1986, 480 s.
8. Abbasov T. Ətirli bir gün. Bakı: Yazıçı, 1987, 148 s.
9. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
10. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике, в. 8. М.: Прогресс, 1978, с. 5-39
11. Тураева З. Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986, 127 с.
12. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977
13. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: ТГУ, 2002, 122 с.
14. Блох М.Я. Диктема в уровневой структуре языка// Вопросы языкознания. М., 2000, № 4, с. 56–67.
15. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на Дону: Ростовский ун-т, 1993, 182 с.

О ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕКСТОВ

П.А.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной проблеме классификации, определяются параметры, дающие возможность отличать различные тексты и изучаются особенности классификации по этим параметрам. В статье, в центре внимания оказывается разнообразие мнений о назначении текста, выражается отношение к различным определениям текста. Исследуется роль таких параметров, определяющих назначение текста, как объем, законченность и других критериев как связи между единицами текста. Вносятся ясность в вопрос о тексте который, может и не иметь название. Приводятся примеры текстов используемые не практике без названия. Классификация текстов по жанру отличается от общих принципов. Классификация художественного текста зависит от назначения соответствующего литературного жанра.

Ключевые слова: предложение, синтаксис, супрасинтаксис, текст, заголовок, художественный текст, раздел, параметр, типология

THE PROBLEM OF CLASSIFICATION OF TEXTS

P.A.AZIZOVA

SUMMARY

The article, devoted to the problems of text classification, enables to create parameters for differentiation of various texts and studies landmarks of classification due to these parameters. The diversity of ideas in the task of text determination attracts attention towards article, some definitions of the text have been evaluated. Among parameters which determine the text, the role of volume, completeness, associations between text units has been investigated. It became obvious that the title of the article is not important. Examples of titled and untitled texts are given in practice. The classification of fictious genres is different from general classification principles. The classification of a fiction text depends on the determination of the corresponding literary genre.

Key words: sentence, syntax, suprasyntax, text, title, literary text, classification, parameter, typology

TARİX

UOT 94/ 479.24

MİR CƏFƏR BAĞIROV VƏ DAĞLIQ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ

İ.X.ZEYNALOV

*Bakı Dövlət Universiteti**Zeynalov_İbrahim@hotmail.com*

Elmi məqalədə ermənilərin türklərə, ilk növbədə Azərbaycan türklərinə qarşı təcavüzkarlıq siyasətindən, ərazi iddialarından, onların türk torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planından, “erməni məsələsi”nin Qərb və Rusiyanın müdafiə etməsi məsələlərindən bəhs olunur.

Məqalədə müharibədən sonrakı illərdə ermənilərin yenidən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları-Dağlıq Qarabağın Ermənistanla güzəştə gedilməsi ilə bağlı Moskva rəhbərləri qarşısında məsələ qaldırılmasına da toxunulur.

Həmçinin məqalədə ÜİK(b)P MK katibi Malenkovun Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirova və M.C.Bağirovun Malenkova cavab məktublarına da yer verilir.

Açar sözlər: “Erməni məsələsi”, Qərb dövlətləri, ÜİK(b)P MK, AK(b) MK, Cənubi Qafqaz, “Böyük Ermənistan”, Dağlıq Qarabağ, “Daşnakstyun”, “qara kassa”, DQMV, AK(b)P-nin VII qurultayı, Dağıstan MSSR və s.

Ermənilərin türklərə qarşı təcavüzkarlıq siyasəti XX əsrdən başlamış və XXI əsrdə də davam etməkdədir. Qeyd olunan zaman kəsiyində ermənilər Azərbaycanda yerli əhaliyə-türklərə qarşı soyqırımlar, qətlamlar, təxribatlar, qanlı terrorlar törətmişlər, İrəvanı, Şərur-Dərələyəzi, Zəngəzuru və digər ərazilərimizi təcavüzkarlıq yolu ilə “dostlarının” köməyiylə işğal edə bilmişlər.

Qərbi Avropa və Rusiya tərəfindən müdafiə olunan ermənilər Osmanlı ərazisində Erməni dövləti yaratmaq arzusunda idilər. Çox təəssüf ki, qondarma “erməni məsələsi” Qərb dövlətlərinin dəstəyi ilə ciddi şəkildə müdafiə olunmuşdur.

Tanınmış rus publisisti V.A.Veliçko özünün “Qafqaz” əsərində yazırdı: “Ermənilər tarix boyunca tez-tez özlərinin himayəçilərini dəyişdirmişlər. Roma, Bizans, rus, İran, İngilis, fransız, alman və s. tarix səhnəsinə yeni-yeni himayədarlar çıxarkən ermənilər köhnə himayəçilərini bir qayda olaraq satmışlar. Onların bu xəyanətkarlığı ermənilərin həmişə “işlək” silahı olmuşdur”.

Rusiyanın ermənilərlə bağlı siyasəti I Pyotrun dövründə daha güclənmiş-

dir. I Pyotrun ermənilərlə bağlı verdiyi fərman onun xələfləri tərəfindən davam etdirilmişdir.

Hələ 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İrəvan şəhərini paytaxt şəhəri kimi ermənilərə güzəştə getdi. İrəvan şəhəri ətrafındakı kiçik bir torpaqda Ararat adlanan Respublika yaratdılar. Bu respublikanın ərazisi cəmi 9 min kvadrat kilometr təşkil edirdi. Beləliklə, I Ptoyrun başladığı erməni siyasəti türk torpağında (Azərbaycan) erməni respublikasının yaranması ilə nəticələndi. Bu qondarma respublikanın əhalisinin xeyli hissəsini türklər-müsəlmanlar təşkil edirdi (9, 411-412). Onu da qeyd edək ki, Cənubi Qafqazda Ermənistan adlı bir dövlətin yaradılmasında Osmanlı və Rus dövlətlərinin rolu az olmamışdır.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Gürcüstan dövlətinin yaradılması Ermənilərə Cənubi Qafqazda dövlət yaratmaq planını reallaşdırdı. Vaxtilə erməniləri bu türk torpaqlarına köçürənlər də bu dövlətin yaradılmasında iştirakçı oldular.

Tiflis şəhərində yerləşən amerikan konsulu Smit dövlət katiblərinə az sonra 1918-ci il 15 iyul tarixli teleqramında Ermənistanın ərazisi barədə yazırdı:

“Almaniya və Türkiyə tərəfindən tanınmış Ermənistan dövlətinin ərazisi 12 min kvadrat kilometrə qədərdir. Sərhədləri Dlicandan cənub qərbdə Alagözə qədər, oradan isə Eçmiadzinin cənubundan İrəvanın şərqinə kimi, oradan da Sevan gölünə qədər uzanır”.

Cənubi Qafqazda maraqları toqquşan Osmanlı dövləti ilə Rusiya burada Ermənistan adlı kiçik bir bufer dövlətinin qurulmasında maraqlı idilər. Bu hər iki dövlətin Cənubi Qafqaz siyasətinə uyğun gəlirdi. Sonrakı illərdə ermənilər bu güzəştlərdən yararlanaraq, şirnikərək Azərbaycana və qonşulara qarşı yeni ərazi iddialarını daha da gücləndirdilər. Onların planında isə böyük xülya dururdu. Belə ki, onlar Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi əhatə edən torpaqlarda, həmçinin kiçik Asiyanın cənub sahillərindən Trapezunda qədər geniş ərazidə “Böyük Ermənistan” imperiyasını yaratmağa çalışırdılar.

İrəvana sahib olan, Şərur-Dərələyəzi, Zəngəzuru, Göyçə ətrafı əraziləri ələ keçirən erməni təcavüzkarları himayədarlarına nökrəçilik etməklə Naxçıvan və Dağlıq Qarabağa da iddia etməyə başladılar. Bu iddia XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı ilin əvvəllərində daha da güclənmişdir. Beynəlxalq vəziyyətdən və Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərdən istifadə edən ermənilər nökrəçilik etdikləri dövlətlərinin dəstəyi əsasında Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla torpaqlarımızın 20 faizini işğal edə bildilər.

Ermənistan dövləti yarandığı 1920-ci ildən başlayaraq Erməni hökuməti Ermənistan adlandırılan ərazidə yaşayan türk-müsəlmanlara qarşı mürtəceşovnist siyasəti yeritməyə başladılar.

Ermənistan dövlətinin idarəçilik strukturlarından Azərbaycan türkləri uzaqlaşdırıldılar. Onlar həmin vaxtdan türksüz dövlət siyasəti yeritməyə başladılar. Getdikcə Azərbaycan türkləri öz ata-baba torpaqlarında özgə, yad, hü-

quqsuz vəziyyətə salınırdılar. Onlar öz torpaqlarında ermənilər tərəfindən təhqir olunurdular, təzyiqlərə məruz qalırdılar. XX əsr boyu ermənilərin azərbaycanlılara qarşı mürtəce-şovinst, millətçi siyasətləri davam etdirilmişdi.

Moskvada daima özlərinə isti yuva qura bilən ermənilər Azərbaycan türklərinə qarşı XX əsrin 20-30-cu illərində bolşeviklərlə birlikdə, sonrakı dövrdə isə Moskva rəhbərləri ilə vahid cəbhədə mübarizə aparmışlar.

Erməni daşnakları Dağlıq Qarabağa əsassız iddialarına ingilisləri, fransızları, almanları, amerikalıları inandırmağa çalışırdılar. Lakin onların bu cəhdləri həmişə boşa çıxırdı.

İngilis jurnalisti yazırdı: “Özünün coğrafi mövqeyinə görə Qarabağ həqiqətən Azərbaycan torpağıdır. Ermənilər dünyada yaxşı saxta təbliğatçılardır. Ruslar, gürcülər, ukraynalılar onlara nifrət edirlər, həmişə onlardan şübhələnmişlər”. Sonra ingilis jurnalisti qeyd edir ki, bu faktdır ki, ermənilər etibarsızdırlar, hər an xəyanət edə bilirlər. Onlar nifrətə layiqdirlər (8, 242-244). İngilis müəllifləri həmişə qeyd etmişlər ki, türklər ermənilərdən çox üstündürlər və əlbəttə, daha mərdilər (2, v.2-11).

Hələ XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlində - 1921-ci ilin iyul ayının 5-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirmək siyasəti N.Nərimanovun prinsipial mövqeyi nəticəsində puça çıxmışdı.

Lakin N.Nərimanov Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin qarşısını ala bilmədi və haqlı olaraq bunu Rusiya tərəfindən Azərbaycana qarşı yönəldilmiş mürtəce siyasətin başlanğıcı hesab etmişdir. Azərbaycanın daxilində erməni təcavüzkar yuvasının qurulması ilə erməni daşnakları siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa nail oldular. Göründüyü kimi Dağlıq Qarabağ məsələsi yaradıldı və bu təsir vasitəsi həm Sovetlər dövründə, həm də SSRİ-nin dağılmasından sonra regionda öz siyasətini həyata keçirmək üçün, Cənubi Qafqazı nəzarətdə saxlamaq üçün Rusiyanın əlində güclü silah və təsir vasitəsi olaraq indi də qalmaqdadır (1, 276-278).

Avtoritar Stalin rejimi dövründə milli eqoizm, təcavüzkar millətçilik erməni daşnaklarının sağalmaz xəstəliyinə çevrilmişdi.

Vətən torpağı deyil, məhz erməni diasporunun nümayəndələri “Daşnak-sütün”un, “qara kassası”na böyük məbləğdə pullar köçürürlər. Heç vaxt maliyyə çətinlikləri çəkməyən daşnaklar dünyanın bir çox global problemləri ilə üzləşdikləri halda, bütün sarsıntılardan “sağ-salamat” çıxırlar (10, 26-27).

Kremlə idarə olunan, güclü dəstək alan ermənilərin başlıca mübarizə forması lap əvvəllərdən gizli terrorçuluq olmuşdur. Ayrı-ayrı regionların milyonlarla insanı, o cümlədən türklər erməni terrorunun qurbanı olmuşdur.

Müharibədən sonra Sovet-Türkiyə münasibətində yaranan gərginlikdən istifadə edən erməni millətçiləri yenidən Dağlıq Qarabağ məsələsinə qayıtdılar.

Məxfi sənədlər də göstərir ki, sözdə kommunist və proletar beynəlmillətçilikdən dəm vuran, əslində isə bu prinsipləri hər an daşnak ideyalarına “yaşayış məkanının genişləndirilməsi”nə, “Böyük Ermənistan” və s. bu kimi xəyali ideyalara qurban verməyə hazır olan erməni millətçiləri bunları Sovet

Ermənistanı rəhbərliyinin fəal köməkliyi ilə həyata keçirirdilər. Erməni millətçilərinin özləri də bunu etiraf etməkdən çəkinmirdilər və bəyan edirdilər ki, "tərəddüdsüz-filansız bəyan etmək lazımdır ki, bugünkü Sovet Ermənistanında və məhdud Sovet İttifaqındakı hər bir erməni vətəndaşı və adi erməni adamı məhz inqilabi erməni ittifaqının ("Daşnaksütyun") düşündüyü kimi düşünür. Nə üçün? Çünki başqa cür düşünmək təkcə erməni adına deyil, hətta insanlıq adına da yaraşmayan hərəkət olardı..." (3, 40-41).

Xaricdə yaşayan daşnakların bu planları sadə ermənilərdən tutmuş ziyalılarına qədər-hamısı tərəfindən müdafiə olunurdu. Məsələn, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Dağlıq Qarabağ filialının məsul katibi B.Canyan deyirdi: "Əgər DQMV Ermənistanın tərkibinə daxil olsaydı, o zaman bizim mədəniyyətimiz yenidən inkişaf edib çiçəkləyərdi. Biz erməni mədəniyyətindən geridə qalmışıq, erməni operasına və ümumiyyətlə, nailiyyətlər üzünə həsrətlik. Biz Ermənistanla üzvi surətdə birləşməliyik" (4, 14-15).

Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun dosenti Sarkis Voskeryan çıxışında həyasızcasına bildirirdi: "Heç bir xalq bizim xalq qədər əzablara dözə bilməzdi, biz məhz bu dözümin sayəsində qalib gəldik. Ancaq bu necə qələbədir ki, İngiltərə erməni məsələsini qəti həll etməyə icazə vermir, istəmir ki, SSRİ ərazisi Bosfora yaxın olsun. Bütün günahlar Qarabağın keçmiş rəhbərlərindədir, onların təqsiri üzündən indi DQMV Ermənistanın tərkibində deyildir. Belə olsaydı heç Türkiyə də bizə gərək deyildi. Şuşanı bərpa edərdik və ermənilər rahatca orada yaşayardılar"

Belə sənədlərin sayı çoxdur. Lakin bu sənədlər içərisində ən mühüm Ermənistan K(b)P MK-nın və Xalq Komissarları Sovetinin ÜİK(b)P MK-ya və Stalinin adına göndərdiyi məktubdur. Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi Arutyunov 1945-ci il 28 noyabr tarixli məktubunda yazırdı: "Ermənistan ərazisinə daha yaxın olan DQMV 1923-cü ildən Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxildir. Bu vilayətin əhalisi əsasən ermənilərdən ibarətdir. 153 minlik əhalinin 137 mini ermənidir. Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatı, xüsusilə kənd təsərrüfatı Ermənistanın dağlıq hissəsindəki təsərrüfatı ilə eynilik təşkil edir. Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi onun inkişafına xeyli köməklik göstərir və onun inkişafını xeyli yaxşılaşdırardı. Ermənistan Respublika orqanlarının rəhbərliyi əhaliyə ana dilində mədəni-kütləvi və siyasi xidmətin göstərilməsi işini gücləndirərdi.

Dağlıq Qarabağ vilayətinin Ermənistanın tərkibinə qatılması yerli kadrlara Ermənistanın ali məktəblərində öz təhsillərinə ana dilində davam etdirməsinə imkan yaradardı. Həmçinin Ermənistan Respublikası üçün Dağlıq Qarabağdan olan ixtisaslı kadrlara tələbatı təmin etmiş olardıq.

Məktubun sonunda qeyd edilir ki, Dağlıq Qarabağ əhalisinin arzusundan çıxış edərək, Ermənistan Mərkəzi Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ vilayətinin Qarabağ vilayəti qismində Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi təklifini ÜİK(b)P MK-nın və İttifaq hökumətinin sərəncamına təqdim edir.

Bu məsələnin müsbət həll ediləcəyi halda Ermənistan MK-sı və Xalq Komissarları Şurası Qarabağın keçmiş mərkəzi olan Şuşa şəhərini bərpa etmək təklifi ilə hökumətə müraciət edəcəkdir” (5, 7-12).

Ermənistan K(b)P MK-nın təklifi ilə əlaqədar Sizin rəyinizi bilmək istərdik.

ÜİK(b)P MK katibi (Malenkov).

Hətta bu kiçik mətnə də “qalaq-qalaq” erməni yalanını aşkar etmək olar. Belə ki, Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi Arutyunovun (mətnə o, nədənsə Arutyunov kimi göstərilmişdir) imzaladığı bu vəsatət-məktubda iddia edilir ki, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ermənistan ərazisinə bitişikdir” Bunun ağ yalan olduğunu bilmək üçün xəritəyə ötəri nəzər salmaq da kifayətdir. DQMV Ermənistana bitişik deyildir və heç vaxt da bitişik olmamışdır.

Daha sonra iddia edilir ki, vilayətin 153 minlik əhalisinin 137 mini, yəni az qala 90 faizi milliyətcə ermənidir. Əslində isə göstərilən dövrdə, bütövlükdə DQMV üzrə ermənilərin sayı 40-45 faizdən çox deyildi, bir sıra rayonlarda isə (Şuşa və b.) azərbaycanlı əhali sayca üstünlük təşkil edirdi.

Teleqramın mətnindən göründüyü kimi vəsatətdə iddia olunur ki, Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı “Ermənistanın dağlıq hissəsinin təsərrüfatının eynidir”. Və belə bir nəticə çıxarılır ki, “Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil olması onun inkişafına müsbət təsir göstərir və kənd təsərrüfatına rəhbərliyi xeyli yaxşılaşdırardı.

Şəraitin eyniliyindən danışmaq lazım gələrsə, vəsatətdəkinin əksini söyləmək düzgün olardı: Ermənistanın dağlıq rayonlarının kənd təsərrüfatı (yeri gəlmişkən, o dövrdə bu rayonlarda əsasən azərbaycanlılar məskunlaşmışdılar) Dağlıq Qarabağın təsərrüfatının eynidir. Buna görə Ermənistanın əsasən azərbaycanlıların məskunlaşdığı dağlıq rayonların Azərbaycana birləşdirilməsi məsələsini ortaya atmaq məntiqə daha düzgün olardı.

Daha sonra oxuyuruq: “Ermənistan respublika orqanlarının rəhbərliyi əhaliyə ana dilində mədəni kütləvi və siyasi xidmətin göstərilməsi işini gücləndirərdi”. “Ana dili” ifadəsi altında aydın məsələdir ki, erməni dili nəzərdə tutulurdu. Bəs onda DQMV-nin Azərbaycan əhalisi necə olsun? Bu barədə birçə söz də deyilmir, sanki belə bir əhali yoxdur və ümumiyyətlə, olmamışdır.

“Yerli kadrların Ermənistanın ali məktəblərində öz təhsillərini ana dilində davam etdirməsinə imkan yaratması” da eyni məntiqsizliklə təsvir olunur, guya vahid ittifaq şəraitində buna hansısa maneçilik varmış.

Bu da səciyyəvidir ki, sənəddə söhbət "muxtar" sözü buraxılmaqla yalnız və yalnız Dağlıq Qarabağ vilayətindən gedir. Dağlıq Qarabağın artıq muxtariyyət qazanması və o vaxtki Azərbaycan SSR Konstitusiyasına əsasən muxtar vilayətə verilən bütün səlahiyyət və güzəştlərə malik olması barədə mətnə heç nə deyilmir. Yəqin deyilə də bilməzdə, çünki bu halda erməni "dəlilləri" (ana dilində təhsil və s.) məntiqsiz və gülünc görünərdi.

Və nəhayət, Malenkova ünvanlanmış teleqramın sonunda göstərilirdi ki,

"məsələnin müsbət həlli" halında ermənilər "Sovet hökumətinin qurulması ərə-fəsində dağıdılmış Şuşanın-Qarabağın keçmiş mərkəzinin bərpa edilməsi mə-sələsini ortaya qoymaq niyyətindədirlər".

Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun imzası ilə G.M.Malenkovun adına ünvanlanmış 10 dekabr 1945-ci il tarixli cavab bir çox cəhətdən maraq doğuran sənəddir. Burada əsas məsələ ilə yanaşı Stalin epo-xasının təcrübəli "saray əyanlarının" istifadə etdikləri ənənəvi üslub və diplo-matik fəndlər də öz əksini tapmışdır (6, f. 1, siy. 169, ed. iş. 249, vər.8-12).

Tam məxfi

Malenkov yoldaşa.

Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK katibi Arutyunov yoldaşın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında təklifi ilə əlaqədar sizin teleqramınıza cavab olaraq məlumat verirəm:

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi qədim zamanlardan, mərkəzi 1747-ci ildə Qarabağlı Pənah xan tərəfindən qala kimi tikdirilmiş Pənahabad şəhəri olan Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur.

1822-cı ildə Qarabağ çar Rusiyasına birləşdirilmişdir. Sonralar indiki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi Yelizavetpol (Gəncə) quberniya-sının Şuşa, Cavanşir, Qaryagin və Qubadlı qəzalarının tərkibində olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə müsavətçilərin Azərbaycanda və daşnakların Er-mənistanda ağalığı dövründə müsavət hökuməti tərəfindən mərkəzi Şuşa (keçmiş Pənahabad) şəhəri olan general-qubernatorluq təşkil edilmişdir.

Daşnaklar tərəfindən təşkil olunmuş millətlərarası qırğının nəticəsində Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi Şuşa da dağıdılmış və xarabalığa çevril-mişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk dövrlərdə bütün Qarabağın təsərrüfat-siyasi həyatına rəhbərlik vahid Vilayət İnqilab Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

1923-cü ildə Qarabağın əsasən ermənilərin məskunlaşdıqları dağlıq his-səsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsi qaldırıldı. Lakin bu ərazinin Ermənistan SSR ilə ümumi sərhədlərinin olmaması və Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Dəstəfur rayonları ilə ayrılması səbəbindən və N.Nərimanovun qətiyyətli mövqeyi nəticəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi planı baş tutmadı.

Belə ki, burada N.Nərimanovun ciddi mövqeyi də mühüm rol oynamış-dır. O, Ümumqafqaz RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 4 iyul 1921-ci il tarixli plenumunun qəbul etdiyi qərara (Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-in tərk-i-binə daxil edilməsi haqqında) kəskin etirazını bildirdi. N.Nərimanovun ple-numdakı çıxışı Dağlıq Qarabağ məsələsinə yenidən baxılmasına səbəb oldu. 1921-ci il 5 iyulda plenum Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti statusu vermək şərti ilə Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılması haqqında yeni qərar qəbul etdi və Azərbaycan MİK-nin 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə DQMV

yaradıldı və onun inzibati mərkəzi Şuşa şəhəri müəyyən olundu (6, v. 25).

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda vilayətin təsərrüfat-siyasi və mədəni inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu inkişafın ən parlaq nümunələrindən biri-DQMV-nin hazırkı mərkəzi Stepanakert şəhərinin başlıbaşına buraxılmış və dağıdılmış bir kənddən Azərbaycanın ən gözəl, abad və mədəni şəhərlərindən birinə çevrilməsidir.

Azərbaycan SSR-in bütün ali təhsil məktəbləri və texnikumları tələbələrini 20,5%-ni, əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan ermənilər təşkil edir.

Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri - Azərbaycan K(b)P MK-nın katibləri, müavinləri, xalq komissarları, xalq komissarları müavinləri və s. arasında Dağlıq Qarabağdan olan yoldaşlar da az deyildir.

Bununla belə, biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistan SSR-ə verilməsinə razı deyilik.

Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır.

Eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nın nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-nin Azərbaycan Respublikasına bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-məişət şəraitini və ona mədəni-siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradardı.

ÜİK(b)P MK-dan yuxarıda göstərilənlərdən əlavə aşağıdakı məsələlərə baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-in Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar.

Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79.000 nəfər olduğu halda cəmi 9.000 gürcü-inqiloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik, lakin bu məsələ ilə bir zamanda, Gürcüstan SSR-in demək olar yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Və nəhayət, biz, Dağıstan SSR-in keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi

kimi Bakı quberniyası tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Dərbənd və Qasıməkənd rayonları ərazilərinin Azərbaycan SSR-i tərkibinə qatılması məsələsini nəzərdən keçirmənizi xahiş edirik. Bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, özü də maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarısından çoxu ilin 9 ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.

Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nümayəndələr daxil edilməklə ÜİK(b)P MK Komissiyasının yaradılmasını məqsədə uyğun hesab edirik (5, 8-14).

Azərbaycan K(b)P MK katibi (M.C.Bağırov)

10 dekabr 1945-ci il
№ 330, Bakı şəhəri.

M.C.Bağırovun İ.Stalinə göndərdiyi məktuba bir sıra sənədlər, həmçinin M.C.Bağırovun AK(b)P-nin XVII qurultayında söylədiyi yekun nitqinin stenoqramı da əlavə olunmuşdu, hansı ki, burada Dağlıq Qarabağla bağlı məsələlərə də toxunulmuşdu. Məktub bu sonluqla bitirdi: “Sizdən başqa heç kəs bizim üçün son dərəcədə prinsipial olan bu vəziyyətdə bizə kömək edə bilməz.”

M.C.Bağırov Dağlıq Qarabağ məsələsində çox ciddi mövqe tutmuşdu. O, hətta Stalinə ünvanladığı məktubla eyni məzmununda daha bir məktub da A.İ.Mikoyana göndərmişdir. M.C.Bağırov məsələni çox ustalıqla şərh edərək Mikoyana bildirirdi ki, “O, kömək üçün Stalin yoldaşa müraciət etməyə məcbur olmuşdur” (6, v.3-5).

Stalinizm dövründə zorla köçürmələr, sürgünlər adi hal almışdı. Bu proses daha çox qeyri-rus xalqlarını, xüsusilə müsəlman-türk xalqlarını əhatə etmişdi.

Hələ 1943-cü ilin noyabrında ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ dövlət rəhbərlərinin Tehrandə keçirilən konfransı zamanı erməni diasporu, həmişə olduğu kimi, yaranmış şəraitdən məharətlə istifadə edərək, SSRİ xarici işlər komissarı V.Molotova müraciətlə İ.Stalindən xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsinə icazə verilməsini xahiş etmişlər. Stalinin razılığı alınmışdı (11, v.241-249).

1945-ci ilin aprelində bütün dünya ermənilərinin ali patriarx katolikosunun müavini Gevork Gevorkyan ərizə ilə Stalinə müraciət edərək dünya ermənilərinin müqəddəs dini mərkəzi olan Eçmiadzin monastrının fəaliyyətinə icazə verilməsini xahiş edir. Onun məktubu üzərində İ.Stalinin aprel 19-da öz dəst-xətti ilə belə bir dərkənar qoyur: “Razıyam. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.Stalin”.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycan torpaqları olduğu barədə ətraflı və əsaslandırılmış məlumat verən M.C.Bağırov Stalinə ünvanlanmış məktubunun sonunda bildirir ki, Şuşa rayonu istisna olmaqla Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın (7,

v.6-9). M.C.Bağırov bu təklifində əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət və bilavasitə Azərbaycanla həmsərhəd olan Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Vədi, Qarabağlar rayonlarının, Gürcüstan SSR-dən Borçalı rayonunun, Dağıstan MMSR-də Dərbənd və Qasımkənd rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə qatılması nəzərdə tutulur (7, v.10-11).

1947-ci ildə yenidən Kremlə ÜİK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin iclasında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən öz ata-baba torpaqlarından deportasiya məsələsi gündəmə gəlir.

Beriya yenə də Siyasi Büronun qərarını bir neçə gün sonraya saxladaraq, iclasdan sonra Bağirova zəng vuraraq, ona dərhal Kremlə gəlməyi məsləhət görür.

M.C.Bağırov isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri işləmiş Teymur Quliyevə Moskvaya getməyinin səbəbi və zəruriliyi barədə məlumat verir və qeyd edir ki, Stalin məndən Ermənistan SSR-dən öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların deportasiyasına razılıq verməyimi istəyir.

Sonra M.C.Bağırov öz şəxsi tapançasını götürərək bildirir:

Mən Moskvaya Stalinlə görüşə gedirəm. Beriya kömək edəcəyinə söz verib. Əgər Stalini razı sala bilməsəm, -deyərək bir müddət susdu...

Düzdür, həmin dövrdə İ.Stalinin təklifinə etiraz etmək çətin idi.

M.C.Bağırov Moskvaya-Kremlə gələrək İ.Stalinlə təkbətək görüşür. Onu qeyd edə bilərik ki, görüşün nəticəsi azərbaycanlılar üçün əhəmiyyətli olur. Nəticədə, azərbaycanlılar öz yurd-yuvalarından sürgün olunmur. Lakin Stalin öz siyasətində və istəyində güzəştə gedən deyildi. Siyasətinin formasını dəyişə bilərdi. Elə də oldu, o, M.C.Bağırovun istəyinin əksinə getməsə də, onu dörd aylıq “məcburi məzuniyyətə” göndərir. Məhz bu müddətdə Ermənistanın Türkiyə ilə sərhədində məskunlaşan azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından deportasiyasına başlanılır.

Arxiv sənədlərin araşdırılmasından (6, f.1, siy. 222, iş 48, v. 1-3) aydın olur ki, sonra deportasiya ilə bağlı Azərbaycan K(b)P MK katibi Bağirovun və Ermənistan K(b)P MK katibi O. Arutyunovun 1947-ci il 3 dekabrda birgə imzaladıqları və Stalinə ünvanlanmış məktubunun surəti qorunub saxlanmışdır (6, v. 1-2).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2014.
2. ARPIİSSA, F.1, siy.1, iş 171.
3. ARPIİSSA, F.1, siy.78, iş 78; iş 48.
4. ARPIİSSA, F.1, siy.232, iş 70.
5. ARPIİSSA, F.1, siy.169, iş 249.
6. ARPIİSSA, F.1, siy.169, iş 249.
7. ARPIİSSA, F.1, siy.36, iş 15; iş 249.
8. Qasımlı M. Erməni məsələsindən “Erməni soyqırımı”na. Gerçək tarixi axtarışda (1974-1920). Bakı, 2014.
9. Qafqazda ingilis komandanlığı və Daşnakstyun. ARMTNA L. 164, 244.
10. Nəcəfov B. Deportasiya. III hissə, Bakı: Çarşıoğlu, 2006.

11. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlar və deportasiyalar. Bakı, 2007.

МИР ДЖАФАР БАГИРОВ И ПРОБЛЕМА НАГОРНОГО КАРАБАХА

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена агрессивной политике и территориальным претензиям армян к туркам и, первую очередь, к азербайджанским туркам. В статье уделяется внимание так же плану армян по созданию армянского государства на территории Османской империи и Азербайджана, и политики Западных государств и России поддержать "армянский вопрос".

В статье особое место занимает вопрос поддержки западных государств в процессе создания армянского государства на Южном Кавказе: в Азербайджане, Грузии и окрестных территориях.

В статье рассматривается проблема территориальных претензии армян против Азербайджана, поднятие вопроса перед Московским руководством о передаче Нагорного Карабаха Армении в послевоенные годы.

В статье анализируется письмо секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова к первому секретарю ЦК АК(б) Азербайджана Мир Джафар Багирову и ответное письмо М.Дж.Багирова К.Г. Маленкову.

Ключевые слова: "Армянский вопрос", Западные государства, ЦК ВКП(б), Южный Кавказ, "Великая Армения", Нагорный Карабах, "черная касса", "Дашнакцтун", НКАО, VII съезд АКП (б), Дагестанская АССР.

MIR JAFAR BAGIROV AND THE PROBLEM OF NAGORNO-KARABAKH

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The article is devoted to the aggressive policy and territorial claims of Armenians before the Turks, more precisely the Azerbaijani Turks. The article focuses attention on the Armenians' plan to create an Armenian state on the territory of the Ottoman Empire and Azerbaijan, and the policy of the Western states and Russia to support the "Armenian question".

In the article, a special place is occupied by the issue of the Western states' support in the process of creating an Armenian state in the Southern Caucasus: in Azerbaijan, Georgia and the surrounding territories.

The article deals with the problem of Armenians' territorial claims against Azerbaijan, raising the issue before the Moscow leadership on the transfer of Nagorno-Karabakh to Armenia in the postwar years.

The article studies the letter of the secretary of the Central Committee of the CPSU (b), G. Malenkov to the first secretary of the Central Committee of the AK (B) of Azerbaijan, Mir Jafar Bagirov and M.J. Bagirov's response letter to K.G. Malenkov.

Key words: "The Armenian Question", Western States, the Central Committee of the CPSU (B.), The South Caucasus, "Great Armenia", Nagorno-Karabakh, the "black box office", "Dashnaksutyun", NKAR, VII Congress of the AKP (b), Dagestan ASSR.

UOT 930.2

**QARQARÇAY KURQANLARI:
XOCALI NEKROPOLUNUN e.ə. X-VIII ƏSRLƏR ABİDƏLƏRİ**

H.F.CƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
hidayet-jafar@mail.ru

Təqdim olunan məqalədə Xocalının Qarqarçayın sol sahilində yeləşmiş üçüncü qrup kurqanları, arxeoloji ədəbiyyatda “daşlı çöl” kimi məlum olan abidələr haqqında məlumat verilir. Bu kurqanları fərqləndirən xüsusiyyət onların iriölçülü çay daşlarından qurulmasıdır. Kurqan altında böyük ölçülü daş qutular olmuşdur. Artefaktlar keramika nümunələrindən, metal əşyalardan bəzəklərdən və s. ibarətdir. Kurqanlar e.ə. X-VIII əsrlərə aid edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Xocalı, “daşlı çöl”, kurqanlar, Assuriya muncuğu, iqtisadi-mədəni əlaqələr, artefaktlar.

E.ə. XIV-VIII əsrlər çərçivəsində yer almış Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin aparıcı abidələr qrupunu obyektiv olaraq məşhur Xocalı nekropolu tutur. İlk dəfə haqqında məlumatlar XIX əsrin 80-ci illərində verilən, arxeoloji qazıntıları isə həmin əsrin 90-cı illərində aparılan məşhur Xocalı abidələr kompleksi 120 ildən artıqdır ki, arxeoloq-tarixçilərin diqqətindədir. Müxtəlif illərdə Xocalı nekropolu haqqında məlumatlar vermiş S.Veyssenqof [23, 64-69], E.A.Resler [24, 24-31], İ.İ.Meşşaninov [9, 217-240], İ.M.Cəfərzadə [26, 15-26], Y.İ.Hümmel [8, 1-2; 27, 77-82], K.X.Kuşnareva [2, 109-124; 11, 370-386] ilə yanaşı bu sətirlərin müəllifi də hələ XX əsrin 70-ci illərindən zaman-zaman bütövlükdə Qarabağ, o sıradan Xocalının qədim arxeoloji abidələrinə həsr olunmuş silsilə məqalələr, monoqrafik əsərlər yazaraq nəşr etdirmiş, bir çox cəhətdən unikal əhəmiyyətə malik nekropolla bağlı məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir [25, 94-97; 29, 57-70]. Təqdim olunan növbəti məqalə müəllifin Xocalı abidələri kompleksi haqqında təqdim etdiyi yazılar silsiləsindən üçüncü məqalədir. Bu məqalə Xocalı nekropolu kompleksində önəmli yer tutan, örtüyü müxtəlif ölçülü çay daşlarından ucaldırılmış kurqan abidələri haqqındadır. Xatırladaq ki, Xocalının çoxsaylı (əsasən, dörd tipdə) abidələri sıralanmasında, bu tip kurqanlar üçüncü tip altında cəmlənmişdir (tablo 1). Xatırlatmağı vacib sayırıq ki, bir tərəfi Xocalı ilə Əsgəran qalasını ayıran dağ yamacına söykənən, cənub və cənub-qərbdə Xanəzək kəndinə qədər uzanan, şərqdə Qarqarçayın sol sahil yamacı ilə hədudlanan geniş əraziyə malik Xocalı nekropolunda fasiləsiz

olaraq son tuc-ilk dəmir dövrünün bütün mərhələlərini əhatə edən abidələr kompleksi sıralanmışdır. Buraya e.ə. XIV-XIII əsrlərin yadigarları olan kiçikölçülü torpaq kurqanlar, e.ə. XII-XI əsrləri özündə ehtiva edən, müxtəlif modifikasiyalı, çox böyükölçülü torpaq kurqanlar, e.ə. IX-VIII əsrlərlə həddəlanan “daş qutu qəbirləri” və nəhayət, oxuculara bu məqalə vasitəsilə çatdırmaq istədiyimiz daş örtüklü kurqanlar qrupları daxildir. Sadaladığımız arxeoloji komplekslər üç hissədən- “Köhnə Xocalıdan”, “Qaladibi Xocalısından”, bir də “Qaçqınlar Xocalısından” ibarət olan bütöv Xocalı yaşayış massivinin ərazisinə səpələnmişdir. Təqdim olunan yazıda haqqında məlumat verəcəyimiz kurqanlar “Qaçqınlar Xocalısı” kəndinin ərazisində, Ağdam-Şuşa şose yolunun hər iki kənarında, Qarqarçayın sol sahil zonasında yerləşmişdir. Bu kurqanları başqa tiplərdən fərqləndirən xarici əlamət, onların bir qayda olaraq müxtəlifölçülü çay (Xocalıçay və Qarqarçayının) daşlarından ucaldılmasıdır. Kurqan altında isə böyük ölçülü “daş qutu qəbirlər” aşkar olunmuşdur. Qeyd edək ki, burada həm də torpaq örtüklü kurqanlar da ucaldılmışdır. Akademik İ.İ.Meşşaninovun çox yerdə işlətdiyi “daşlı çöl” (“валунное поле”) termini tezliklə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İndiyə qədər bu termin istifadədədir. Biz hesab edirik ki, böyük alimin uzaqgörənliklə irəli sürdüyü bir sıra başqa elmi müddəalarla yanaşı bu elmi ifadə də yerində və düzgün ifadə olunmuş, elmi tutumlu bir tərmindir.

Qarqarçayın sol sahilində yerləşmiş “daşlı çöldə” bir neçə daş kurqanda qazıntıları E.Resler aparmışdır. Kurqanlar müxtəlifölçülü olub yalnız çay daşlarından qurulmuşdur. Bəzi hallarda daş örtüklü kurqanların torpaq kurqanlar üzərində qurulması müşahidə olunmuşdur. Bu tip kurqanlar dövrəlmə baxımından Xocalı abidələri kompleksinin 3-cü inkişaf mərhələsini, həm də 3-cü qrupu təşkil edirlər. Məqaləmizdə bu kurqanlar burada müxtəlif vaxtlarda arxeoloji qazıntılar aparmış ayrı-ayrı arxeoloqların özlərinin qəbul etdikləri say sıralamasına uyğun verilmişdir.

7 saylı kurqan (tablo 2, 18-20). Onun diametri 48 m., hündürlüyü 8 m. olub örtük altında böyükölçülü, üstü bağlanmış daş qutu qəbiri (9x3,7x2 m) aşkar olunmuşdur. Qəbirin yan daşları səliqə ilə yonulmuşdur. Daşların səthində cızılmış xətləri E.Resler yazıya oxşatmışdır. Qəbirin cənub hissəsində, demək olar ki, çürümüş insan skeleti qalıqları, şimal küncündə isə öküz sümükləri tapılmışdır. Qəbir avadanlığı tuncdan hazırlanmış səthi düyməciklərlə bəzədilmiş, içərisi boş əsa başlığından, tunc ox ucluqlarından (2 ədəd), enli tunc lövhədən düzəldilmiş üzüklərdən (2 ədəd), tuncdan dairəvi toqqa başlığından ibarətdir. Qəbirdə boz rəngli daşdan hazırlanmış, səthindəki qazma yolkavari xətlər ağ maddə ilə doldurulmuş cam sınıqları da tapılmışdır [1, list. 37; 2, 113, rəsm 6,2-4].

11 saylı kurqan (tablo 2, 1-17). Xocalı abidələri içərisində ən çox fərqlənən və diqqəti cəlb edən abidədir. Çay daşlarından qurulmuş kurqanın diametri 30 m, hündürlüyü 4 m olmuşdur. Kurqan altında aşkar olunmuş daş qutu qəbiri (3,92x2, 1x1,9 m) böyükölçülü sal daşlardan hörülmüşdür. Qəbirin üstü bağlanmışdır, döşəməsi torpaq olmuşdur. Döşəmədə qara torpaq və daş yığını, içə-

risində bir-birinə qarışmış arxeoloji materiallara, habelə külə qatışmış insan sümüklərinə təsadüf edilmişdir. Görünür, qəbir vaxtilə talan edilmişdir.

Kurqanda tapılmış arxeoloji materiallar səthi şəbəkəli, asılmaq üçün ilgəyi olan tuncdan quş fiqurundan; tuncdan çəkiyə oxşar əşyadan, tuncdan bıçağa oxşar lövhədən, tunc bizdən; quş başı fiqurlu, qayısa bərkitmək üçün deşiyi olan toqqa başlığından ibarətdir. Tapıntılar içərisində dəmir əşya parçalarına da təsadüf olunmuşdur: onlardan biri ucu əyilmiş şarvari əşya, digəri uzun dəmir lövhənin qırığıdır. Kurqanda qızıl əşyalar da tapılmışdır. Onlardan iki ədədi nazik yastı qızıl lövhədən hazırlanmış, ucları bitişməyən üzükdən ibarətdir. Birinin içəri səthində ştrix və nöqtələrdən naxış var. Qızıl əşyaların digəri kiçik muncuq və səthi ştrixli, naxışlı olan formasız lövhə parçalarından ibarət olmuşdur [1, list 42-43; 3, 50; 4, 176-179; 5, 15-23].

Bunlardan başqa qəbirdə 368 ədəd, əsasən əqiqdən muncuqlar yığılmışdır. Hələ E.Resler vaxtilə həmin muncuqlardan birinin səthində yazıya oxşar işarələrin varlığını müşahidə etmiş, Tatyana Passek və Boris Latının muncuğu tədqiq edərək onun üzərində yazı olması qənaitinə gəlmiş, İ.Meşşaninov isə mütəxəssislərlə məsləhətləşmələrdən sonra muncuğun üzərində Assuriya çarı Adadnirarinin adının yazılmasını müəyyən etmişdir.

1 saylı kurqan materiallarının sadalanması saxsı qablarla başa çatır. Onlardan biri sarımtıl rəngli gildən (koalin) hazırlanmış, xarici səthinə açılışında beş guşəli ulduz yaradan qalın yaşıl xətlərdən naxış vurulmuş, üzərinə şir çəkilmişdir. Bu qab Assuriya tipli şirli qablar qrupuna daxildir.

Saxsı qabların başqa nümunələri boz və qırmızı rəngli fraqmentlər və qulplardan ibarət olmuşdur [1, 42-43, rəsm 1-10; 5, rəsm 4,5,6].

12 saylı kurqanın daş örtüyü nisbətən kiçikölçülü olmuşdur. Kurqan altındakı daş qutuda tuncdan quş başı formalı toqqa başlığı, dəvəgözü və çaxmaq daşından badamvari, oymalı-gəzli ox ucluqları, tunc iynə, pasta və əqiqdən muncuqlar tapılmışdır. Qəbirin içərisində E.Resler bir neçə insan diş, lülə sümükləri, at diş və formasız keramika sınıqları da aşkar etmişdir [1, list 43-44, rəsm 1, 2, 3, 4].

14 saylı kurqan (tablo 2, 41-44) daş örtüklü olub, 11 və 12 saylı kurqanların arasında yerləşmişdir. Diametri 22 m, hündürlüyü 2 m olmuşdur. Daş örtük altında sal daşlardan hörülmüş, üstü bağlanmamış daş qutu qəbiri (4,2x2,1x1,2 m) açılmışdır. Torpaq döşəməsində çox pis qalmış, demək olar ki, çürümüş insan skeleti qalıqları, saxsı qab parçaları, iki ədəd nazik tunc məftildən üzük və səthi 11 saylı kurqanda olduğu kimi ştrixlərlə naxışlanmış kiçik qızıl lövhə parçası, pasta və əqiqdən muncuqlar tapılmışdır. Arxeoloji materiallar və xarici görünüş etibarilə 14 saylı kurqanın 11 saylı kurqanla yaxınlığını hələ Resler müşahidə etmişdir [1, list 45, rəsm 1,2,3; 4, 181, rəsm 18,19].

15 saylı kurqan (tablo 52, 41-44) daş örtükdən ibarət olmuşdur. Burada aşkar olunmuş daş qutu qəbirdə torpaq və daş təbəqəsi qarışığı altında insan sümükləri parçalarına, boz və qırmızı rəngli saxsı qab sınıqlarına rast gəlinmişdir. Bundan başqa qəbirdə 7 saylı kurqanda tapılmış yastı, ucu deşikli toqqa başını

xatırladan oval halda, uzun və ensiz tunc bıçaq, pasta və əqiqdən müxtəlif quruluşlu muncuqlar tapılmışdır [1, list 45-46, rəsm 1,2,3,4; 4, səh. 182, rəsm 20,21].

17 sayılı kurqan (tablo 2, 21-25) daş örtüklü olub, quruluşca 15 sayılı kurqanı xatırlatmışdır. Daş qutu qəbirdə tuncdan çəkiçvari əşya (11 sayılı Xocalı kurqanı və Sarıçoban kurqanında tapılmış əşyaların oxşarı); şiş uclu sümük əşya, habelə səthi şüyrəli naxışlı qab parçaları tapılmışdır [6, list. 44, 106, 108; 7, 432, 433, rəsm 28, 29, 30 (rəsm 26-17-ci kurqanın planı)].

19 sayılı kurqan (tablo 2, 1-10) böyükölçülü çay daşlarından qurulmuşdur. Diametri 22 m, hündürlüyü 4 m olub. Kurqanaltı daş qutu qəbirdə (5,5x2,74x2,5 m) örtük və döşəməyə daş plitə qoyulmamışdır. Dəfn qalığı haqqında məlumat yoxdur. Görünür, başqa əksər qəbirlərdə olduğu kimi burada da skelet tamam çürümüşdür [6, list. 44, 106-108; 7, 438, 442, rəsm 43-52].

Qəbirdə tapılmış əşyaların bir qismi tuncdandır. Buraya dəstəyə keçirmək üçün dilçəkli xəncər, dördtilli biz, yüzdən yuxarı şlyapa quruluşlu, iki deşiyi olan düymələr daxildir. Bundan başqa burada qızıl lövhədən muncuqlar da tapılmışdır. Avadanlıq içərisində müxtəlif materiallardan hazırlanmış çoxsaylı muncuqlara təsadüf edilmişdir. Onlar həm sayına, həm də hazırlandığı material və forma rəngarəngliyinə görə əvvəlki kurqan materiallardan fərqlənir. Muncuqların böyük əksəriyyəti pasta və pastavari materiallardan olub silindrik, romb, şarşəkilli, aypara, boçkavari, bir sözlə daha çox müxtəlif həndəsi fiqurlu quruluşa malikdir. Əqiq muncuqlar da şarşəkilli, silindrik, kəsmə və formalıdır. Əqiqdən hazırlanmış, gözləri tuncdan qoyulmuş it və ya canavar başı formasında muncuq daha maraqlıdır. Başqa əqiq muncuq uzunsov kvadrat quruluşludur. Sapa keçirmək üçün deşiyi muncuğun uzununa açılmışdır. Quruluşca buna oxşar böyükölçülü başqa muncuq kəhrabadan hazırlanmışdır.

19 sayılı kurqanın (tablo 3, 11-27) diametri 18 m, hündürlüyü 3 m olan daş örtüyü altında 19 sayılı kurqanda olduğu kimi böyükölçülü (5x2,5x2 m) daş qutu qəbiri aşkar olunmuşdur. Döşəmədə gil qatışıq təbəqədə nizamsız qalmış maddi-mədəniyyət nümunələrinə və əsasən çürümüş insan skeleti qalıqlarına təsadüf edilmişdir [6, list 44, 109-112; 7, 442-446, rəsm 54-59; 60- a,b,c;61- a, b, c; 62-a, b, c, e].

Arxeoloji materiallar səthində yolkavari naxışı olan yastı tunc iskanəvari baltadan; dilçəkli tunc bıçaqdan (3 ədəd); borulu tunc qarmaqdan; ucları aralı qalan tunc qolbaqdan; tunc lövhə parçasından; tunc maqqaşdan ibarətdir. Burada, həmçinin Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrünün varlı qəbirlərində təsadüf olunan qızıl əşyalar da tapılmışdır. Onlar dördtilli qızıl muncuq və bəbir başı fiqurlu, içərisi boş olan səthi naxışlı əşyadır. Bununla yanaşı qəbir avadanlığı içərisində səthi göy rəng fonunda açıq-sarımtıl və yaşıl rənglə fantastik heyvan rəsmləri ilə bəzənmiş şirli qab sınıqlarına rast gəlinmişdir. Qəbirdə çoxlu miqdar lentşəkilli və ya dirsəkvəri qulpu olan dairəvi-basma, konnellyur, şüyrəli torvari və yolkaşəkilli naxışları olan qab qırıqları, əqiq və pastadan muncuqlar tapılmışdır.

20 sayılı kurqan planda oval formalı olub böyükölçülü çay daşlarından

qurulmuş örtüyə malik olmuşdur (diametri 25 m, hündürlüyü 4,75 m). Örtük altındakı daş qutu qəbirin (4,75x2, 95x2,25 m) örtüyü olmamışdır. Torpaq döşəmədə yanmış insan skeleti qalıqları, öküz və at sümükləri tapılmışdır. Qəbir avadanlığı çox az olmuşdur. Buraya tuncdan uzun şişvari əşya, ucları bitişməyən tunc üzük, səthi ştrixli, bəzəkli olan ağ və göy rəngli pasta, habelə əqiq muncuqlar daxildir [6, list 44, 113-115; 7, 447-448, rəsm 65-70; 2, 115-116].

120 sayılı (Y.I.Hümmelin qazıntısı) əsas kurqan çölünün cənub-qərbində yerləşmişdir. Çay daşlarından qurulmuş, diametri 12 m, hündürlüyü 5 m olan kurqan örtüyünün şərq hissəsində trapesvari quruluşlu, şimal-cənub istiqamətli daş qutu qəbiri (5,13x2,30x1,35 m) aşkar olunmuşdur. Qəbirin mərkəz hissəsində kişi, şimal-qərb hissəsində isə qadın dəfn olunmuşdur. Y.Hümmelin fikrincə burada dəfn olunmuş kişi süvari olub, iki atı və arvadı ilə birlikdə basdırılmışdır. Kişi skeleti yaxınlığında tunc, dəvəgözü və çaxmaqdaşından ox ucluqları, tunc iynə və qızıl muncuq qoyulmuşdur [8, 12].

Qəbirin cənub hissəsində iki ata məxsus sümük qalıqları, habelə görünür, atları bəzəmək üçün nəzərdə tutulmuş balıqqulağı, pasta və əqiq muncuqlar tapılmışdır. Burada tapılmış keramika əsasən qara və boz rəngli cam, küpələrə məxsus fraqmentlərdən ibarətdir. Şar gövdəli, lüləli bir qab üçayaqlıdır. Bu tip qablara eyni dövrə aid Qara təpə (Şıxbabalı) yaşayış yerində təsadüf edilmişdir.

2 sayılı kurqan (İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə T.Passek və B.Latninin qazıntısı) [9, 222-223]. Bu kurqan xarici əlaməti ilə 11, 14 və başqa bu tip nisbətən kiçikölçülü daş örtüklü kurqanlardan fərqlənmirdi. Daş örtük altında böyükölçülü (5,20x3,15x2 m) daş qutu qəbiri aşkar olunmuşdur. Üst örtüyü yoxdur. Qəbirə dolmuş daşlar dəfn qaydasını pozmuşdur. Avadanlıq qəbirin döşəməsində səpələnmiş vəziyyətdə qalmışdır. Materiallar tunc məftildən hazırlanmış üzükdən, qara və qırmızı cilalı saxsı qab fraqmentlərindən, 1500-dən artıq əqiq, ağ və göy rəngli pastdan muncuqlardan, səthində göy rəng fonunda romb və nöqtələrin kombinasiyasından yaranmış naxışları olan şirli qab sınıqlarından ibarət olmuşdur. Əqiq muncuqlardan biri 19 sayılı kurqanda olduğu kimi it və ya canavar başı fiqurunda hazırlanmışdır. T.Passek burada, həmçinin qızıl əşyaların tapılmasını göstərmişdir. Onlar nazik qızıl lövhədən olan silindrik əşyadan (2 ədəd) və qızıl muncuqdan ibarətdir. Onların səthi relyefli nöqtələr və batıq xətlərlə naxışlanmışdır [10, 175].

4 sayılı məntəqə (K.Kuşnaryevanın Ağdam-Xankəndi yolunun kənarında tədqiq etdiyi dağılmış kurqan). Kurqanın qalmış kəsiyi onun böyük ölçülü çay daşlarından qurulmasını göstərir. Burada, kəsikdə, sağ yanı üstdə, bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş ölünün skeleti aşkar olunmuşdur. Skeletin sol əlində tunc üzük, sinəsində əqiq muncuqlar qalmışdır. Başı yanında dörd ayaqlı, düzbucaqlı quruluşlu şirli mücrü qoyulmuşdur. Mücrü eynitərkibli gildən olan qapaqla örtülmüşdür. Mücrü ağ rəngli gildən hazırlanmış, səthi açıq sarı və açıq yaşıl rəngli enli şaquli xətlərlə naxışlanmış, üstdən şəffaf şirlə örtülmüşdür. Ölünün ayaqları yanında daha üç saxsı qab tapılmışdır: onlardan biri şabalıdı rəngli dik qoşa qulplu, səthi konnelyur xətlərlə naxışlanmış şar gövdəli küpədən; başqası

tək qulp, tünd-boz rəngli, şarvari gövdəli, səthi şaquli şüyrəli xətlərlə naxışlanmış bardaqlardan; üçüncüsü qulpsuz və saya səthli şarvari gövdəli küpədən ibarətdir [11, 381, rəsm 13, 1-3; rəngli tablo].

Xocalının üçüncü tip kurqanları görüldüyü kimi, həm xarici əlaməti, həm qurulduğu (yəni kurqan örtüyü) material (yalnız daşlar), həm də qəbirin quruluşu (daş qutular) və avadanlıq baxımından əvvəlki tiplərdən fərqlənir. Lakin bəri başdan deməliyik ki, bu fərq çox da dərin məna kəsb etmir. Belə ki, maddi mədəniyyət nümunələrinin bir çoxunda, xüsusilə tunc əşyalar və keramikada bir irsilik, ənənəvilik prinsipi duyulur. Bu irsilik kurqan ucaltma adətinin, ölüyan-dırmanın və s. saxlanması da müşahidə olunur.

Üçüncü tip abidələrin bilavasitə xarakteristikasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, onları fərqləndirən başlıca xüsusiyyət kurqanların yalnız çay daşlarının qurulmasındadır. Bir qayda olaraq qəbirlər materikdə qazılmış və çox halda səliqəli yonulmuş sal daşlarla üzünmüşdür. Daş qutuların döşəməsi torpaqdandır. Üstü isə örtülməmişdir. Məhz bu səbəbdən qəbir avadanlığı qırıqları şəklində olması, qalmış materialların nizamsız halda qəbirə səpələnməsinin də bir səbəbi bununla izah olunmalıdır. Digər tərəfdən qəbirə dolmuş daşların ağırlığından, oğruların gözündən yayınmış materiallar da sınıb əzilmişdir.

Qəbirlərdə tapılmış insan sümüklərinin əksər halda yanıb-kömürləşməsi E.Reslərə ölümlərin qəbirdən kənarda qalanmış tonqalda yandırılması və yanmış sümük qalıqlarının sonra avadanlıqla bərabər qəbirə qoyulması gümanını irəli sürməyə imkan vermişdir. Lakin heç də həmişə yanıq izinə təsadüf edilməmişdir. Məsələn, İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə qazılmış, habelə Y.Hümmelin, K.Kuşnaryevanın tədqiq etdiyi kurqanlarda ölümlər yandırılmamışdır, yəni burada inqumasiya adəti icra olunmuşdur.

Bu tip kurqanlarda, görünür, tayfanın varlı üzvləri dəfn olunmuşlar. Burada qızıl əşyaların, üzəri şirlə örtülmüş nadir keramika nümunələrinin varlığı, kurqanların böyüklüyü, daş qutuların böyük sahə tutması da bunu sübut edir.

Arxeoloji materiallar içərisində əsas yerlərdən birini tuncdan hazırlanmış əşyalar təşkil edir. Onlardan tuncdan yastı balta diqqəti cəlb edir (20 sayılı kurqan). Bu tip baltalara Böyük Borsunlu kurqanı [20, 6, rəsm 13], dağılmış Keşki kurqanı materialları [28, 21-25], Mingəçevir [21, rəsm 62] abidələrində təsadüf edilmişdir. Dövr etibarilə Keşki və Mingəçevir abidələri Xocalının bu tip kurqanlarına yaxın olsa da, Xocalı nüsxəsinin bir qədər cavan olması nəzərə alınmalıdır. Yastı baltalardan daha çox əmək aləti kimi istifadə edilməsi fikri nisbətən geniş yer tutur.

Nəzəri cəlb edəcək materiallardan biri də səthi şəbəkəli bəzəkli, tunc quş fiqurudur (N 11). Bu tip əşyaları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində geniş yayılmış materiallardandır. Tunc bıçaq, tunc və dəvəgözü daşından ox ucluqları, maqqaş, qarraq, biz, iynə, dişə oxşar tunc əşya, tunc düymə, qolbaq və üzüklərə gəldikdə, onların e.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində təkcə Qarabağ abidələri deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycanın həmdövr abidələrində geniş yayılması, məişətdə işlədilən avadanlıq olması haqqında arxeoloji ədə-

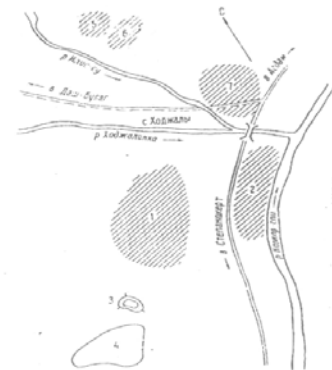
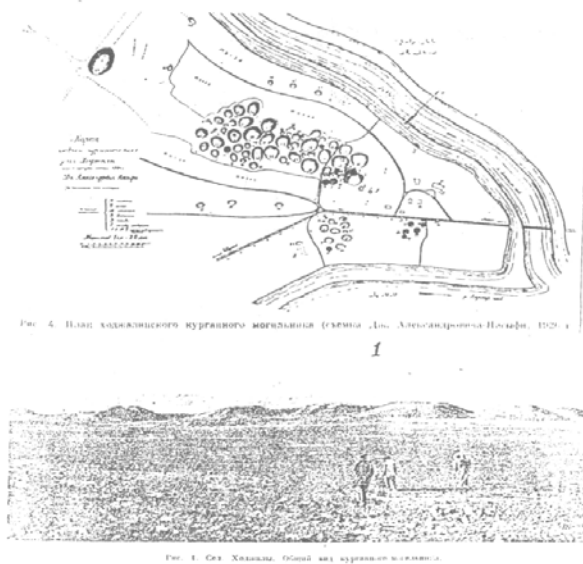
biyyatda dəfələrlə məlumat verilmişdir. Ona görə də bu materialların üçüncü tip abidələrin dövrləşməsi məsələsində rolunu şişirtmək, yaxud birbaşa onlara istinad etmək düz olmazdı. Bu baxımdan, müəyyən mənada, fraqmentlər şəklində qalsa da keramika nümunələri köməyə gələ bilər. Belə ki, 20 sayılı kurqanda, habelə K.Kuşnaryevanın tədqiq etdiyi 4-cü məntəqədə tapılmış saxsı qablar həm forma, (şarvari küpələr, tək dirsəkvari qulplu bardaqlar), həm də naxışlama (şaquli, torşəkilli şüyrlər, paralel batıq xətlər) baxımından, bir tərəfdən e.ə. XII-XI əsrlər materiallarına yaxınlaşsa da, digər tərəfdən onlardan müəyyən qədər fərqlənir. Məsələn, dirsəkvari qulpların sonrakı inkişafının e.ə. VII əsrdə qoç və qoyun başlı qulpların formalaşmasında mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Yəni bu və ya digər detallar uzun müddət istifadədə olmuş, yeni şəraitdə, başqa tərzdə olsa da saxlanılmışdır.

E.ə. XII-XI, hətta ondan əvvəlki dövrlərin də ənənəsinin yaşadılması keramika nümunələrinin səthindəki yolkavari şüyrlər, konnellyurlar, mərkəzi nöqtəli olan dairəvi-basma naxışların saxlanılmasında da ifadə olunur. Eyni sözləri pasta və əqiqdən hazırlanmış muncuqlar haqqında da demək olar. Əqiq muncuqlar silindrik, rombşəkilli, prizmatik, kəsmə, şarvari və s. quruluşlu olmaqla əvvəlki dövrlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Pasta və üzəri şirli muncuqlar da hələ orta tunc dövründən geniş yayılmış bəzək nümunələrindəndir [12, 49-55].

Üçüncü tip kurqan abidələrində tapılmış materialların bir qrupu qızıl əşyalardan ibarət olmuşdur. Əslində bu tip kurqanların böyük əksəriyyətində - N 11, 14, 18, 20 (E.Resler), 120 (Y.Hümmel), 1 sayılı (İ.Meşşaninov) kurqanlarda qızıl əşyalara təsadüf olunmuşdur. Onlar mübadilə yolu ilə gəlmə hesab edilir. Qeyd edək ki, 11 sayılı kurqanda parçaları qalmış naxışlı-qızıl əşyanın birbaşa analogiyasına e.ə. XII-XI əsrlərə aid Çoğa-Zənbil abidəsində (İran) [13, 139, rəsm 253; 14, 53,55] təsadüf edilmişdir.

Mübadilə yolu ilə gətirilmiş materiallar sırasında olan üzəri şirli qablar Xocalının 11, 20 sayılı kurqanlarında, Ağdam-Xankəndi yolu çəkilərək dağılmış kurqanda, habelə İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə tədqiq olunmuş kurqanda tapılmışdır. Azərbaycan ərazisində şirli qabların erkən nümunələri, həmçinin Borsunlu, Coni, Paşatəpə, Mingəçevir, II Kültəpə (son tunc dövrü təbəqəsi), Xaçbulaq abidələrində (tablo 4) təsadüf edilmişdir [23, 23-29]. Dövr etibarilə bu abidələrdən qədimi Borsunlu, cavanı isə Xocalı kurqanları hesab oluna bilər. Xocalının bu tip kurqanlarının dövrü məsələsində tədqiqatçılar bir qayda olaraq üzərində Assuriya çarı Adadnirarinin adı yazılmış muncuğa istinad etmişlər.

Tablo 1

2

3

Məlum olduğu kimi İ.Meşşaninov üzərində Adadnirari adı yazılmış Assuriya muncuğunu I Adadnirariyə e.ə. (1310-1281) və ya II Adadnirariyə (e.ə. 911-891) mənsubiyyəti qənaətinə gəlmiş və onun VIII əsrdə Urartu çarlarının Zaqafqaziya yürüşü zamanı Azərbaycana düşməsinə göstərmişdir [15, 3-5; 16, 108-109]. Biz vaxtilə İ.Meşşaninovun fikrinə istinad edərək muncuğun II Adadnirariyə mənsub olmasına tərəfdar çıxmışdıq [12, 43]. İ.M.Dyakonov həmin muncuğun II Adadnirariyə aidiyyətini [17, 302-303] və III Adadnirarinin dövründə

assuriyalıların Xəzər dənizi sahillərinə gəlməsini qeyd etmişdir [18, 84]. Muncuq tapılmış Xocalı kurqanının X əsrdən gec olması da söylənilmişdir [19, 53-54].

Beləliklə, deyilənləri nəzərə alaraq Xocalıda tapılmış Assuriya muncuğunun II Adadnirariyə mənsub olmasını, onun Azərbaycana gətirilməsini isə II Adadnirari (X əsrin axırı IX əsrin əvvəli) və ya III Adadnirarinin (e.ə. IX əsrin sonu və VIII əsrin başlanğıcı) dövrünə aid etmək olar. Əgər deyilənlər qəbul olunsa da 11 sayılı Xocalı kurqanı və bu tip başqa abidələr üçün dövrlənmə e.ə. X-VIII əsrlər, ən gec IX-VIII əsrin əvvəli çərçivəsində ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Дело Археологической Комиссии (Дело АК) №60/1895, ЛОИА архиви
2. Кушнарева К.Х. Ходжалинский Могильник. ИФЖ АН Арм.ССР, 1970, №3.
3. ОАК (Отчеты Археологической Комиссии за 1895 г. СПб, 1897 г.
4. VBGAEU (Zeitschrift für Ethnologie. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte). Berlin, 1896.
5. Пассек Т., Латынин Б. Ходжалинский курган №11. ИООИА (Известия Общества Обследования и Изучение Азербайджана), Баку, 1926 (ayrıca ottisk)
6. Дело АК. № 48/1897.
7. ZE VBGAEU, Berlin, 1898.
8. Гуммель Я.И. Отчеты по экспедициям 1939 г. Археологические разведки и раскопки по районам Азерб. ССР. АМЭА АЭ İnstitutunun elmi arxivı, iş № 931.
9. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край, снаряженной в 1926 г. Обществом изучения Азербайджана. Сообщ. ГАИМК (Государственной Академии Истории Материальной Культуры), Ленинград, 1926.
10. Иессен А.А., Пассек Т. Золото Кавказа. Изв. ГАИМК, 1935, в.110.
11. Кушнарева К.Х. Археологические работы в 1954 г. в окрестностях сел. Ходжалы. МИА СССР (Материалы по Исследования Археологии СССР, М., Л. 1957, в. 67.
12. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984.
13. Herzfeld E. Iran in the Ancient East. London-New-York. 1941.
14. Porada E. Iran ancient. l'art d l'epoque pre'islamique. Paris, 1963.
15. Мещанинов И.И. Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана. Изв. ООИА, Баку, 1926, №2.
16. Мещанинов И.И. Бусина с клинописью из Ходжалинского Могильника. ИООИА, Баку, 1926, №3.
17. Дьяконов И.М. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту. ВДУ, 1951, №2.
18. Дьяконов И.М. Развитие земельных отношений в Ассирии. Ленинград, 1949.
19. Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван: АН Арм. ССР, 1964.
20. Джафаров Г.Ф. Борсунлу- погребение племенного вождя. Баку: Элм, 1986.
21. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: АН Азерб. ССР, 1959.
22. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, с. 23- 29.
23. Вейсенгоф С. Сведения о Мильской степи. Известия Кавказского общества истории и археологии. Тифлис, 1884, Т. I, вып. II. с. 64-69.
24. Дело АК 54/1894, с.24
25. Сəfərov H. F. Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2000, s.94-97.
26. Джафарзаде И.М. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган №5. Изв. Аз.ФАН СССР, 1941, №2, с.15-26.

27. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной области в 1938 г. Изв. Аз. ФАН СССР, 1939, №4, s. 77-82.
28. Джафаров Г.Ф., Кесаманлы Г.П. Кешкинский курган. Археологические и Этнографические исследования в Азербайджане(1979). Баку, 1984, s.21-25.
29. Джафаров Г.Ф. Археологические исследования в Ходжалах. История и ее Проблемы. Баку, 1997, s. 57-70.

**ГАРГАРЧАЙСКИЕ КУРГАНЫ:
ПАМЯТНИКИ ХОДЖАЛИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ X-VIII ВВ. ДО Н.Э.**

Г.Ф.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье речь идет о Ходжалинских памятниках третьей группы то есть, о курганах, известные в археологической литературе, как «валунное поле». Эти курганы возведены из крупных речных камней. Под насыпью находились дольменно-подобные каменные ящики, сложенные из больших грубо обработанных плоских каменных плит. Артефакты состоят из керамических сосудов, металлических изделий, украшения и т.д. Курганы третьей группы датируется X-VIII вв. до н.э.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Ходжалы, «валунное поле», курганы, Ассирийская бусина, культурно-экономические связи, артефакты.

**QARQARCHAI MOUNDS:
MONUMENTS OF THE KHOJALY NEKROPOLIS IN THE X-VIII CENTURIES B.C.**

H.F.JAFAROV

SUMMARY

The article deals with the third group of monuments of Khojaly known as “Stony field”. Establishment from large-size river stones is the distinguishing feature of these kurgans. There were large-sized stony boxes under the kurgans. Artifacts consist of examples of ceramic, metal objects, ornaments etc. The kurgans belong to the X-XIII centuries B.C.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Khojaly, “Stony field”, kurgans, Assyrian beads, economic and cultural relations, artifacts.

UOT 94(479/24)

**SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ SƏNƏTKARLIĞIN İNKİŞAFI
SƏYYAH GÜNDƏLİKLƏRİNDƏ****N.M.SÜLEYMANOV***AZərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**nizamisuleymanov@mail.ru*

Məqalədə XVI-XVII yüzilliklərdə Səfəvi dövlətində iqtisadiyyatın əsas bölmələrindən biri kimi sənətkarlığın inkişafı, əsas sənət sahələrindən olan toxuculuq, xalçaçılıq, pambıq parça, boyaqçılıq, dərzilik, metalışləmə və silah istehsalının inkişaf səviyyəsi dövrün mənbələri və mövcud ədəbiyyatlar əsasında təhlil edilmiş, səfəvi hökmdarlarının sənətkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirməsi və bu sahənin inkişafında həyata keçirdikləri tədbirlər dövrüyyəyə gətirilmiş, Səfəvi dövlətində sənətkarlıq sahələrinin inkişaf səviyyəsi bu ölkədə olmuş səyyahların gündəlikləri əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: sənətkarlıq, toxuculuq, pambıq parça, xalçaçılıq, dərzilik, metalışləmə, silah istehsalı, səfəvi

XVI yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanda mərkəzləşmiş dövlətin yaranması ölkə daxilində iqtisadi əlaqələrin qurulmasına, daxili bazarın canlanmasına və xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaratdı. Səfəvi dövlətinin təbii-coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, bol xammal ehtiyatları sənətkarlıq sahələrinin inkişafı üçün zəruri iqtisadi şəraiti təmin edirdi.

Sənətkarlıq dövlət xəzinəsinin əsas gəlir qaynaqlarından olduğuna görə, Səfəvi hökmdarları bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Xüsusilə I Şah Təhmasibin və I Şah Abbasın sənətkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar həyata keçirdikləri tədbirlər bu sahənin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdı. Ümumiyyətlə, dövlətin müxtəlif vasitələrlə iqtisadiyyatı tənzimləmək sahəsindəki tədbirləri və Səfəvi hökmdarlarının ayrı-ayrı sənətkarlıq sahələrinin inkişafına yönələn mütərəqqi addımları bütövlükdə şəhər təsərrüfatının genişlənməsinə və bir çox sahələrdə yeni emalatxana və karxanaların açılması hesabına sənətkarlıq istehsalının inkişafına təkan verirdi. Sənətkarlığın və ticarətin inkişafı dövlət xəzinəsinin və sarayın maliyyə mənbələri ilə təmin olunmasında və ölkənin büdcəsinin formalaşmasında çox mühüm rola malik idi. Sənətkarların hazırladıqları məhsulun bir hissəsi dövlətin xəzinəsinə daxil olurdu, bir hissəsi isə ölkənin müdafiə qabiliyyətini təmin etmək üçün hərbi ehtiyaclara

sərf olunurdu. Eyni zamanda sənətkarlar dövlət xəzinəsinə müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlər ödəməklə, ölkənin gəlir mənbələrinin yaranmasında xüsusi çəkiyə malik idilər.

Sənətkarlıq istehsalının əsas hissəsi şəhərlərdə cəmlənmişdi. XVI əsrdə Təbriz, Marağa, Qəzvin, Mərənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Ərdəbil, Kaşan, Yəzd, Məşhəd şəhərləri ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlıq mərkəzləri idi. Səfəvi dövlətində olmuş əcnəbi tacir və səyyahlar öz gündəliklərində yuxarıda qeyd olunan şəhərləri ölkənin çox mühüm iqtisadi mərkəzləri kimi təsvir etmişlər (1, 129-226).

Səfəvi dövlətində 44 sənət və peşə növü var idi. Bu sənət növləri içərişində toxuculuq, başmaqçılıq, dərzilik, misgərlik, dulusçuluq, dabbaqlıq, bənəliq və silah istehsalı xarici bazarlarda olan tələbatla bağlı inkişaf edir, ölkənin əsas ticarət-sənətkarlıq birlikləri daha da böyüyür və emalatxana tipli iri karxanalar meydana gəlirdi (2, 42-43).

XVI-XVII yüzilliklərdə Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatında toxuculuq istehsalı mühüm yer tuturdu. XVII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətində olmuş Jan Şarden bu ölkənin əhalisinin hansı sənət sahələrində mahir olduqları, hansı peşələri zərif bilmələri haqqında yazarkən toxuculuq sənətinin burada geniş yayıldığını onun müxtəlif sahələri üzrə çoxlu mahir sənətkarların olduğunu qeyd etmişdir. Şarden yazırdı: “Gültikmə (gülduzluq) və naxıştikmə onların (Səfəvi əhalisinin) çox bacardıqları əl sənətidir. Bu sahədə, xüsusilə mahud, istər ipək, istərsə də dəri üzərinə qızılı və gümüşü naxışlar salmaqda çox ustadırlar. Gültikmə sənətində onlar bizdən çox irəlidedirlər. Dəri üzərinə naxış salmaqda isə avropalıların daha çox dəqqətini cəlb etmiş Osmanlı naxıştikmələrindən daha çox məharət və bacarıq sahibidirlər. Dəri naxışlamada və yəhər bəzəməkdə o qədər mahirdilər ki, dəri üzərindəki gül naxışları sanki ipək parça üzərindəki kimi qalır (3, c.IV, 331).

1636-1638-ci illərdə Azərbaycanda olmuş və Səfəvi ölkəsinin sosial-iqtisadi həyatını öz gözü ilə görmüş böyük alman alimi Adam Oleari yazırdı ki, şəhərlərin meydan və bazarlarında emalatxanalar cərgə ilə düzülmüşdür. Bu emalatxanalarda çalışan peşə sahiblərinin əksəriyyəti toxucu, naxışvuran və boyaqçı sənətkarlardır. Toxucular əsasən pambıq və ipək parçalar istehsal edirlər. Onlar parçanın üzərinə məharətlə naxışlar vurur, xüsusilə zərli parçaları çox sənətkarlıqla hazırlayırlar (4, 790).

Osmanlı səyyahı Evliya Çələbi XVII əsrdə Səfəvilərin toxuculuq sənəyi haqqında yazırdı: “Heç bir ölkədə buradakı kimi gözəl nəqqaşlar, rəssamlar, zərgərlər və dərzilər yoxdur. Burada hər bir sənət növünə aid çox bacarıqlı ustalar vardır. Burada toxunan pambıq, yun və ipək paçalar, məxmər, darai və qətifə xüsusilə şöhrət qazanmışdır, bu parçalar hər yerdə “Təbriz qumaşı” kimi tanınır” (5, c. II, 254; 6, 26).

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI-XVII yüzilliklərdə Səfəvi dövlətində olmuş səyyah və elçilər öz gündəliklərində ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri olan toxuculuğun inkişaf səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, yun, pambıq və

ipək parçalar toxunmasının texniki tərəflərini və istehsal texnologiyasının xüsusiyyətlərini də araşdırmağa cəhd göstərmişlər.

Dövrün mənbələrində Səfəvi dövlətində pambıq parça istehsalı haqqında da kifayət qədər məlumatlar vardır. Evliya Çələbinin məlumatına görə, Mərənd çayı sahilində yerləşən və 300 evdən ibarət olan Kərkənə kəndində pambıqdan bez və yay toxunurdu (5, c II, 242).

Alman alimi Adam Olearinin yazdığına görə, Səfəvi dövlətinin bütün vilayətlərində pambıq parça istehsal olunurdu və bu parçanı ölkənin hər yerinə göndərirdilər (4, 738). Dövrün tədqiqatçılarından olan Mikayıl Heydərov isə yazır ki, Səfəvi dövlətinin altı vilayətində pambıq parça toxunurdu və bu vilayətlərdən dördü Azərbaycana düşürdü (2, 47). Ümumiyyətlə, Şirvan, Qarabağ, Çuxur Səd və Təbriz (Güney Azərbaycan) vilayətləri ölkənin əsas ipək və pambıq istehsalı mərkəzləri idi.

Azərbaycanda və İranda xalçaçılıq qədim zamanlardan mövcud olsa da, Səfəvilər dövründə toxuculuğun bu sahəsi kənd sənətkarlığı çərçivəsindən çıxmış və ümumölkə miqyaslı istehsal sahəsinə çevrilmişdi. Xalçaçılığın belə inkişaf səviyyəsi ilk növbədə bu məhsula daxili və xarici bazarda tələbatın durmadan artması ilə bağlı idi. Xalçaçılığın inkişafına diqqət yetirən fransız səyyahı Şardenin yazdığına görə, ölkədə ən yaxşı xalça (fərs) toxuyan “zavodlar” (emalatxanalar) Kirman və xüsusilə Sistandadır. Səfəvi fabriklərinin istehsalı olan xalıları biz Avropada “türk fərşi” adlandırırıq. Çünki okean yolu, yeni İran körfəzi ilə dünya ticarət yolu ilə ixrac edilirdi (3, c.IV, 359).

Səfəvi məmləkətində dərzilik sənəti də inkişaf etmişdi: Şardenin yazdığına görə, Səfəvi dərziləri öz sənətlərində çox mahirdilər və paltarı elə tikirlər ki, sanki insanın əyninə yapışdırmışlar və paltarda heç bir qırış görünmür. Buranın dərziləri paltar kəsməkdə (biçməkdə) Avropa dərzilərdən çox mahirdirlər. Onlar avropalıların əksinə olaraq paltarı iç tərəfindən tikirlər (7, c.II, 892).

Parça və xalça toxuculuğu iqtisadiyyatın boyaçılıq sahəsinin də inkişafını tələb edirdi. Ölkədə müxtəlif rəngli boyaqqlar əldə etmək sahəsində uzun dövr ərzində böyük təcrübə qazanılmışdı. Bakı və Abşeron kəndlərində əhali boyagğı təbii bitkilərdən əldə edirdilər. Bu bölgədə boyaçılıq bir peşə sahəsi kimi xalçaçılığın tələbatına uyğun şəkildə inkişaf edirdi (8, 208). 1623-cü ildə Azərbaycanda olmuş rus taciri Fedot Kotov Şamaxıda ipək parçaların boyanması haqqında məlumat vermişdir (1, 226).

Səfəvi dövlətində boyaqçı sənətkarlar qızıl boyadan (marena), zəfərandan, nar qabığından, indiqodan, lumu şirəsindən, lazuritdən (lacivər daşı), Braziliya və Yapon ağacından xüsusi boyalar hazırlayırdılar. Lazurit özbək ölkəsindən (Mərkəzi Asiya), indiqo və yapon ağacı Hindistan, Braziliya ağacı isə Avropadan gətirilirdi (9, 288).

Fransız səyyahı Şarden də öz səfər gündəliyində boyaçılıq sənətinə müəyyən yer ayırmışdır. Şardenə görə, Səfəvi dövlətində boyaçılıq sənəti Avropadan çox irəli getmişdi. Burda hazırlanan boyaqqlar daha saf və parıltılıdır. Belə rənglər tez solub sıradan çıxmır. Bir çox boyaqqlar yalnız bu ölkədə is-

tehsal edilir. Miniatur və boyaqçılıq sənətlərində əsas boyaq materialı qızılgül, boyaq kökü və hind sinkasıdır. Bundan başqa, boyaqçılar rəng almaq üçün ağac qabıqlarından – qoz qabığı, nar qabığı və sairədən istifadə edirlər (7, c. II, 890).

Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatının çoxçeşidli məhsul istehsalına malik olan sahələrindən biri də metalışləmə sənəti idi. Metalışləmə sənəti çoxşaxəli istehsal sahəsi olub, zərgərliyi, silah və əmək alətləri hazırlanmasını, məişət əşyaları düzəldilməsini əhatə edirdi. Ölkənin zəngin metal, filiz, qızıl və gümüş ehtiyatları bu sənətkarlıq sahəsinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı.

Səfəvi dövlətində metalışləmə sənətkarlığı haqqında geniş məlumatlar əldə edən hollandiyalı səyyah Yan Streys yazırdı ki, Qum şəhəri dəmir və polad məhsullar hazırlanmasında çox məşhur idi. Quma polad Nir şəhərindən gətirilirdi. Qum şəhərində poladdan və dəmirdən tiyələr və onların dəstəklərini hazırlayan çoxlu dəmirçi-ustalar yaşayırdı. Dəmirçilər kürədə qızdırılmış dəmiri çox tez yumuşaldır, döyür, bərkidir və ondan lazımı məmulatlar hazırlayırdılar. Bu ustalar istehsal etdikləri tiyənin bir ədədini 50 holland quldeninə satırdılar (10, 387).

Metalışləmə sənətkarlığının ən mühüm sahələrindən biri silah istehsalı idi. Azərbaycan qədim zamanlardan silahqayırma sənətində Yaxın və Orta Şərqi ən böyük mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Hələ XV əsrdə Azərbaycanda suvarilər və onların döyüş atları üçün zirehlər hazırlanırdı. Süvari zirehləri dörd dəmir hissədən ibarət olub, halqaları ilə bir-birinə yapışdırılırdı. Dörd hissənin biri döşlük, digəri arxalıq, ikisi isə dirsəklikdən ibarət idi. Dirsəklikdə qola keçirmək üçün xüsusi dəşiklər qoyulurdu. Zirehin üzərinə gözəl naxışlar vurur, hətta savaş haqqında “Quran” ayələri həkk olunurdu. XV əsrin sonlarından Təbriz yaxınlığındakı yüksək təpəlik üzərindəki Beşkuy adlanan yerdə suvari zirehləri hazırlanırdı. Buranın əhalisinin hamısı zireh ustası idi. Burada istehsal texnikasının sirri gizli saxlanılırdı. Venesiya elçisi İosafat Barbaro yazırdı ki, bu ölkədə, əlbəttə, digər yerlərdə də zireh istehsal edirlər, lakin onlar Beşkuyda hazırlanan zirehlər kimi yaxşı deyildir (11, 76).

Səfəvilər dövründə ölkədə hərbi tələbata uyğun olaraq dəbilqə istehsalı da geniş yayılmışdı. I Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) qızılbaş qoşununda hərbi geyim və sursatların əksəriyyəti metalışləmə sahəsində çalışan sənətkarlar tərəfindən hazırlanırdı. Qızılbaş döyüşçülərinin hərbi geyim və sursatından bəhs edən naməlum venesiyalı tacir yazırdı ki, onların zirehli geyimi dörd hissəli polad döşlüklərdən ibarətdir. Bu döşlüklər yüksək sənətkarlıqla düzəldilmişdi, onların üzərinə müxtəlif təsvirlər həkk edilmişdi... Onlar döyüşdə ox və kamanla yanaşı öz ölkələrində istehsal olunmuş nizə, şəmşir və mancanaqdan istifadə edirlər (11, 429).

Səfəvi sənətkarlarının hazırladıqları yüksək keyfiyyətli yaraq-yasaqlar bu ölkədə olmuş Avropa səyyah və elçilərinin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Məsələn, Jan Şarden yazırdı ki, Səfəvi ustalarının hazırladıqları silahlar çox yüksək keyfiyyətə malikdir (7, c.II, 885).

Səfəvi dövlətində soyuq silahla yanaşı, hələ XVI əsrdə odlu silahdan da istifadə olunurdu. 1571-ci il iyulun 17-də Təbriz şəhərində olmuş İtalyan elçisi Vinçento de Alessandri yazırdı ki, Səfəvi suvarilərinin silahları qılınc, nizə və tüfəngdən ibarət idi və hər bir suvari döyüşçü tüfəngdən çox yaxşı istifadə edə bilirdi. Onun sözlərinə görə, səfəvi dövlətində “arkebuz” (“dayandoldurum”) tüfənginin istehsalı sənətkarlıq cəhətdən çox yüksək səviyyəyə çatmışdı və belə silahlar başqa heç bir yerdə istehsal olunmurdu (11, 448-449).

Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və hərbi qüdrətinin təmin olunması toptökmə sənətinin inkişafını tələb edirdi. Mənbələrdə I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasibin dövründə top istehsal olunması haqqında məlumatlar vardır. Cemelli Karrerinin yazdığına görə, Səfəvilər dövründə sənətkarlar dəmiri əridib ondan top lüləsi düzəltməkdə çətinlik çəkdiklərindən, toplar adətən misdən tökülürdü (12, 36).

Səfəvi hökmdarları I Şah Abbas (1587-1629), Şah Səfi (1629-1641) və II Şah Abbas (1642-1666) toptökmə işinə xüsusi diqqət yetirirdilər. S. Onullahinin fikrincə, XVII əsrdə top karxanalarının sayının artması, Süleyman adlı top ustasının toptökmə sənətinə aid əsər yazması bu dövrdə odlu silaha, xüsusilə topa olan tələbatın artdığını və toptökmə sənətkarlığının inkişafını göstərir (13, 122).

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatının əsas bölmələrindən biri olan sənətkarlığın bütün əsas sahələri inkişaf etmişdi. Göründüyü kimi, ölkədə sənətkarlığın inkişafı Səfəvi məmləkətində olmuş səyyah və elçilərin də diqqətindən yayınmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Путешественники об Азербайджане. Т.1, Составил З.И.Ямпольский, Баку: АН Азерб.ССР, 1961, 497с.
2. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджане в XVI веке Баку: АН Азерб.ССР, 1967, 200 с.
3. Şarden. Səyahətname-ye Şarden.Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi, c.II-IV. Tehran: Enteserate Əmir Kəbiri, h.1335-1336, c. IV, 510 s.
4. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П. Барсва, Москва: Университетская типография, 1870, 1033 с.
5. Evliya Çələbi. Seyahatnaması. İkinci cild, İstanbul: kardeş matbaası, h.1314, 466 s.
6. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyənə və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru, professor Seyidağa Onullahi, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997,87s.
7. Şarden. Səfərname-ye Şarden. Təscome-ye İqbal Yağmai, c. 1-5, Tehran: Carxane-ye Heydər, h. 1372-1374, c. II, s. 464-912.
8. Ашурбейли С. Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX в.в). Баку: АН Азерб. ССР, 1964, 344 с.
9. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленецкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград: Ленинградский Университет, 1958, 390 с.
10. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Пер. с немец. на русск. Э.Бородиной. М.: ОГИЗ – СОЦЭКГЗ, 1935, 415 с.

11. Səfərnameha-ye Veneziyan dər İran. Tərcome-ye Doktor Mənuçöhr Əmiri, Tehran: Şerkəte Sehami, Entersarate Xarəzmi, h. 1349, 450 s.
12. Cemelli Karreri. Səfərname-ye Karreri. Tərcome-ye Doktor Abbas Naxcevani. Təbriz: Çarxane-ye Şəfəq, h. 1348, 206 s.
13. Onullahi S.M. XII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 278 s.

РАЗВИТИЕ РЕМЕСЛЕННОСТВА СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА В ДНЕВНИКАХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ

Н.М.СУЛЕЙМАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье были исследованы развитие ремесленничества как отрасль экономики государства Сефевидов XVI-XVII вв. на основании дневников путешественников. Одним из главной области ремесленничества является ткачество, ковроткачество, хлопчатобумажная ткань, крашение, пошив одежды, металлоизделие и производство оружия, уровень развития у которых была проанализирована на основе источников того времени и имеющейся литературы. Особое внимание правителей Сефевидов уделено на развитие искусства. Принятых мер в развитии этой отрасли, уровень развития ремесленничества Сефевидского государства были исследованы на основе дневников путешественников того времени.

Ключевые слова: ремесленничество, текстиль, хлопчатобумажная ткань, ковроткачество, пошив одежды, металлоизделие, производство оружия, сефевиды

DEVELOPMENT OF THE SAFAVID CRAFTSMANSHIP IN THE DIARIES OF TRAVELERS

N.M.SULEYMANOV

SUMMARY

The article explored the development of craftsmanship as a branch of the economy of the Safavid state in the 16th-17th centuries on the bases of diaries of travelers.

One of the main areas of craftsmanship was weaving, carpet weaving, cotton fabric, dyeing, tailoring, metalware and weapon production, the level of development of which was analyzed on the basis of sources of that time and available literature.

The Safavid rulers pay special attention to the development of art. The measures taken in the development of this industry, the level of development of the Safavid state's craftsmanship were investigated on the basis of the diaries of travelers of that time.

Key words: handicrafts, textiles, cotton fabric, carpet weaving, tailoring, metalware, weapons manufacturing, safavid.

UOT 94 “19 / ... “ ; 94 (479. 24)

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BAŞÇILARININ NAXÇIVAN ZİRVƏ GÖRÜŞÜ

İSMAYIL MUSA

*Bakı Dövlət Universiteti**Ismayilmusa54@gmail.com*

Məqalədə Zİrvə görüşünün qədim türk torpağı – Azərbaycanın bir hissəsi - olan Naxçıvan şəhərində keçirilməsinin önəmi açıqlanır. Başlıca diqqət isə sammitdə müzakirə olunan məsələlərin təhlilinə yetirilir. Araşdırmada habelə görüşün əsas nəticələri dəyərləndirilir və ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: Türk dövlətləri, Zİrvə görüşləri, “Naxçıvan Bəyannaməsi”, TÜRKSOY, türkçülük dəyərləri

Türk dövlətləri başçıların Zİrvə görüşlərinin keçirilməsi təklifi Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən edilmişdir. İlk belə sammit 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada təşkil olunmuşdur. Həmin toplantıda “Ankara Bəyannaməsi”nin qəbulu türk dövlətləri arasındakı çoxşaxəli əlaqələrin inkişafı yolunda mühüm irəliləyiş və böyük bir addım oldu (1,159). Belə ki, bununla gələcək səmərəli inteqrasiyaya və növbəti Zİrvə toplantılarına ciddi təkan verildi.

Növbəti, yəni ikinci sammitin 1993-cü ilin mayında Bakıda keçirilməsi razılaşdırılmışdı. Ancaq bu toplantı əvvəlcə təxirə salındı, sonra da onun vaxtı 1994-cü ilin yanvarına dəyişdirildi (5). Ümumiyyətlə, bir qədər gec baş tutdu və həm də Bakıda keçirilmədi. Buna da B.Yeltsinin həmin Zİrvə toplantısının Bakıda keçirilməsinin MDB-yə üzv dövlətlərin, yəni Ermənistanla Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarının münasibətlərini gərginləşdirə biləcəyi bəhanəsi (təzyiqi) səbəb oldu. T.Özalın vəfatı, Rusiyanın “əsəri — 4 iyun qiyamı” və Azərbaycanın siyasi böhran keçirməsi də Bakı sammitinin alınmamasına ciddi təsir göstərdi.

VI Zİrvə toplantısı, nəhayət ki, **Bakının evsahibliyi** ilə 2000-ci ilin iyununda ərsəyə gəldi. Bu toplantı öncəsi paytaxtımızda qardaş dövlətlərin başçılarının iştirakıyla “Dədə Qorqud dastanı”nın 1300 illik yubileyi keçirildi. Sammitdə görülən diqqətəlayiq işlərdən birini dövlət başçıların görüşləri sisteminin strukturlaşdırılmasına aid tədbirlər təşkil edir. **“Bakı Bəyannaməsi”**ndə isə ilk toplantıdan keçən müddətdəki fəaliyyətin uğurları və çatışmazlıqları qeyd olundu.

2009-cu ilin oktyabrında Naxçıvanda keçirilən IX Zirvə görüşü nəticələri etibarlı ilə **türk dövlətlərinin sammitlərinin ən məhsuldarı** sayılır. Sammit başlıca **məqamları** və **yekunları** cəhətdən belə səciyyələndirilə bilər:

1. Sammitdə dörd dövlət (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan) ən yüksək səviyyədə, yəni prezidentlərlə təmsil olunmuşdular. Türkmənistan prezidenti toplantıya qatılmayaraq Naxçıvana Nazirlər Kabineti sədrinin müavini (X.Saparılıyevi) göndərmişdi. (Q.Berdımuhammedovun bu demarşı Azərbaycan-Türkmənistan münasibətlərində Xəzərlə bağlı mübahisələrdən irəli gələn soyuqluğun davam etməsi ilə yanaşı, habelə İ.Əliyevin dörd sahilyanı dövlətin başçılarından Aktaudakı toplantısından (IX.2009) sonra onun ölkəsinə səfərə gəlmək təklifini qəbul etməməsiylə izah olunur). Özbəkistansa, ümumiyyətlə, sammitə qatılmamışdı. Bunlara görə də xeyli müddət ləngiyən və nəhayət ki, Naxçıvanda keçirilən bu Zirvə görüşünü **“yarımçıq türk sammiti”** kimi qiymətləndirənlər də olmuşdur.

2.“Naxçıvan sammiti” 1992-ci ildə keçirilən ilk zirvə görüşündən ötən 17 ildə türk dövlətləri və topluluqlarının iki(çox)tərəfli əlaqələrinin və əməkdaşlığının genişlənməsində əsaslı dəyişikliklərin baş verdiyini qeyd etmişdir. Toplantının gündəliyinə iştirakçı ölkələr arasında dostluq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi, həmçinin beynəlxalq və regional problemlərlə əlaqədar məsələlər çıxarılmışdı. Müzakirələrdə türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin və əməkdaşlığın əsas istiqamətləri (sahələr) olaraq iqtisadiyyat, mədəni-humanitar, ekoloji təhlükəsizlik, Avropa və Asiya (Avrasiya) ölkələri ilə münasibətlər, müxtəlifönlü təhlükələrdən (4) birgə müdafiə və s. qeyd olunmuşdur.

3. Bu Zirvə görüşü həm də türk dövlətlərinin **Azərbaycanda keçirilən ikinci sammitidir** (Birinci 2000-ci ildə Bakıda olmuşdu). IX sammitin Naxçıvanda keçirilməsi olduqca diqqətçəkici hadisə sayılır. Həmin tədbir diplomatik-siyasi baxımdan çox uğurlu gediş hesab olunur. Bununla ilk dəfə idi ki, Naxçıvan türk dövlətlərinin böyük birgə tədbirinin keçirildiyi məkana çevrilirdi. Belə bir mötəbər sammitin Naxçıvanda keçirilməsinə həm də onun beynəlxalq sənədlərlə (məsələn, Moskva və Qars müqavilələriylə) təsbit olunmuş statusunun xeyli möhkəmləndirilməsi kimi baxılır. Sammitdə bəzi sənədlərin, xüsusilə də **“Naxçıvan Bəyannaməsi”**nin qəbulu (3) onu imzalayan dövlətlərin müəyyən öhdəlikləri, yəni tarixi türk yurdu olan bu bölgəmizin növbəti qarantı kimi çıxış etmələri anlamına da gəlir. Həmin sənədi Azərbaycan və onun tarixi tərkib hissəsi olan **Naxçıvan üçün “ikinci bir Qars müqaviləsi”** olaraq dəyərləndirən politoloji təhlillərə də rast gəlinir. Bir çox ekspertlər ABŞ, Rusiya və Türkiyə arasında Dağlıq Qarabağla bağlı da belə bir tarixi sənədin, yəni **“Qars müqaviləsi—3-ün”** imzalanmasının zəruriliyi qənaətinə gəlirlər.

4. Bu toplantının bir özəlliyi (əhəmiyyəti) də onun **“rusdilli türk sammitləri”** qınağı-məsxərəsini aradan götürməsi təşkil edir. Yəni bu Zirvə görüşlərinin tarixində **ilk dəfə olaraq rus dilində heç bir çıxış edilmədi**. Əcnəbi

dilin sammitin danışiq dili olmaması tədbirin mahiyyətini müəyyənləşdirən hadisə (hərəkət) sayılır və türk dövlətlərinin əməkdaşlığının yeni mərhələsinin başlanmasından, başqa sözlə, onun yeni məzmun və məna kəsb etməsindən xəbər verir. Toplantı iştirakçılarının öz (türk) dillərində danışıqları türk dünyasına aidiyyatın göstəricisi olaraq dəyərləndirilir.

5. Sammitdə tərəflər bir sıra müddəə və təkliflərlə çıxış etdilər:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İ.Əliyev** Azərbaycanın ümumtürk birliyinə dair mövqeyini açıqlayarkən bu kimi fikirləri önə çəkdi: xalqlarımızı birləşdirən müştərək tarix və eyni kök-mədəniyyət; Azərbaycanın Türkiyə ilə yeganə həmsərhəd bölgəsi **tarixi “Duz yolu”**nun da keçdiyi Naxçıvandır; əzəli torpağımız Zəngəzurun Ermənistanı verilməsi ilə böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalanmışdır; türk dünyasının birləşərək bir qüvvə təki fəaliyyət göstərməsi bu gün reallıqdır və həqiqətdir; bir-birini tamamlayan və bir-birilə rəqabət aparmayan iqtisadiyyatlarımızın qüdrətli inkişafı zərurəti; səviyyəsi heç də qanəedici olmayan ticarət dövriyyəsinin genişləndirilməsinin önəmi; qarşılıqlı investisiya layihələrində iştirak; **“TÜRKSOY fondu”**nun təşkili və onun yetərli maliyyə təminatı; neft-qaz sahəsində səmərəli əməkdaşlığın əməli nəticələri, yəni bütün bölgəyə fayda gətirən **BTC neft marşrutu**, böyük uğurumuz olan və Avropa-Asiya əlaqəsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən **BTƏ qaz kəməri**, inşası davam etməkdə olan **BTQ dəmir yolu**; Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının nəqlində diversifikasiya prosesləri; beynəlxalq təşkilatların Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli — ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsindəki səylərinin nəticəsizliyi (2); bu “problem”in **regional əməkdaşlığı əngəlləyən ən başlıca amilə** çevrilməsi; **Türk PA-nın yaradılması** çox böyük mənası olan bir hadisədir; türkdilli ölkələr beynəlxalq müstəvidə öz mövqelərini müdafiə etmək və möhkəmləndirmək üçün bütün imkanlara (əlverişli coğrafi yerləşmə, güclü iqtisadiyyatlar, zəngin neft-qaz qaynaqları, insan kapitalı, siyasi iradə, intellektual potensial və s.) malikdirlər;
- Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti **N.Nazarbayev** Qazaxıstanın da türkdilli xalqların birliyi ideyasının reallaşdırılması mövqeyindən çıxış etdiyini vurğulayaraq diqqəti aşağıdakı məsələlərə yönəltdi: türk dövlətləri arasındakı siyasi əlaqələrin zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni mərhələyə qədəm qoymasının vacibliyi; türklərin yaratdığı tarixi-böyük dəyərləri və zəngin mədəni sərvəti dünyaya tanıtmağın vaxtının çatması; TÜRKSOY-un nəzdində bir fondun qurulması və onun çərçivəsində — **türk dünyasının çox müqəddəs torpağı olan Türküstanda**, yaxud da Astanada — **Türkdilli Akademianın** təşkili; Mərkəzi Asiya ilə Avropa arasında **çox vacib bir körpü rolunun** oynanılması; ATƏT, İKT, İƏT, “Asiyada qarşılıqlı fəaliyyətə və etimad tədbirlərinə dair **Müşavirə**” ilə sıx əməkdaşlıq və onlarda eyni mövqe nümayişi; Müşavirədə sədrliyi gələn ildən Türkiyəyə verəcək və 2010-cu ildə ATƏT-də, 2011-ci ildə isə İKT-də sədrlik edəcək Qazaxıstanın bir sıra yeni

- təşəbbüslər irəli sürməsi ehtimalı; türk dövlətlərinin birliyinin üçüncü ölkələrə qarşı çevrilməyəcəyi şübhəsi; global sakitliyə və beynəlxalq miqyasda silahsızlaşdırmaya olan hədə və təhdidlərə qarşı birgə mübarizə; sabitliyin pozulduğu Qafqazda qardaş Azərbaycan xalqının əzab-əziyyətlərinə şəriklik; Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həlli;
- Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti **K.Bakiyev** Qırğızıstanın “türkdilli ölkələr arasında həlli mümkün olmayan məsələ yoxdur” qənaətini açıqladı. O habelə ümumtürk birliyi üçün yetərli potensial təcrübə, imkan və s. olduğunu bildirdi: qloballaşma və çağdaş dinamik proseslər şəraitində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq zərurətdir; türk dünyası beynəlxalq siyasətdə mühüm rol oynamalıdır; **Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının** yaradılmasına dair saziş dövlətlərimizin birliyi üçün **nadir şans** verir; əlaqələrimiz strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir; Türk PA parlamentlərarası əlaqələrin inkişafına sübutdur; TÜRKSÖY-un fəaliyyəti qənaətbəxş və rolu müsbətdir; terrorçuluq, dini ekstremizm, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi (narkobiznes) kimi transsərhəd təhdidlərə qarşı birgə mübarizə vacibdir;
 - ç) Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti **A.Gül** Türkiyənin ümumtürk birliyi yolundakı bütün səyləri və çəkilən zəhməti yüksək dəyərləndirdiyini vurğuladı. O qeyd etdi ki: **Naxçıvan** Türkiyə üçün doğmadır və sammitin də burada keçirilməsi çox önəmlidir; Türkiyənin Azərbaycanla Naxçıvan bölgəsindəki 10-12 km-lik sərhəd xətti böyük əhəmiyyətə malikdir və onun türk respublikaları ilə coğrafi birliyini də əlaqələndirən **çox rəmzi bir keçiddir**; türk dövlətləri başçıların Zirvə görüşlərinin davam etməsi təqdirəlayiqdir; bu görüşlər mühüm **həmrəylik və məsləhətləşmə platforması** olaraq qardaş ölkələr arasındakı münasibətləri və global problemləri müzakirə etmək imkanı verir; **“Naxçıvan Bəyannaməsi”** dövlət başçıların sammitlərini təşkilatlandırmaq sahəsində çox qiymətli və tarixi addımdır; türklər böyük bir coğrafiyaya yayılmışlar və hazırda ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərimizin olması çox böyük xoşbəxtlikdir; **TÖPA-nın yaradılması və onun Bakıda artıq ilk plenar iclasının** keçirilməsi olduqca dəyərli hadisələrdir; TÜRKSÖY ilə bağlı mülahizə və təkliflər dəstəklənir; BTQ dəmir yolu layihəsi önəmlidir; Olimpiya oyunlarına bənzər **ənənəvi türk idman növləri** üzrə tədbir-yarışların keçirilməsi təklif edilir; Güney Qafqazdakı bütün münaqişələrin — bölgə ölkələrinin ərazi bütövlüyü çərçivəsində — birdəfəlik həllinin vaxtı çatmışdır; Qarabağ problemi dialoq, müzakirə və diplomatiya yolu həll ediləcəkdir və bununla da bütün Qafqazda sülh təmin olunacaqdır; Türkiyənin xarici siyasətinin ilham qaynağı **türkçülüyn ənənəvi anlayış** və **dəyərlərinə** söykənməkdir; ilham qaynaqları isə mehriban qonşuluq, qarşılıqlı hörmət, xeyirxahlıq prinsipləridir və onlar türk dünyasının formalaşdırdığı **ortaq dəyərlərin əsasını** təşkil edir;
 - Türkmənistan Respublikasının Nazirlər Kabineti sədrinin müavini **X.Saparlıyev** Türkmənistan rəhbərliyinin də dövlətlərimizin əlaqələrinin inkişafında maraqlı olduğunu qeyd etdi. Onun nəzər nöqtəsinə görə, bu sammit türkdilli

xalqların yeni tarixində mühüm yer tutacaqdır. “Biz eyni köklərə malikik və bizim eyni taleyimiz vardır” deyən türkmən rəsmisi əsrlərboyu formalaşan dostluq və qardaşlıq ənənələrinin qorunub saxlanmasının çox vacib olduğunu vurğuladı.

Naxçıvan sammiti öz işini Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması barədə **sazişin** və “**Naxçıvan Bəyannaməsi**”nin imzalanması ilə başa çatdırmışdır. Yekunları baxımından onu **səmərəli və məhsuldar Zirvə görüşü** hesab etmək mümkündür. Onun türk dünyası daxili integrasiya proseslərinə müsbət təsiri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ruintən S.F. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində. Bakı: Adiloğlu, 2005, 236 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi // [www.mfa.gov.az / content / 948](http://www.mfa.gov.az/content/948)
3. Əhməd Şahidov. Türk dövlətləri başçıların zirvə toplantıları // [www.shahidov.com / turk-dovletleri-bascilarinin-zirve-toplantilari](http://www.shahidov.com/turk-dovletleri-bascilarinin-zirve-toplantilari)
4. Şirinova A. Naxçıvan sammiti və İranın əndişəsi [https: // www.gunaz.tv/meqaleler/naxcivan-sammiti-ve-iranin-endisesi-arzu-sirinova-in 10547](https://www.gunaz.tv/meqaleler/naxcivan-sammiti-ve-iranin-endisesi-arzu-sirinova-in-10547)
5. “Xalq qəzeti”, Bakı: 1992, 30 oktyabr, 3 və 10 noyabr; 1994, 11 yanvar.

НАХЧЫВАНСКАЯ ВСТРЕЧА НА ВЕРХАХ ГЛАВ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается значение проведения встречи на Верхах в городе Нахчыван, который является древней и тюркской землей, и составной частью Азербайджана. Главное внимание в ней уделяется анализу вопросов, обсуждаемых на саммите. В исследовании также оцениваются и обобщаются основные результаты встречи на Верхах.

Ключевые слова: Тюркские государства, встречи на Верхах, «Нахчыванская Декларация», ТУРКСОЙ, тюркские ценности

NAKHCHIVAN SUMMIT OF HEADS OF TURKISH STATES

I.M.MUSA

SUMMARY

The paper clarifies the importance of holding Summit in Nakhchivan city, the ancient Turkish land and the constituent part of Azerbaijan. Main attention is paid to the analysis of the issues discussed at the Summit. Vital outcomes of the Summit are also evaluated and summarized in the research.

Key words: Turkish states, Summit, “Nakhchivan Declaration”, TÜRKSOY, Turkish values

UOT 94 (479.24)

**ОСОБЕННОСТИ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ
ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА**

И.В.НИФТАЛИЕВ*Институт истории им. А.А.Бакиханова НАНА**Ilq4352@yandex.ru*

В статье рассматриваются особенности кадровой политики в области подготовки учителей в Азербайджанской ССР в 20-30-е годы XX века. Даются сведения о структуре педагогических учебных заведений, численном, национальном, социальном и гендерном составе учительства.

Ключевые слова: учитель, школа, образование, институт, семинарии

К моменту прихода к власти в Азербайджане в апреле 1920 года у большевиков не было разработанных планов реформирования старой системы народного образования и достаточного количества квалифицированных учительских кадров, к тому же готовых к сотрудничеству с советской властью. Поэтому при создании новой советской школы в первое время частично использовались традиции и кадры дореволюционной школы и постепенно внедрялись новые советские идеи. В результате, 1920-1930-е годы можно охарактеризовать как время разнообразных экспериментов и новаций, внедряя которые власти действовали методом проб и ошибок.

В исследуемый период по политической характеристике властей советское учительство в Азербайджане делилось: 1. Старое дореволюционное учительство; 2.Послереволюционное сельское учительство, вовлеченное в школьную работу в период советской власти; 3. Молодое учительство - выпускники советских учебных заведений (3, л.205-209).

Основную часть дореволюционного учительства в Азербайджане составляли лица, закончившие различные вузы, семинарии в период царского правительства и Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). В первые годы советской власти в Азербайджане, в условиях острой нехватки педагогических кадров, данная прослойка составляла

основную часть квалифицированного учительства. Эти учителя работали в основном в городах, в средних учебных заведениях, и наряду с родным языком, владели также русским. Когда, после апрельской оккупации 1920 года в Азербайджанской ССР был издан декрет о мобилизации культурников и возвращении к педагогической деятельности учителей, владевших местными языками, в результате учета оказалось, что имелось со специальной подготовкой учителей-тюрков с семинарским образованием только 75 человек (в уездах -45, в Баку-30), с институтским образованием -5 (в Баку-2), с высшим образованием 14 (в Баку -13). Всего в республике насчитывалось 3899 учителей (8, л.256). Среди них было немало учителей, которые ещё в период АДР были приглашены из Турции. Отношение новых властей к этим кадрам была далеко неоднозначной. Политически активная часть дореволюционного учительства либо подверглась репрессиям, либо ушла вольно или вынужденно в эмиграцию. А те, кто остался на родине, в основном были политически пассивны. Желание части из них включиться в новую жизнь, приносить пользу своими знаниями Родине поначалу преподносилось как коварный замысел, попытка тайного проникновения в советскую школу с целью ведения здесь вредительской антисоветской деятельности. Эти кадры клеймили как мусаватских элементов, контрреволюционеров, пытавшихся воспитывать подрастающее поколение в духе национальной нетерпимости. Бюро ЦК АКП(б) на своем заседании 20 сентября 1920 года приняло решение, в котором среди прочих был и следующий пункт: -Предложить агитационно-пропагандистскому отделу и Наркомата просвещения (Наркомпрос) совместно с Союзом (имеется в виду профсоюз работников просвещения) в течение учебного года постепенно устранить из наших школ негодных и враждебных нам учителей» (14, 83). Кампания по очистке школ от учителей-националистов активно велась через печать. Так, среди предложений главного партийного рупора республики газеты «Коммунист» были следующие «...учителя националисты должны быть выдворены из школ; обращать внимание на то, чтобы учителя были пролетарского происхождения» (5). Однако, в условиях острой нехватки квалифицированных учительских кадров в 20-е годы партийные органы не могли идти на столь радикальные меры и, поэтому приходилось лавировать. Поэтому 20 сентября 1928 года бюро ЦК АКП(б) приняло решение, в котором среди прочих были следующие пункты: «-Предложить укомам всех учителей допустить к работе с началом учебного года;- Предложить Агитационно-пропагандистскому отделу ЦК и Наркомпросу совместно с союзом работников просвещения в течение учебного года постепенно устранить из наших школ негодных враждебных нам учителей» (14, 83). Таким образом, люди лишались работы не по причине профессиональной непригодности, а за политическую неблагонадежность, которую в большинстве случаев определяла не антисоветская деятельность, а биография человека.

Выявляя по разным уездам среди учителей сельских школ сынов бывших беков, торговцев и прочих зажиточных слоев и сообщая о них в вышестоящие партийные комитеты и органы Аз.ЧК как о чуждых элементах, «рядовые борцы за народное счастье» наносили большой вред делу народного образования, лишая свой народ профессиональных кадров. Учителей не только увольняли, но и арестовывали. Однако, несмотря на ажиотаж, развернутый властями вокруг старых кадров учителей, которые видели в них потенциальных врагов режима, основная часть дореволюционного учительства была политически пассивна и не помышляла о какой-либо активной борьбе. Они лишь пассивно сопротивлялись властям, уходя во "внутреннюю эмиграцию". Своей главной задачей в новых политических условиях они видели воспитание у учащихся и молодежи чувства национальной гордости и собственного достоинства, сохранение народных обычаев и традиций, получение образования на родном языке (14, 78-79). При этом для большинства из них желание честно работать по специальности независимо от характера власти оказывалось сильнее. В той степени, в которой политика коренизации, провозглашенная советской властью в 20-е годы, содержала обещание преодолеть отсталость и неразвитость среди титульной нации, она отвечала и соответствующим фундаментальным устремлениям большинства дореволюционного азербайджанского учительства. Поэтому многие члены данной социальной группы, выразив осторожную поддержку советскому эксперименту как попытке модернизации, вскоре вступили в партию и заняли места в стремительно растущей советской культурно-образовательной элите.

Одной из острых проблем, с которым столкнулись большевики в Азербайджане после прихода к власти, была острая нехватка учительских кадров в уездах. Для преодоления этой проблемы, начиная с первых лет советской власти, стали лихорадочно создаваться краткосрочные курсы, которые, по выражению самих же властей готовили двухмесячных и трехмесячных педагогов-выкидышей. Наспех пройдя программу курсов, они составили первый отряд учителей – азербайджанцев, подготовленных и влившихся в массовые школы 1 ступени. В 1921 году в Азербайджане удалось организовать подобных 40 педагогических курсов (12, 72). Как отмечал в своем докладе секретарю ЦК АКП (б) Левону Мирзояну в 1926 году нарком просвещения Азербайджанской ССР Мустафа Кулиев в краткосрочные учительские курсы «пошли, прежде всего, муллы, лавочники, купцы, обучавшиеся элементарной грамоте в медресе и в низших духовных школах» (3, лл.205-209). Поэтому, несмотря на издание в мае 1920 года Декрета Азербайджанского Ревкома об отделении церкви от школы, очень часто во главе школ особенно в уездах можно было видеть деятелей духовенства, а среди преподавателей бывших учителей мусульманских учебных заведений. Приказом наркома просвещения АССР Д.Буниятзаде от 12 августа 1920 года лица духовного звания, занимавшие

должности или исполнявшие обязанности председателей школьных советов в учебных заведениях, а также какие –либо административные обязанности по учебным заведениям, отчислялись от занимаемых должностей. Школьным советам вменялось в обязанность впредь не поручать духовным лицам не только постоянное, но и временное исполнение обязанностей по административным должностям в школах (9, л.21). Однако, несмотря на данный приказ Наркомпроса, в условиях острого дефицита учительских кадров, положение менялось очень медленно, а в период НЭПа продолжалась ещё и деятельность духовных школ. Преподаватели этих школ обладали большим авторитетом среди сельского населения. Поэтому родители предпочитали отдавать своих детей именно в эти школы. Активная борьба с такими учебными заведениями берет начало с середины 20-х годов и совпало по времени с началом в республике антирелигиозной кампании против исламских обычаев и традиций. Состоявшийся в октябре 1926 года Пленум ЦК АКП(б), а также VIII съезд АКП(б) принял решение о немедленном закрытии и недопущении в будущем деятельности духовных школ и медресе.

Понятие «новое учительство» появляется уже после установления советской власти в Азербайджане. Поначалу рост численности этой социальной группы шел медленно, в основном за счет молодежи. При наличии в 20-х годах в республике единственного Высшего педагогического института, организованного в 1923 году в результате слияния мужского и женского Педагогического институтов, молодое азербайджанское учительство советской формации, в основном, состояло из выпускников педагогических техникумов и краткосрочных курсов, которые рекрутировали будущие учительские кадры преимущественно из числа крестьянских и рабочих детей. К середине 30-х годов в Азербайджанской ССР педагогов с высшим образованием готовили Высший Педагогический институт, Азербайджанский Государственный Университет. В начале 30-х при педагогическом институте открылось вечернее отделение. В 1936 году организуется Заочный педагогический институт на базе заочных факультетов Азербайджанского педагогического института им. В.Ленина. К концу 30-х годов заочное отделение возникло и при Университете. Кроме этого во второй половине 30-х годов двухгодичные педагогические институты были открыты в Баку, Кировабаде (Гяндже). В 1939 г. были организованы еще три двухгодичных учительских института в Шуше, Нахчыване и Степанакерте (Ханкенди). В 1940 году двухгодичный институт был создан в Нухе (10, л.17; 13, 22). За 1922-1940 гг. только АПИ им. В.Ленина подготовил 2400 педагогов (13, 83). Основная доля педагогических кадров для начальных и средних школ по-прежнему готовилось за счет педагогических техникумов, число которых к концу 30-х годов составило 25 (11, л.57). С 1921 года по 1939 год педтехникумы подготовили 18630 учителей (2, 48). В результате на 1 января 1939 года в школах республики на-

считывалось свыше 19 тысяч учителей, из которых лишь 2098 были с высшим образованием (12, 165). Основная часть учителей с высшим образованием были сосредоточены в Баку, а со средним и низшим образованием были рассредоточены в провинциях.

Уровень образования напрямую зависел от места жительства учителя и типа школы, в которой он преподавал. Анализ документов показывает, что по квалификации сельские учителя заметно уступали городским. Трудно было учительские кадры, происходившие из города направлять в деревню, которая изобиловала экономическими проблемами. И наоборот, студенты, происходившие из провинций, столкнувшись с более благополучными условиями жизни в столице и надеявшиеся на рост в карьере, не хотели возвращаться обратно. В некоторых местах учителя недалеко ушли в знаниях от своих учеников. Так в Карадонлинском районе в 1933 году более девяти десятых сельских учителей не имели никакого образования. Во многих уездах, в частности в Кахском, Закатальском и Белоканском пришлось закрывать школы из-за отсутствия учителей (4, 591). Медленный рост педагогических кадров с высшим образованием был связан с сохранением высокого уровня неграмотности среди зрелого населения республики. Хотя в этой области было сделано многое, однако уровень неграмотности, прежде всего, среди азербайджанцев оставался довольно высоким. Как следует из докладной записки ответственного инструктора ЦК А.А.Френкеля в ЦК ВКП (б) о Закавказской парторганизации, ЦК КП(б) Азербайджана и ЦК КП(б) Грузии от 15 октября 1931 года в Азербайджане по-прежнему имелось большое число неграмотных среди наиболее зрелого и трудоспособного слоя населения - от 15 до 45 лет - 648030 человек из 800000 по всему Закавказью (16, 683). Среди основных причин данного положения необходимо выделить также реформу алфавита, переход от традиционной арабской графики на латиницу, нехватку учебников на родном языке и национальных кадров преподавателей, сохранение широкой сферы применения русского языка, наличие в составе населения республики значительной доли русскоязычного населения. Для преодоления высокого уровня неграмотности с 1930-1931 учебного года школы республики перешли к системе всеобщего обучения. К концу 30-х годов уровень грамотности среди азербайджанцев составил 65,3 %. (12, 142).

Рассматривая национальный состав учительства надо отметить, что поскольку в исследуемый период азербайджанцы продолжали оставаться преимущественно нацией крестьянской, не принимая активного участия в процессе урбанизации, то по численности они составляли подавляющее большинство среди сельского учительства. За годы первой пятилетки (1928-1932) число школьных педагогов в Азербайджане достигло 10432 человек. Из них 8195 (78,6 %) работали в районах республики и 2237 (21,4 %) в Баку. По национальному составу учителя распределялись следующим образом: азербайджанцы – 6678, армяне – 1568, русские – 1226,

другие национальности – 960 (12, 154). Это соотношение, в целом, точно отражало процентную долю основных национальных групп в составе населения республики.

Данные о гендерном составе учителей-азербайджанцев также позволяет сделать примерные обобщения по данному критерию. В 1935 году во всех школах республики обучение проводили свыше 11 тысяч учителей. Из них 6000 тысяч составляли азербайджанцы, в том числе 1500 женщин азербайджанок (12, 164). В трех Закавказских республиках, по обследованию 1932 г., женщины составляли 45 % всех учителей, причем 73 % среди русских учителей, 50 % среди грузин, 44 % среди армян и только 15 % среди азербайджанцев (15, 134). Однако дело было вовсе не в том, что мужчин в Азербайджанской ССР на работу в школу брали охотнее. Чтобы вскрыть причины соотношения числа мужчин и женщин в учительском корпусе Азербайджана, необходимо учитывать сложившиеся веками местные национальные особенности. Низкая доля женщин, прежде всего, в сельских школах Азербайджана объяснялось низким уровнем образования среди женщин и традиционными патриархальными отношениями в азербайджанской деревне. Родители крайне неохотно отдавали девочек в школу, отдавая предпочтение занятию ими повседневным хозяйством и раннему замужеству. Сохранялась проблема чадры. Кампания по сбросу чадры, развернувшаяся в Азербайджане со второй половины 20-х годов не дала в довоенный период ощутимых результатов. В исследуемый период женщины в Азербайджане преимущественно работали в начальных школах. На учительниц начальной школы люди привыкли смотреть как на няnek, считая такие занятия «чисто женскими», в отличие от средней школы с ее высокоинтеллектуальной «мужской» работой. Меньшее количество доли женщин среди учителей было вызвано также расширением возможностей для женщин работать в других сферах деятельности. В то же время учителя-мужчины легче оставляли преподавание ради другой работы и тогда доля женщин в средних сельских школах росла. Такие разнонаправленные тенденции лишь частично объясняют низкий уровень представительства женщин среди советских учителей в 1920-1930-е гг. Судьбы женщин -учительниц зависели также от роста числа учеников, местоположения школы (село-город), взаимоотношений педагогов мужчин и женщин в школе, атмосферы в семье, национальности и т.д.

Особое внимание власти Азербайджана уделяли социальному происхождению учителей. Большевикам нужно было, чтобы это происходило в соответствии с их революционными идеалами. Поэтому по своему социальному составу учителя новой формации в Азербайджанской ССР должны были иметь, прежде всего, рабоче-крестьянское происхождение. При приеме в педагогические учебные заведения большое число мест выделялось для уездов, которые остро нуждались в педагогических кад-

рах. Однако, несмотря на все старания, в исследуемый период основную часть студентов педагогических учебных заведений составляли лица, происходившие из семей служащих. Одновременно, педагогические учебные заведения очищались от студентов, не имевших соответствующее советским стандартам социальное происхождение. Секретарь ЦК АКП (б) Алигейдар Караев, выступая на партийном пленуме в июне 1928 года, сказал: « В педагогических учебных заведениях ни одного человека не должно быть, пусть даже он будет комсомольцем, не рабочего, не пролетарского происхождения. В эти учебные заведения должны попасть только сыновья рабочих, бедняков. Для остальных слоев эти учебные заведения должны быть закрыты. Для зажиточной части, кулацких элементов, для детей нэпманов наши вузы должны быть закрыты» (14, 83).

Начиная с 30-х годов, в результате смены вектора советской образовательной политики большее внимание стало уделяться профессиональным знаниям учителей. С 1936 года стали проводиться аттестации учителей, имевшие целью выявления уровня подготовки педагогов и ограждения школы от преподавателей низкого качества (12, 166). Интересно, что по времени она совпала с началом процесса репрессий в республике, что накладывало свой отпечаток на атмосферу его проведения. Забегая вперед надо сказать, что результаты аттестации давали удобный повод для административных и карательных органов республик проводить репрессии против учителей. Безусловно, что при этом чисто профессиональным недостаткам учительских кадров придавалась соответствующая политическая окраска. В ходе аттестации неуспеваемость, второгодничество среди учащихся по-прежнему рассматривалось как «педагогический брак». Выступая на республиканском совещании ЦК АКЛКС в январе 1937 года, начальник управления средних школы Наркомпроса Азербайджанской ССР Рагимли привел очень тревожные факты: в школах до 15 % всех учащихся (66 тысяч) являлись второгодниками (6).

В результате аттестации в 1937-1938 учебном году из 15 тысяч учителей её прошли только 9,5 тысяч. Свыше 1000 учителей стали негодными. В 1937-1939 годы 1354 малограмотных учителя были освобождены от преподавательской деятельности (7). В 1938-1939 учебном году в бакинских школах преподавали 4135 учителей. Из них прошли аттестацию 3133 учителя, 989 учителей были отстранены от преподавания, 142 учителю было дано время (1). Таким образом, попытки ужесточить отчетность и повысить успеваемость на деле роняли авторитет учителя. За каждой «волной» увольнений по результатам аттестаций следовали тысячи апелляций. Количество и характер жалоб показывают, что учителя не боялись писать властям. И очень часто эти прошения бывали удовлетворены. Учителя, подававшие жалобы, стремились добиться справедливости, т. е. сознательно и активно защищали свои интересы.

Факты показывают, что аттестация превратилась в орудие борьбы и

мишенью против учительства. Правительство пыталось решить проблему низкого качества уровня образования и повышения его в школе исключительно за счет учителей, пренебрегая при этом фактором стремления учащихся к учебе, решения материальных проблем учителей, содержанием программы обучения, качеством учебников, организацией учебного процесса и т.д.

Таким образом, политика подготовки учительских кадров в исследуемый период имела ряд противоречий. 1. В условиях острой нехватки профессиональных учительских кадров власти отдавали предпочтение политически лояльному учительству; 2. Острая нехватка учительских кадров покрывалось, в основном, за счет краткосрочных курсов и педагогических техникумов, что отрицательно влияло на качественный уровень педагогов; 3. Высокий уровень малограмотных и безграмотных среди титульного населения являлось основным препятствием для подготовки кадров с высшим образованием; 4. В условиях низкого участия титульного населения в процессе урбанизации, азербайджанцы преобладали в основном среди сельского учительства; 5. Наличие гендерного неравенства среди азербайджанского учительства было не только результатом национальных особенностей (патриархальные отношения в семье, хозяйственном укладе, низкий уровень образования женщин и т.д.), но и недостатков в системе образования; 6. Власти, используя методы административного и политического давления, пытались решить проблему низкого качества уровня образования в школе исключительно за счет учителей, не учитывая при этом наличие объективных недостатков всего процесса обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Müəllim» qəzeti, 1 sentyabr 1939-cı il.
2. «Müəllimə kömək». № 4-5, 1940.
3. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), ф.1, оп.74, д.194.
4. Баберовский Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М., Й.Баберовски; [пер. с нем. В.Т.Алтухова]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2010, 855 с.
5. Газета «Коммунист», 19 октября 1928 г.
6. Газета «Бакинский рабочий», 30 марта 1937 г.
7. Газета «Коммунист», 28 ноября 1939 г.
8. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.57, оп.1, д.70.
9. ГААР, ф.57, оп.10, д.5.
10. ГААР, ф.57, оп.11, д.1584.
11. ГААР, ф.411, оп.30, д.532.
12. Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджане. (Очерки истории развития народного образования в Азербайджане. 1920-1940 годы). Баку: Элм, 1979, 286 с.
13. Развитие высшей школы в Советском Азербайджане. Баку: Элм, 1984.
14. Рафиев Б. Если снять гриф секретности (очерки новейшей истории Азербайджана).

- Глазов, ООО «Глазовская типография», 2008, 112 с.
15. Томас Юинг Е. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы в 1930-х гг. М. / Е.Т.Юинг; [пер. с англ. Д.А.Благова]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2011, 359 с.
16. ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005, 784 с.

**XX ƏSRİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-də MÜƏLLİM HAZIRLIĞI
SAHƏSİNDƏ KADR SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İ.V.NİFTƏLİYEV

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də müəllim hazırlığı sahəsində kadr siyasətinin bir sıra ziddiyətli xüsusiyyətləri araşdırılır. Pedaqoji təhsil ocaqlarının strukturu, müəllimlərin say, milli, sosial və gender tərkibi haqqında məlumatlar verilir.

Açar sözlər: müəllim, məktəb, təhsil, institut, seminariya

**THE PECULIARITIES OF PERSONNEL POLICY IN THE FIELD OF TEACHER
TRAINING IN THE AZERBAIJAN SSR IN 20-30s OF THE XX CENTURY**

I.V.NIFTALIYEV

SUMMARY

The article considers the peculiarities of personnel policy in the field of teacher training in the Azerbaijan SSR in 20-30s of the XX century. The research provides information on the structure of educational institutions, numerical, ethnic, social and gender composition of teaching.

Keywords: teacher, school, education, college, seminary

UOT 94”04/15”

İCMA TORPAQ MÜLKİYYƏTİ FORMASINA YENİ YANAŞMA

B.Ş.ŞABİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**beymirze.shabiyev@mail.ru*

Məqalədə nəşr olunmuş iki qəbalə sənədi əsasında inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə Azərbaycanda icma torpaq mülkiyyəti formasının mahiyyəti araşdırılmış və əslində onun mülk torpaq mülkiyyətinin növlərindən biri olması konsepsiyası irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: icma, mülkiyyət, torpaq, İrəvan, fərman

Orta əsrlərdə Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Şərq ölkələrində torpaq üzərində mülkiyyət hüququ, torpaq mülkiyyətinin formaları problemi tarixşünaslıqda geniş tədqiq olunmuş mövzulardan biridir. Tanınmış tarixçi və şərqşünas alimlərdən B.Zaxoder, İ.P.Petruşevski, Z.M.Bünyadov, Ə.Əlizadə, V.Minorski, A.Ləmbton, O.Əfəndiyev, Ə.Rəhmani, S.Məmmədov, Ş.Fərzəliyev, A.D.Papazyan və başqaları öz tədqiqatlarında orta əsrlərin ayrı-ayrı dövrlərində Azərbaycan və onun da daxil olduğu imperatorluqlarda mövcud olan mülkiyyət institutları ilə bağlı ətraflı araşdırmalar aparmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq tarixşünaslıqda bu problemin qəti olaraq öz həllini tapdığını söyləmək mümkün deyildir. Belə ki, mənbələrdə torpaq mülkiyyəti institutlarını ifadə edən istilahlara çoxçeşidli çalarlarda işlədilməsi, bir sıra terminlərin əhatə dairəsinin konkret göstərilməməsi, zaman keçdikcə müəyyən evalyusiyaya məruz qalması və s. səbəblər üzündən tədqiqatçılar arasında bu problemlə bağlı bəzi hallarda fikir müxtəlifliyi yaranmışdır.

Sasani imperatorluğu dövründə Azərbaycanda, həmçinin Şərqin bir çox ölkələrində təşəkkül tapmaga başlayan torpaq mülkiyyəti institutlarının formalaşmasının başa çatmasını VII-IX əsrlərə, Xilafət ağalığı dövrünə aid etmək heç bir şübhə doğurmur. Azərbaycanda Xilafət dövründə qəti olaraq təşəkkül tapmış torpaq mülkiyyəti formaları cüzi dəyişikliklə, demək olar ki, XIX əsrin ortalarına qədər qüvvədə qalmışdır.

Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, Şərq ölkələrində torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun tənzimlənməsi islam ehkamları əsasında formalaşmışdır (1,81; 8, 78; 2, 124; 9, 207). İslam hüququna əsasən bütün sivilizasiya, o cümlədən torpaq Allah tərəfindən yaradılmışdır və ona məxsusdur. Müsəlman icmasının rəhbərləri olan imamlar, xəlifələr və hökmdarlar özlərini Allahın

kölgəsi, yer üzərində onun canişini missiyasına iddia etdiklərindən, müsəlman hüququna görə torpaq üzərində ali mülkiyyət hüququ da onlara məxsus idi (1, 81-82; 2, 124).

Doğrudur, orta əsrlər dövründə islam dininin yayıldığı və hakim din olduğu ölkələrdə bu fakt təkzibedilməz həqiqətdir. Lakin bunu yalnız islam ehkamları ilə bağlamaq qəbuledilməzdir. Belə ki, hələ islamın meydana çıxmasından çox-çox öncə qədim Misirdə fironlar özlərini Allahın (günəşin – B.Ş.) oğlu kimi təqdim etməklə torpaq üzərində ali mülkiyyət hüququnu da öz əllərində cəmləşdirirdilər. Oxşar mənzərə xristianlığın meydana çıxmasından sonra həmin dinin hakim olduğu Avropa ölkələrində də müşahidə olunmuşdur. Frank imperatorluğunda, onun parçalanmasından sonra meydana gəlmiş Fransa, Almaniya, qismən də İtaliyada formalaşmış feodal-vassal münasibətlərinə (feodal nərdivanı – B.Ş.) diqqət yetirdikdə, torpaq üzərində ali mülkiyyət hüququnun krala məxsus olmasını görməmək mümkün deyildir. Buna görə də, Şərqi ölkələrində torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun dini, xüsusilə də islam, qərbdə isə dünyəvi zəmində formalaşması versiyası tamamilə əsassızdır.

Orta əsrlərdə, o cümlədən Səfəvilər dövründə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinin növləri ilə bağlı tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. B.N.Zaxoder, İ.P.Petruşevski, O.Ə.Əfəndiyev və başqalarının fikrincə, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinin beş forması-dövlət torpaqları, xassə, vəqf, mülk və icma növləri olmuşdur (3, 75-76; 8, 78; 9, 207). Onlardan fərqli olaraq Ə.Əlizadə və Ə.Pahmani torpaq mülkiyyətinin altıncı növü kimi şərti torpaq mülkiyyəti formasının mövcud olmasını da məqbul hesab edirlər (4, 167; 2, 125). Göstərilən bu bölgü uzun müddət tarixşünaslıqda hakim mövqe tutsa da, son dövrlərdə torpaq mülkiyyəti formalarına münasibətdə yeni yanaşma da müşahidə olunmaqdadır. “Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı” adlı tədqiqatında N.Süleymanov mülkiyyət hüququnun üç tələbini-sahiblik, sərəncamvericilik və istifadə hüququnu əsas götürməklə Səfəvilər dövlətində torpaq mülkiyyəti formalarını əsas və törəmə olmaqla iki qrupa bölmüşdür (5, 55). Müəllif əsas torpaq mülkiyyəti kateqoriyasına dövlət, xassə və mülk, törəmə torpaq mülkiyyəti kateqoriyasına isə vəqf, icma və tiyul torpaqlarını şamil etmişdir (5, 55-56). N.Süleymanov dövlət, xassə və mülk üzərində subyektin sahiblik, sərəncamvericilik və istifadə hüququnun tam, vəqf, icma və tiyul üzərində isə natamam, qismən təmin edildiyini vurğulamışdır. Fikrimizcə, torpaq mülkiyyəti növləri ilə bağlı tarixşünaslıqda geniş yayılmış konservativ konsepsiya ilə müqayisədə N.Süleymanovun təklif etdiyi yeni yanaşma üsulunu müəyyən korrekativlərlə qəbul etmək məqsədəmüvafiqdir.

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövləti, həmçinin bu dövlətin mühüm inzibati ərazi vahidlərindən biri olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində qeydə alınan torpaq mülkiyyəti formalarından biri də icma torpaqlarıdır. Torpaq mülkiyyətinin bu forması ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarda bir sıra fərqli mülahizələr mövcuddur. Belə ki, VII cildlik “Azərbaycan tarixi”nin II cildində göstərilir ki, icma torpaqları dövlət torpaqları kateqoriyasına daxil idi və kənd sakinlərinə

məxsus olan bu torpaqlar otlaqları, örüş yerlərini, yanacaq toplanılan yerləri, qəbiristanlıqları və i. a. əhatə edirdi (6, 217). Xilafət dövrünün görkəmli tədqiqatçısı Z.M.Bünyadov kəndlərdə əhaliyə məxsus torpaqların, biçənəklərin, yanacaq toplanılan yerlərin, qəbiristanlıqlar və s. ərazilərin icma torpaqları kateqoriyasına daxil olduğunu qeyd etsə də onun statusu haqqında heç bir məlumat verməmişdir (7, 152). Orta əsrlərdə Azərbaycanda aqrar münasibətlər sisteminin görkəmli tədqiqatçısı İ.P.Petruşevskinin icma torpaq mülkiyyəti forması haqqındakı fikirləri təzadlıdır. Müəllif Səfəvilər dövründə torpaq mülkiyyəti formalarının təsnifatını verərkən icma torpaqlarını torpaq mülkiyyətinin müstəqil bir növü kimi təqdim etdiyi halda (8, 78), mülk istilahını şərh edərkən icma torpaqlarının mülkün bir növü olduğunu göstərmişdir (8, 229-233). O.Ə.Əfəndiyev camaat-i dehi kənd icmalarının mülkiyyətində olan torpaqlar kimi xarakterizə etsə də, icmanın hansı hüquqi əsaslarla həmin torpaqlara sahiblik etməsini açıqlamamışdır (9, 207). Ə.Rəhmani də icma torpaqlarının “camaati” adlandığını və kənd icmasının mülkiyyətində olduğunu göstərmiş, lakin bu mülkiyyət hüququnun nədən ibarət olduğunu şərh etməmişdir (2, 129). B.M.Arutyunyan və M.K.Zulalyan öz araşdırmalarında icma torpaq mülkiyyətini torpaq mülkiyyəti formasının müstəqil bir növü kimi ayırmaları da, kənd icmalarının bir sıra məsələlərdə muxtariyyətə malik olduqlarını vurğulamışlar (10, 34-35; 11, 20-22). Onlardan fərqli olaraq A.D.Papazyan belə hesab edir ki, bu qəbildən olan torpaqlar hüquqi baxımdan kənd icmasına, icmanın hər bir üzvünə məxsus idi və onlar mülk hüququ əsasında həmin torpaqları idarə edirdilər (1, 187-188). N.Süleymanov icma torpaqlarını törəmə torpaq mülkiyyəti növlərinə aid edərək yazır ki, icma əslində dövlət torpağıdır və dövlət bu torpaq üzərində mülkiyyətçilik və sərəncamvericilik hüququnu öz əlində saxlamaqla, onu camaatın birgə istifadəsinə vermişdir (5, 56). Başqa sözlə, müəllif kənd icmasının icma torpaqlarından yalnız istifadə hüququna malik olduğunu vurğulamağa çalışmışdır. Göründüyü kimi, tarixi ədəbiyyatlarda icma torpaq mülkiyyəti forması haqqında yekdil rəy mövcud deyildir.

Bütün orta əsr Azərbaycan dövlətlərində, o cümlədən Səfəvilər dövründə torpaq üzərində ali mülkiyyət hüququnun dövlətə məxsus olması danılmazdır. Dövlət, hətta həmişə mülkiyyətçinin torpaq üzərində sahiblik, sərəncamvericilik və istifadə hüququnun təmin edilməsinin qərantı rolunda çıxış etmişdir. İcma torpaq mülkiyyəti forması haqqında tarixşünaslıqda mövcud olan fikirlər içərisində İ.P.Petruşevski və A.D.Papazyanın mülahizələri həqiqətə daha yaxındır. Fikrimizcə, icma torpaq mülkiyyəti mülkün bir növü olmuşdur və onu kollektiv mülk adlandırmaq daha doğru olardı. Dövrümüzdə gəlib çatmış bəzi sənədli qaynaqlar icma torpaqları üzərində kənd icmasının sahiblik, sərəncamvericilik və istifadə hüquqlarının tam şəkildə təmin edildiyini söyləməyə əsas verir. Bu mənada 1506-cı ildə Naxçıvanda şəriət məhkəməsi tərəfindən tərtib edilmiş qəbalə sənədi çox böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Qəbalə sənədində göstərilir ki, əvvəlki hökmdarların fərmanları, qazıların tərtib etdikləri sənədlər, Azərbaycan vilayətinin Naxçıvan tıməninin nüfuzlu şəxslərinin şə-

hadəti əsasında müəyyən edilmişdir ki, Dərəşəmb mahalının Dibkənd kəndi mülk hüququ əsasında həmin kəndin icmasına məxsus olmuşdur (12, sənəd N13, 292-296). Qəbalə sənədi İbrahimin oğlu Fəthullah, Əbdülfəttahın oğlu Şeyx Əhməd Naxçıvani, Tac Əhmədin oğlu qazı Məhəmməd Naxçıvani, Fətulahın oğlu Şükrullah və adı göstərilməyən bir şəxs tərəfindən tərtib edilərək imzalanmış və möhrlə təsdiq olunmuşdur. Qəbalə kağızında həmin kəndin sərhədləri dəqiq olaraq göstərilmiş və heç bir kəsin heç bir halda istənilən səbəbdən kəndə qarşı iddia ilə çıxış etmək səlahiyyətinə malik olmadığı vurğulanmışdır. Qəbalə sənədinə əsasən Dibkənd kəndinin sərhədləri aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur. Kəndin sərhədləri Kalakala adlı yerdən xalq arasında Peyğəmbər Carcis adlanan ziyarətgaha, Başkənd kəndinə məxsus köhnə dəyirman-dan Gədik Doda adlı əraziyə, Pərvanələr bulağından Araz adlı böyük çayın sahilindəki Yəzdabad kilsəsinə, xalq arasında Yelqovuşan adlı məntəqədən Zəncir dərəsinə qədər, Arazun kəndindən məşhur Culfa kilsələrinə qədər, buradan Mərcimək qayasına adlanan Böyük daşa, onun arxasında yerləşən Göydərə dərəsi və Bismillah dağı, onun arxasında yerləşən Culfa vadisi, sonra isə Avlay mağarasına qədər uzanırdı (12, sənəd N-13, 293-294). İcmanən ümumi mülkiyyətində olan Dibkənd kəndinin torpaq fondu olduqca geniş ərazini əhatə edirdi. Göründüyü kimi, qəbalə sənədində Dibkəndin həmin kəndin icmasının mülkü olması aydın şəkildə əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, sənəddə təkcə həmin kəndin torpaqları deyil, bu torpaq üzərində yerləşən bütün əmlakın, suvarma kanalları, dəyirmanlar, yağ emalı müəssisələri, biçənək və otlaqlar, uşaq və qocaların istirahət guşələrinin və s. kənd icmasının mülkü olması təsdiqlənmişdir (12, sənəd N13, 294). Həmin qəbalə sənədi üzərində əksini tapmış h. 964-cü il ramazan tarixli (28 iyun-27 iyul 1557) qərarla həmin kəndin xalisə torpaqlarına aid olmadığı, Dibkəndin kənd icmasına məxsus olması bir daha qeyd olunmuşdur (12, sənəd N13, 296). Məlum olduğu kimi, 1555-ci ildə Səfəvi-osmanlı müharibəsi başa çatdıqdan sonra, dövlət torpaq fondunun vəziyyətini yoxlamaq, dövlətə məxsus olan torpaqları yenidən qeydiyyatla almaq üçün bölgəyə xüsusi komissiya göndərmiş və bu komissiya Dibkəndin kənd icmasına məxsusluğunu bir daha müəyyənləşdirmiş, həmçinin həmin il üçün kənd icmasının mal vergisinin əsas və əlavə olunmuş hissəsinin ödəməsinə qərar vermişdi. Dibkənd kəndinin həmin kənd icmasının mülkiyyətində olması rəsmi olaraq 1557-ci ildə Azərbaycanın vəziri Mirzə Ataulla tərəfindən təsdiqlənmiş və bu barədə 1506-cı il tarixli qəbalə sənədi üzərində xüsusi qeydiyyat aparılmışdı. Araşdırmalar göstərir ki, Orta əsrlərdə feodal mülkiyyəti baxımından kəndlər bir neçə cür olmuşdur. Dövlətə məxsus olan kəndlər “divani”, şah sarayı və sülaləyə məxsus kəndlər “xasse-yi şərifə”, vəqflərə məxsus olan kəndlər “moqufat”, ayrı-ayrı şəxslərə məxsus olan kəndlər “malikanə” və ya “ərbabi” adlanmış, kənd icmalarına məxsus olan kəndlər isə xüsusi terminlərlə ifadə olunmamışlar. Kənd icmasının mülkiyyətinə məxsus olan torpaqlar mülkədar rentasından azad olunsalar da dövlət xəzinəsinə məcəhət vergisi verməli idilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Dibkənd ilə yanaşı, Dərəşəmb mahalının

Başkənd və Ortakəndi də kənd icmalarının mülkiyyətinə məxsus olmuşdur.

Dövlət səviyyəsində kənd icmalarının mülkiyyətində olan əmlakın, o cümlədən icma torpaqlarının toxunulmazlığının qorunmasına təminat verilirdi. Məlum olduğu kimi bir sıra hallarda öz vəzifə və mövqelərindən sui istifadə edən məmurlar və idarələr icma torpaqlarını zəbt etməyə çalışırdılar. Oxşar münasibət Naxçıvan tüməninin Dərəşəmb mahalında kənd icmalarına məxsus Dibkənd, Başkənd və Ortakəndin tarixində də müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1658-ci ildə Təbriz şəhərində yerləşən Şeyxiyyə mədrəsəsinin sərkəri həmin kəndlərin vaxtilə mədrəsəyə vəqf olaraq bağışlanması iddiası qaldırmışdı. Həmin kənd icmaları bu iddianı rədd edərək II Şah Abbasa ərizə ilə şikayət etmişdilər. II Şah Abbas bu məsələnin araşdırılması işini Azərbaycan bəylərbəyinə həvalə edərək, müvafiq şəriət aktlarının olmadığı təqdirdə mədrəsənin sərkərinin iddiasının rədd edilməsinə göstəriş vermişdi (12, 238). Bundan on il sonra, 1668-ci ildə Şeyxiyyə mədrəsəsi yenidən həmin kəndlərə qarşı iddia qaldırmış və kənd icmasının təmsilçiləri İsfahan şəhərinə gələrək Şah Süleymana şikayət ərizəsi ilə müraciət etmişdilər. Bu dəfə məsələyə sədarət divanında baxılmış, mədrəsənin təqdim etdiyi sənədlərə baxış keçirilmiş, həmçinin Şeyxiyyə mədrəsəsinin gəlir-çıxar dəftərləri yoxlanılmış və müəyyən edilmişdir ki, Dibkənd, Başkənd və Ortakəndin həmin mədrəsənin vəqf əmlakı olmasını təsdiq edən heç bir sənəd olmamışdır (12, 238). Araşdırmanın nəticəsi olaraq sədarət divanı həmin kəndlərin kənd icmalarının mülk əmlakı olması haqqında yeni qərar çıxararaq, Şeyxiyyə mədrəsəsinin iddiasını rədd etmiş və bunun əsasında Şah Süleyman xüsusi fərman imzalayaraq kənd icmalarının incidilməsinə qadağa qoymuş, həmin kəndlər divanın xeyrinə toplanılan bəhrəçədən başqa bütün digər vergilərdən azad edilmiş, həmin kəndlərin torpaqlarının rəiyyətin mülkü olması bir daha təsdiqlənmişdir.

Bununla belə, bəhs olunan kəndin torpaqlarına qarşı Şeyxiyyə mədrəsəsinin iddiası sonrakı dövrlərdə də yenidən gündəmə gətirilmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində yenidən qaldırılmış bu iddiaya qarşı Naxçıvan tüməninin həmin kəndlərin qonşuluğunda yerləşən digər kəndlərin əhalisi də etiraz səslərini qaldırmışdır. 1717-ci ildə ətraf kəndlərin əhalisi şəhadət verərək Başkənd, Dibkənd və Ortakəndin nə vaxtsa vəqf olmasını eşitmədiklərini bildirmiş, bununla da məsələ kənd icmalarının xeyrinə həll olunmuşdu (12, 238-239).

İcma torpaq mülkiyyətinin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi baxımından 1576-cı il tarixli Qəbalə sənədi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qəbalə sənədinə görə, Culfa sakini Murad bəy ona məxsus olan Mehri kəndini həmin kəndin icmasına 316 tümənə satmışdı (12, sənəd N24, 325-331). Qəbalə sənədində Mehri kəndinin Azərbaycan ölkəsinin Qapanat mahalına daxil olduğu, bu kəndin Araz çayı, Taxtaqara adlanan daş, Qazyan dağı, Kohram Sahib mülkü, Sınmış Xaç, Araz çayı yaxınlığında yerləşən Arzat qalası və nəhayət Araz çayına qovuşan Kabel dağı hüduqlarında yerləşdiyi vurğulanmışdır (12, sənəd N-24, 327). 1576-cı il tarixli qəbalə sənədi Tayyin oğlu Əlinin oğlu Abdulla Ənsari, Məhəmməd Zamanın oğlu Məhəmməd Bağır, Şahmirin oğlu

Ağaxan tərəfindən imzalanmış, şahidlər qismində isə Şorlutlu İftixarın Fikri ləqəbi ilə tanınan oğlu Mirzəxan və Məhəmmədin oğlu Cəfər çıxış etmiş və Şəriyyət məhkəməsinin möhrü ilə təsdiq olunmuşdur. Satıcı rolunda çıxış edən Murad bəy satdığı əmlakın pulunu nağd olaraq aldığını və həmin əmlaka qarşı heç bir iddiasının olmadığını etiraf etmiş, alıcı rolunda çıxış edən kənd icmasının təmsilçiləri isə əmlakın dəyərini tam ödədiklərini, bundan sonra həmin kəndin bütün kənd icmasının ümumi mülkiyyəti olduğunu rəsmi olaraq etiraf etmişdilər. Alqı-satqı sənədində alınmış ərazi həmin kənd icmasının, kənddə yaşayan hər bir rəiyyətin mülkiyyəti elan edilmişdir. Şəriət məhkəməsinin hüquqi sənədi olan qəbalə əsasında alqı-satqı vasitəsilə əldə olunan istənilən əmlakın alıcının xüsusi mülkiyyətinə çevrilməsi danılmaz faktdır. Bu isə Mehri kəndinin həmin kənd icmasının xüsusi mülkiyyətinə çevrilməsini bir daha təsdiq edir. Maraqlıdır ki, əvvəllər xassə torpaqlarına aid olan Mehri kəndi 1576-cı ildə kənd icması tərəfindən satın alınsa da, XVII əsr qaynaqlarında bu kəndin yenidən xassə əmlakına daxil edilməsi qeydə alınmışdır (12, 380).

İcma torpaq mülkiyyətinin əslində mülk statusuna malik olduğunu sübut edən çox qiymətli sənədlərdən biri 1587-ci il tarixli qəbalədir. Qəbalənin mətnindən aydın olur ki, Savadan kənd icması onlara məxsus olan Kilavakişi adlanan otlaq sahəsini 7500 dinara Mehri kəndinin icmasına satmışdır (12, sənəd N 26, 333-335). Qəbalə sənədində həmin otlaq sahəsinin sərhədləri dəqiq göstərilmiş və onun alıcıların mülkiyyətinə keçməsi vurğulanmışdır. 1587-ci il tarixli qəbalə kənd icmasının icma torpaq mülkiyyəti üzərində sahiblik və sərəncamvericilik hüququna malik olmasını rəsmi olaraq təsdiq edir. Dövrümüze gəlib çatmış XVII əsrə aid üç fərman da icma torpaq mülkiyyətin formasının mahiyyətinin açılması baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu fərmanlardan biri h.1043-cü ilin rəbiül-sani ayında (1633-cü ilin oktyabr ayında) I Şah Səfi tərəfindən imzalanmışdır və Şəki ölkəsinə aiddir. Fərmanın mətnindən aydın olur ki, Şəki hakimi Aslan Sultan Şəkinin rəiyyətlərinə məxsus mülklərin yarısını zorakılıqla onların əlindən alaraq əkin üçün istifadə etməyə başlamış, lakin bununla kifayətlənməyərək zəbt etdiyi həmin mülklərə görə rəiyyətdən məcəhət vergisini almaqda davam etmişdir. Şəki hakiminin özbaşnalığından boğaza yığılan rəiyyətlər bununla bağlı Şah sarayına şikayət etmişdilər (13 sənəd N-3, 66-67). Fərmanda əksini tapmış “Şəki rəiyyətinə məxsus mülklər” adı altında heç şübhəsiz kənd icmasına məxsus olan icma torpaqları nəzərdə tutulur. Şəki hakiminin özbaşnalığından fərdi qaydada deyil, kollektiv şəkildə şikayətin imzalanması da bu faktı təsdiq edir. Fərmanın araşdırılması göstərir ki, kənd icmalarına məxsus icma torpaqlarına görə dövlət xəzinəsinə məcəhət vergisinin ödənilməsi zəruri hesab edilirdi. Bununla yanaşı icma torpaqlarının qeyri-qanuni zəbt olunması yolverilməz sayılırdı. Şah I Səfi Şəki rəiyyətlərinin şikayətinin obyektiv araşdırılmasını Şirvan bəylərbəyinin vəkillərinə həvalə edərək göstəriş vermişdir: “...Buna görə qərar buyurduq ki, Şirvan bəylərbəyisinin vəkilləri işin həqiqətini yoxlayaraq qeyd olunan əmirlik pənahının rəiyyətlərin mülklərini qayda-qanunun əksinə olaraq ələ keçirildiyi və həmin

mülklərin hesabına yenə də malucəhat topladığı təqdirdə qərar versinlər ki, həmin əmirliyin pənahı...rəiyyətlərin mülklərini onların sərəncamına versin və qayda üzrə həmin mülklərin nə qədər malucəhatı olursa, geri alsın (13 sənəd N-3, 67). Şah I Səfinin fərmanı göstərir ki, istənilən mülk kimi rəiyyətin sərəncamında olan icma torpaqlarının toxunulmazlığı dövlət səviyyəsində mühafizə olunmuş, ayrı-ayrı məmurlar tərəfindən icmalara məxsus mülklərin, mülk sahiblərinin hüquq və səlahiyyətlərinin qorunmasına təminat verilmişdir.

Şah I Səfi tərəfindən h.1043-cü il rəbiül-sani tarixli (1633-cü il oktyabr) Şəki qışlaqları haqqında fərman kənd icmalarına məxsus icma torpaqlarının statusu və əhatə dairəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Fərmanın mətnindən aydın olur ki, Şəki rəiyyətləri divana gələrək Şəki məliki Aslan Sultanın onlara məxsus qışlaqları kənardan gələn adamların istifadəsinə verməklə qışlaqbaşı vergisini mənimləməsi ilə bağlı şikayət etmişdilər (14, sənəd N-7 50). Şah I Səfi şikayətin araşdırılmasını Şirvan bəylərbəyisinin vəkillərinə həvalə edərək göstəriş vermişdir ki, Şəki rəiyyətinin qədim dövrlərdən həmin ərazidə qışlaq etməsi müəyyən edilərsə və Aslan Sultanın o yerləri digər camaata verməsi aydınlaşarsa, Şəki məlikinə camaatın qışlağına müdaxilə etməsinin qarşısı alınmalıdır və Şəki rəiyyətlərinin keçmişdə olduğu kimi həmin qışlaqlardan istifadə etmələri təmin edilməlidir (14, sənəd N-7, 50). Fərmanın təhlili göstərir ki, digər əmlakla yanaşı icma torpaqları kateqoriyasına qışlaq yerləri də daxil olmuşdur və kənd icmasının razılığı olmadan nəinki digər yerlərdən gələn əhalinin, hətta Şəki hakiminin icmaya məxsus mülklərdən istifadə etməni, onun işlərinə müdaxiləsi hüquq baxımından yolverilməz hesab olunmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dövlət məmurları öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək tez-tez kənd icmalarına məxsus olan əmlaka, o cümlədən onlara məxsus icma torpaq mülklərinə müdaxiləni davam etdirir, icma torpaqlarını zəbt edərək onlardan şəxsi maraqları üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Bu faktı Şəki rəiyyətlərinin ərizəsi və bu ərizə ilə bağlı II Şah Abbas tərəfindən h.1061-ci il məhərrəmül-haram tarixli (1650-ci il dekabr) hökm də təsdiq edir. Şəki rəiyyətinin ərizəsindən aydın olur ki, Şəki hakimi Abbasqulu Sultan bu yoxsulların mülkü olan qışlağı ətraf camaata icarəyə verərək, onlardan aldığı qışlaqbaşı vergisini də özü mənimləmişdir. Şəki rəiyyəti Şah sarayına müraciət edərək, Şəki hakiminin onlara məxsus qışlaqlara müdaxiləsinin dayandırılmasını, həmin mülkün özləri tərəfindən icarəyə verilməsini, icarə haqqını da özləri tərəfindən alınmasının təmin edilməsini xahiş etmişdir (13, sənəd N-6, 69-70). Şəki rəiyyətinin şikayətinin araşdırılması haqqında II Şah Abbas tərəfindən verilmiş hökmdə göstərilir ki, Şirvan bəylərbəyinin vəkilləri bu məsələni ciddi şəkildə araşdıraraq Şəki hakimi Abbasqulu Sultanı rəiyyətlərin qışlaq mülkü ətrafına dolanmasına qaydadan kənar heç bir adamın onların qışlağında mənzil və məskən salıb qışlanmasına imkan verməsinlər (13, sənəd N-6, 70). Diqqət çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, həm Şəki rəiyyətlərin şikayət ərizəsində, həm də II Şah Abbasın bu ərizə ilə bağlı imzaladığı hökmdə haqqında sözügedən qışlağın Şəki rəiyyətinə məxsus mülk olması dəfələrlə vurğulanmışdır. Həmin fərmanı

nəşr edən Azərbaycan tarixçisi T.M.Musəvi özü də yazdığı şərhlərdə sözügedən qışlağın Şəki rəiyyətinin mülkü olmasını etiraf etsə də, görünür onun mahiyyətinə dərinlən nüfuz etməmiş, başqa sözlə icma torpaqlarının mülkün bir növü olması qənaətinə gələ bilməmişdir (13, 27). Bəhs olunan sənəddə həmin qışlağın mülkü olması və Şəki rəiyyətinə onun icarəyə verilməsi hüququnun təmin olunması göstərişinin verilməsi bir daha göstərir ki, kənd icması özlərinəməxsus olan icma torpaqları üzərində həm sahiblik, həm istifadə, həm də sərəncam vericilik hüquqlarına malik olmuşdular. Onların bu hüquq və səlahiyyətləri hüquqi müstəvidə həm şəriət qaydaları, həm də Səfəvi şahlarının dünyəvi fərman və hökmləri ilə qorunmuşdur.

Kənd icmaları tərəfindən onlara məxsus əmlakın satılması haqqında bəzi faktlar B.M.Arutyunyanın da diqqətindən yayınmamışdır. Müəllifin məlumatına əsasən, 1722-ci ildə Oşakan kəndinin icması onlara məxsus suvarma suyunun üçdə bir hissəsini katalikos Astavasatura, 1740-cı ildə isə Kənəkir kəndinin icması 200 somar (50 hektar-B.Ş.) əkin sahəsini Qeqard monastrına satdığını göstərmişdir (10, 34-35).

Beləliklə, araşdırma obyektinə çevirdiyimiz 1506,1576 və 1587-ci il tarixli qəbalə sənədləri, həmçinin 1633-cü il tarixli Şah I Səfinin iki fərmanı, Şah II Abbasın 1650-ci il tarixli hökmü, o cümlədən B.M.Arutyunyanın təqdim etdiyi 1722 və 1740-cı il tarixli sənədlər Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin üç böyük inzibati-ərazi vahidlərində -Azərbaycan, Şirvan və Çuxur-Səəd bəylərbəyliyiində icma torpaq mülkiyyətinin oxşar mahiyyət daşıması haqqında fikir söyləmək üçün tutarlı əsas verir. Həmin sənədlərin təhlili göstərir ki, ən azından Səfəvilər dövründə icma torpağı mülkiyyəti forması və ya kənd icmalarına məxsus olan əmlak mahiyyət etibarı ilə mülkün bir növü, daha dəqiq desək kollektiv mülk olmuşdur. Kənd icmasının onlara məxsus olan əmlakı, o cümlədən torpaq sahələri, otlaqları, qışlaqları, suvarma suyunu, həmçinin həmin torpaqlar üzərindəki bütün digər əmlakı sərbəst surətdə alıb-satması, icarəyə verməsi göstərir ki, kənd icması həmin əmlak üzərində həm sahiblik, həm istifadə, həm də sərəncamvericilik hüquqlarını sərbəst şəkildə reallaşıra bilmişlər. Bu hüquqların təminatında şəriət məhkəməsinin hüquqi sənədləri və hökmdar fərmanları qarant kimi çıxış edirdilər. Dövlət məmurlarının səlahiyyətlərini aşaraq icma torpaqlarına müdaxilə etməsi müşahidə edildiyi və bu kimi faktlar təhqiqat zamanı müəyyən edildiyi hallarda dövlət səviyyəsində onun qarşısının alınması, həmin əmlak üzərində kənd icmasının hüquqlarının bərpa edilməsi faktları da kollektiv mülkün toxunulmazlığını sənədləşdirir.

Əldə etdiyimiz sənədlər Azərbaycan, Şirvan, Çuxur-Səəd bəylərbəyliklərinə aid olsa da, fikrimizcə oxşar mənzərə Səfəvi dövlətinin digər inzibati - ərazi vahidlərində də müşahidə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Папазян А.Д. Аграрные отношения в восточной Армении в XVI-XVII веках. Ереван: АН Арм. ССР, 1972, 303 с.

2. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII вв. Баку: Элм, 1981, 237 с.
3. Заходер Б.Н. История восточного средневековья. (Халифат и Ближний Восток). М.: МГУ, 1944, 152 с.
4. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV веках. Баку: Элм, 1956, 342 с.
5. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2006, 397 s.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II cild, (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
7. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
8. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Л.: ЛГУ, 1949, 383 с.
9. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку: Элм, 1981, 307 с.
10. Арутюнян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Арм. ФАН, 1940, 126 с.
11. Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI в. Главная редакция восточной литературы. М.: Наука, 1971, 125 с.
12. Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Выпуск первый. (XIV-XVI вв). Сост. А.Д. Папазян. Ереван: АН Арм. ССР, 1968, 640 с.
13. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 239 s.
14. T.M.Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1965, 132 s.

НОВЫЙ ПОДХОД К ОБЩИННОЙ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Б.Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе купчих от 1505, 1576 и 1587 годов исследуется юридический статус общинной земельной собственности в Азербайджане в XVI-XVII вв. В результате анализов было установлено, что, так называемые, общинные земли на самом деле являются одной из разновидности мюльковых земель.

Ключевые слова: община, собственность, земля, Иреван, указ

THE NEW METHOD OF APPROACHING TO THE IJMA LAND PROPERTY

B.Sh.SHABIYEV

SUMMARY

The paper researches the juridical status of ijma land property on the basis of 2 published documents of property. It was determined that ijma land property was a type of land property in fact.

Key words: ijma, property, land, Irevan, order

UOT 39.391/687

**İSGƏNDƏR BƏY MÜNŞİ TÜRKMƏNİN “DÜNYANI BƏZƏYƏN
ABBASIN TARİXİ (TARİXE-ALƏMAREYE-ABBASI)” ADLI
ƏSƏRİNDƏ NOVRUZ BAYRAMI İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR**

Ə.S.ƏHMƏD

*Bakı Slavyan Universiteti**Asker57@Gmail.com*

Məqalə Novruz bayramı ilə bağlı məsələlərin İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi)” adlı əsərində öz əksini tapan məlumatlar əsasında araşdırılmasına həsr edilmişdir. Əsərdən də göründüyü kimi Səfəvilər dövründə, bu bayram çox zaman şah fərmanları ilə, rəsmi dövlət dairələri və qonaqların, eləcə də geniş xalq kütlələrinin iştirakı ilə təmtəraqla və böyük şadlıqla qeyd edilirdi. Əsərdə qonçaq qarşılama, hədiyyələşmə, valideynlərin qəbirlərinin ziyarəti, küsülülərin barışdırılması, bayramla bağlı ziyafət məclislərinin, əyləncələrin təşkili, eləcə də on iki heyvanlı il təqvim, əhalinin müxtəlif zümərələri arasında, xüsusilə də saray daxilində bayram adətlərinin necə icra olunması və s. haqqında məlumatlar yer almışdır. Bu məlumatlar bizə Səfəvilər dövründə bayramın necə keçirilməsi ilə bağlı mənzərənin bərpə edilməsinə böyük köməklik etmiş olur.

Açar sözlər: İsgəndər bəy Münşi, Səfəvilər, bayram, novruz, bayramlaşma

İnsanların topla olaraq şənlənmə istəyi və tələbatı bayramların meydana gəlmə səbəblərindən biri kimi göstərilir. Çox əsgü dövrlərdən insanlar müxtəlif tarixi hadisələri və günləri davamlı olaraq birgə şənlənərək qeyd edirdilər. Bayramlar erkən çağlardan etibarən, insanın təbiətə, təbiət hadisələrinə münasibətinin bildiriş vasitələrindən biri olmaq etibarilə sonralar cəmiyyətin həyatı ilə birbaşa bağlanmış, onun həyatında baş verən hadisə və proseslərin özünəməxsus inikas formalarından birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda bayramlar əsrlərin sınağından keçib zamanəmizə qədər gəlib çatan bir sıra adət-ənənələri yaşadır və onların icrasını zəruri edir.

Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynayan və minilliklər boyu onunla birgə addımlayan belə bayramlardan biri də Novruz bayramıdır. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində və fərqli dini-ideoloji mühitlərdə mövcudluğunu sürdürməsinə baxmayaraq, bu bayram xalqımız tərəfindən həmişə böyük həvəslə və şadlıqla qeyd olunmuşdur. Xatırladaq ki, islam dinindən qaynaqlanan ciddilik, eləcə də bu dinin əyləncələrə, şənliklərə mənfi münasibəti və biganəliyi istər-istəməz bayramlara da təsir göstərmişdir. Lakin buna baxmaya-

raq, Novruz bayramı keçirildiyi bölgələrdə geniş xalq kütlələrinin də iştirak etdiyi, kütləvi səhnələrin yer aldığı, sosial statusundan asılı olmayaraq hamının birgə şənlənə bildiyi, karnaval tipli az təsadüf olunan bayramlardan biri idi. Novruz bayramı xalq gülüş mədəniyyətinə, karnaval mədəniyyətinə söykənən M.Baxtinin təbirincə desək qeyri-rəsmi mədəniyyət tipinə aid idi (1, 8). Bu cür bayramlarda bütün iyerarxik ilişkilər aradan götürülürdü (1, 13). Onun iştirakçıları bütün xalq, ərazisi isə hamının iştirak edə biləcəyi meydan olurdu. Ona görə də bu tip bayramlarda insanların bir-birinə fərq qoymadığı bir mühit - bərabərlik mühiti yaranırdı.

Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsiylə siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə yüksəlişlə bərabər, cəmiyyətin mənəvi həyatında da böyük bir dirçəliş baş verdi. Təsadüf deyil ki, bir çox araşdırıcılar bu dövrü intibah dövrü kimi xarakterizə edirlər. Mənəvi həyatın mühüm elementlərindən olan xalq bayramları da, bu dövrdə özünün inkişaf dövrünü yaşayır. Bayramlar özünəməxsus yeni elementlərlə zənginləşir, daha çox yaygınlaşır, daha çox insanlar bayram şənliklərinə qatılır, öz rəngarəngliyi, resursların cəlb olunması və möhtəşəmliyi baxımından fərqlənir.

Səfəvilər dövrünə aid Novruz bayramı ilə bağlı məlumatlarımızın mənbəyini yerli müəlliflərin əsərləri, dövrün miniatür sənəti nümunələri, eləcə də xarici səyyah, tacir, elçi və missionerlərin yol qeydləri, hesabatları, gündəlikləri və s. təşkil edir. Bu baxımdan Səfəvilər dövrünə aid bir çox məsələlər, o cümlədən bəhs etdiyimiz problemlə bağlı bir çox məlumatları biz İsgəndər bəy Münşi Türkmənin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmaraye-Abbasi)” adlı əsərindən əldə edə bilirik. Qeyd edək ki, əsərdə o dövrdə keçirilən Novruz bayramı haqqında xeyli məlumatlar yer almışdır. Baxmayaraq ki, islam dininin ictimai və məişət həyatına gətirdiyi ciddilik və yasaqlar dövrün tarixçilərinin, bu sahə ilə bağlı mövzulara az müraciət etməsinə səbəb olmuşdu və onlar öz yaradıcılığında əsasən dini və siyasi məsələlərə üstünlük verirdilər.

Səfəvilər dövründə Novruz bayramını səciyyələndirən mühüm cəhətlərdən biri, bu bayramın rəsmi dövlət dairələri və geniş xalq kütlələri tərəfindən təmtəraqla və böyük şadyanılıqla qeyd edilməsi ilə bağlı idi. Bayramın Səfəvi şahları tərəfindən böyük şadyanılıqla qeyd edilməsi, çox zaman şah fərmanları ilə bayramla bağlı dövlətin mühüm vəzifə daşıyanlarının və qonaqların da iştirakı nəzərdə tutulan məclislərin qurulması dediklərimizə sübutdur. Şah başda olmaqla dövlət rəsmilərinin, din xadimlərinin və bütövlükdə hakim təbəqənin Novruz bayramına müsbət münasibəti, geniş xalq kütlələrinin bu bayramı daha böyük şadyanılıqla qeyd etməsinə təsir göstərən amillərdən biri kimi dəyərləndirə bilər. Çünki hakim təbəqənin baxışları çox vaxt cəmiyyətin həyatında baş verən proseslərdə aparıcı rol oynayıb, eyni zamanda bu faktor geniş xalq kütlələrinin, bu proseslərdə fəal iştirakını stimullaşdıran istiqamətlərdən biri olmuşdur. Səfəvilərə aid bir çox mənbələrdə şah başda olmaqla dövlət rəsmilərinin Novruz bayramına müsbət münasibətini əks etdirən bir çox məlumatlar yer almaqdadır. İsgəndər bəy 1598-ci ilin

Novruzundan bəhs edərkən I Şah Abbasın fərmanı ilə Novruz məclisinin təşkil edilməsinə işarə edərək yazırdı: “Dünya şəhriyarının fərmanı ilə mübarək dövlətxananın Çehelsütun sarayında behiştə bənzər məclis quruldu, ətraf yerlərin sultanları və sultan zadələri, həmçinin ali sarayda olan elçilər həmin məclisə gəldilər, şahənə söhbətlər başlandı. Səadət əyyamının müxtəlif təbəqədən olan insanları görüşə gələrək novruzunu təbrik etdilər” (3, 980). Əsərin başqa bir yerində, yenə şah fərmanı ilə Novruzda “dövlətin başçıları, İsfahan camaatı və başqa təbəqədən olanlar”ın iştirakı ilə şənlik məclisinin qurulmasından bəhs edilir: “Bu mübarək fallı ilin aləmi işıqlandıran Novruzunu əzəmətli şəban ayının iyirmi üçünə, yekşənbə gününə düşdü, yəni şərqi xaqanı olan günəş şərəf xanəsində taxta çıxdı. Bütün cahanı qarətçi ləşkər kimi bürüdü, onun şadlığını artırdı, aləmi cənnət gülzarının qibtə etdiyi bir məkana döndərdi. Dünyanı tutan xosrov (Şah Abbas) güllərinin ətrindən ənbər qoxusu verən Nəqşə-cahanın “Bağecahanara”sında ali bayram [keçirilməsi] barədə fərman verdi, uca saraydakı əmirilər, yaxınlar, bu güclü dövlətin başçıları, İsfahan camaatı və başqa təbəqədən olanlar həmin ürəkaçan bağda, bağın dəryaçası kənarında behiştə bənzər bir məclis bəzədilər, evlərin tağ və əlaqapılarını (çəhartaq) qərribə ustalıqla bəzədilər, onların üzərində çıraqlar yandırdılar. Döyüşkən və məclislər bəzəyən şəhriyar, möhtəşəm ordunun bütün müəlimləri və ümumiyyətlə, bütün əhali üçün üç gecə-gündüz işrət və şadımanlıq bəsatı qurdu (3, 1077- 1078).

Tarixən azərbaycanlılar Novruz bayramını, həm də “yeni il”, “il başı”, “yeni gün”, “bahar bayramı” kimi adlarla da anımsamışlar. Ləp qədimlərdən türklər, o cümlədən azərbaycanlılar bu bayramı təbiətin oyanışı, baharın gəlməsi kimi dəyərləndirərək bahar bayramı kimi qeyd etmişlər. Xalq təbiətin oyanmasına səadət və xoşbəxtlik əlaməti kimi baxmış, onu xeyrin şər üzərindəki qələbəsi kimi qiymətləndirmişdi (4, 91).

O dövr insanların düşüncələrinin bir çox cəhətlərini əks etdirən İsgəndər Bəy Münşinin məlum əsərində də tez-tez baharın gəlişini vəsf edən səhnələrə rast gəlmək mümkündür:

Bu il də oldu novruz ərzə sultan,
Ətirləndi çəmənlər gül çoxluğundan.
Bahar naz ilə bir də gəldi-yetdi,
Qışın zülmü yenə yan oldu-getdi.
Bu il də tapdı bağ-bostan tərəvət
Və gülləndi, çiçəkləndi təbiət (3, 956).

Əsərin başqa bir yerində müəllif yerin qoynunu cənnətə bənzədən “gün ayınlı novruz”u tərif edərək yazır:

Gün ayınlı novruz gəldi yenə də,
Bənzətdi qoynunu yerin cənnətə.
Bahar nəsimləri ətirli oldu,
Cahanın hər yanı sevinclə doldu.
Bahar bir tərəfdən, gün başqa yandan,

Hər biri bədənə vermədən can.
Bahardan elə bir lütf yüksəlir
Ki ondan zövq ətri, yar ətiri gəlir (3, 1092)

İslam dini bərabərində illərin hesablanması ilə bağlı öz yeni hicri qəməri təqvimini gətirsə də, bizim coğrafiyada yaşayan xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar öz ənənələrinə sadiq qalaraq günəş sisteminə əsaslanan əsg-i türk on iki heyvanlı il təqvimindən də istifadə edirdilər. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə illərin hesablama qaydası rəsmi olaraq hicri qəməri təqviminə əsaslanarsa da xalq arasında və rəsmi dairələrdə əvvəllər olduğu kimi, yenə də günəş sisteminə əsaslanan əsg-i türk on iki heyvanlı il təqvimi öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdı. Qeyd edək ki, 12 heyvanlı türk təqvimində yeni ilin, yeni başlanğıcın gecə ilə gündüzün yaz ekinoksu günündə 21 martda qeyd edilməsi (bəzi bölgələrdə iyun ayı – gündüzün ən uzun olduğu gün.) yeni doğuşun, yeni meydana gəlmənin başlanğıcı olaraq qəbul edilmiş və bu qutlama ictimai bir dəyər qazanaraq hər il müqəddəs hesab edilməklə və qeyd olunmaqla başlanğıcı təkrarlamış və türklər bununla öz yaranma və yenilənmə obrazlarını reallaşdırmışlar. Ekinoks dünyanın Günəşlə işıqlandırılması olub Günəş işıqlarının ekvatora dik gəldiyi və gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gündür. Şimal və cənub qütbü eyni anda gün doğumu xəttində olduğundan Günəş hər iki yarımkürə arasında bərabər işıq saçır. Təbiətdəki bu fiziki dəyişiklik Günəşin qoç bürcünə girdiyi gün baş verir. Əcdadlarımız bu dəyişikliyi müşahidə etdiklərindən 12 heyvanlı təqvimlərinin başlanğıcını da bu gündən hesablamağa başlamışlar. Bundan başqa Səlcuqlu sultanı Məlikşahın Cəlalî təqvimində də il 21 martda qutlanmış, 21 martı Kaşqarlı Mahmud da “Divanü Lugati’t Türk” əsərində baharın gəlişi kimi anımsamışdır (5, 27).

Ağqoyunlular zamanı Uzun Həsən tərəfindən qəbul olunmuş “Həsən padşah qanunnaməsi”ndə də təqvimin başlanğıcı 21 martdan götürülürdü (6, 11). Orta əsrlərdə Osmanlı dövlətində də, təqvim martdan başlanırdı. Ona görə də maliyyə ilinin başlanğıcı Novruzdan hesablanırdı. XVII yüzillikdə Səfəvi dövlətinin ərazilərində səfərdə olan Adam Oliari və J. Şarden kimi avropalılar öz qeydlərində Novruzun Günəş təqvim ilinə əsasən yeni il bayramı kimi yazda martın 9-10-nu (yeni təqvimə əsasən martın 21-22) gecə-gündüz bərabərliyi zamanı təmtəraqla qeyd edilməsindən bəhs etmişdilər. Qeyd edək ki, yeni ilin bir qayda olaraq martın 21-22-si aralarında qeyd edilməsi, fevral ayı ilə əlaqədar ilin uzun və ya qısalığından asılı olub, dəqiq astronomik hadisəyə - Günəşin dünyanın cənub yarımkürəsindən şimal yarımkürəsinə keçməsinə, gecə-gündüzün bərabərləşməsinə və yerin şimal yarımkürəsində astronomik baharın girməsi hadisəsilə bağlı idi (7, 38). J.Şarden öz səyahətnaməsində səfəvilərin 21 martı yeni ilin gəlməsi kimi qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, xüsusilə yaz gecə-gündüz bərabərliyi bayramı baharın gəlişilə əlaqədar olduğu üçün daha yüksək təmtəraqla qeyd edilirdi (8, 34). O davam edərək yazırdı: “Yeni il bayramının xalqa artilleriya və müşket (olan yerlərdə) atəşləri ilə xəbər verirlər.

Paytaxtda və böyük şəhərlərdə belə olur. Bayram paltarı geymiş münəccimlər şah sarayına və ya yerli hakimlərin iqamətgahına gedirlər. Gecə-gündüz bərabərliyi anını müşahidə etmək üçün ora bir-iki saat əvvəl gəlirlər. Onlar gecə-gündüz bərabərliyini yastı damlarda və ya meydançada üstürlab vasitəsilə təyin edirlər. Onlar işarə edən kimi, yaylın atəsləri açılır. Musiqi alətləri - nağaralar, şeypurlar səsləndirilir. Krallığın zəngin ailələrində və bütün böyüklərin evlərində məclislər keçirilib, şadyanalıq edilir, mahnılar oxunur” (8, 36). Adam Oliari isə astroloqlar tərəfindən yeni ilin girməsi anının dəqiq müəyyənləşdirilməsindən bəhs edərək yazırdı: “Martın 10-da Farslar Naurus (Novruz. - Red.) adlandırdıqları öz Yeni illərini böyük şənliklə bayram etdilər... Astroloq tez-tez masanın arxasında durur, öz üstürlabı ilə günəşin hündürlüyünü müşahidə edir, saata baxır, beləliklə, günəşin gecə ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı müşahidə edirdi. Elə ki, arzu olunan an çatdı, o, bərkdən elan etdi: Yeni ildir. Dərhal qala və səhra toplarından atəş açıldı. Şəhərin qala divarları və bürclərinin hər yerində truba (qaraney. - red.) çalındı, təbillər döyüldü, beləliklə də, bayram böyük şənliklə başlandı, həmin gün yaxşıca yemək-içməklə başa çatdı (9, 253).

Səfəvi dövrünün bir çox tarixçilərinin, o cümlədən İsgəndər bəy Türkmanın məlum əsərində də illərin hesablanması, hicri qəməri tarixi ilə bərabər, günəş sisteminə əsaslanan qədim on iki heyvanlı il təqvimini ilə hesablanması qaydasına rast gəlmək mümkündür. Misallara müraciət edək: “Bu balıq ilinin qışı qışlaq yerində başa çatdı və türkiyə ilan ilinin aləmi işıqlandıran novruzunu yaxşıqla cümlələndi, baharın ənbər qoxulu nəsimi rüzgar gülşəninə tərəvət gətirdi, soyuğun qarət ləşkəri isə bahar əsgərlərinin gözəl qədəmləri müqabilində məğlub olaraq geri çəkildi” (3, 496); “Türkiyə xoruz (təxaquy) ilinə bərabər olan doqquz yüz doxsan üçüncü (miladi 1585/86) ilin novruzunu gəldiyi üçün, novruz məclisinin şahidləri Xəta türkləri kimi vəfa ərbaqlarının ürəklərini ələ almaqdan ötrü bəzənib-düzənməyə, yeniyetmə cavanlar isə bahar məclisini qurmağa başladılar” (3, 556); “Bu cahanı bəzəyən ilin novruzunu bu ilin rəcəb ayının onuna (10 mart) təsadüf etdi. Dördüncü fələyin ulduzları və günəşi həməlin şadlıq taxtını (ovrəng) öz işıqlarına qərq etdi, bahar nəsimi çəmənin cürbəcür güllərini (rəyahin) oxşamağa başladı” (3, 937). Xatırladaq ki, Oktyabr inqilabına qədər Azərbaycanda Novruz bayramı fevral ayının 28 və ya 29 olmasından asılı olaraq martın 9 və ya 10-da qeyd edilirdi.

İsgəndər bəy Münşi öz əsərində səfəvilər dövründə Novruzun əski türk təqvimini ilə hesablanması qaydasından istifadə olunması məsələsinə aydınlıq gətirərək qeyd edirdi ki, “Ərəblərdə ilin başlanğıcı hicri tarixlə məhərrəm ayının birindən başlayır və əcəm əhli bu tarixi başa düşməz. Türklər (ətrak) və əcəm əhli üçün ilin başlanğıcı Novruzun başlanmasıdır. Novruzun başlanması isə aləmi bəzəyən baharın əvvəlidir. Yeni Novruzun gəlməsindən ötrü gərəkdir ki, dörd fəsil bitmiş olsun və yeni il başlansın. Məhərrəm ayı isə türk ilinin [əvvəlində yox], içərisindədir. İstedad sahiblərinin yazdıqları tarixlər isə türk ilinin [başlanğıcı ilə] uyğun gəlmir, yəni o tarixlərin bəzisi sabiq hicri tarixi ilə

düz gəlir, bəzisi isə yox. Yəni ya azdır, ya da çox. Bu həqir zərrə (yəni İsgəndər bəy – tərcüməçinin qeydi) borcludur ki, "Aləmara" kitabı anlaşılmazlıqdan və müşkülətdən uzaq olsun və hamı tərəfindən başa düşülsün. Biz həmin ixtilafın olmamasından ötrü, hamı tərəfindən daha aydın anlaşılanı türk ilini əsas götürdük ki, həm hadisələr əhatəli, həm də cahandarlıq yolunun yolçuları üçün aydın olsun" (3, 718-719).

Tarixi məxəzlərdə Səfəvilər dövründə Novruz bayramının keçirilmə müddəti ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Bəzi məlumatlara görə Novruz bayramı üç gün, 10-12 gün, səkkiz gün, yaxud üç həftə və ya bir ay davam edirdi. Hələ vaxtilə Əbu-reyhan Biruni Cəmsiddən sonra bu bayramın bir ay ərzində keçirildiyini yazır: "Elə ki, Cəmsid öldü, padşahlar bu ayın bütün günlərini bayram etdilər. Bayvaçları 6 yerə böldülər: ilk 5 günü padşahlara, 2-ci 5 günü əyan və əşraflara, 3-cü 5 günü xidmətçilər və padşahlıq işçilərinə, 4-cü 5 günü qulluqçulara və saray məmurlarına, 5-ci 5 günü xalq kütlələrinə və 6-cı 5 günü isə kəndlilərə həsr etdilər" (10, 229).

Fransız taciri Jan Batist Şarden öz qeydlərində Novruz bayramının üç gün, bəzi yerlərdə isə səkkiz gün keçirilməsinə işarə edərək yazırdı: "Bu bayram üç gün davam edir. Sarayda olduğu kimi bəzi yerlərdə bu bayram günəş qoç bürcünə daxil olduğu andan hesablanmaq şərti ilə səkkizinci günədək davam edir (8, 34).

1624-cü il İsfahanda Novruz bayramını izləmək şərəfinə nail olmuş, rus taciri F.Kotov bayram şənliklərinin 3 gün davam etdiyini söyləyir (11, 84).

İsgəndər bəy Münşi isə bayram şənliklərinin 10-12 gün davam etdiyinə işarə edir: "Bu cahanı bəzəyən ilin novruzu bu ilin rəcəb ayının onuna (10 mart) təsadüf etdi. ... Əlahəzrət zilləlah şah Qəzvin darüssəltənəsində və cənnət ayinli dövlətxananın Çehelsütun qəsridə xosrovanə məclis və padşahanə bayram bəzədi. Xarəzm padşahı Hacı Məhəmməd xan, Şahican Mərvinin valisi Nurməhəmməd xan, Ərəbistan valisi Seyid Mübarəkin oğlu, Gürcüstan sultan-zadələri, rus elçiləri və başqa yerlərin sultanları və sultanzadələri [o zaman] ali sarayda idilər. Onlar behişt ayinli məclisə dəvət olundular, ilin və novruzun gəlişini təbrik etməkdən ötrü bir neçə gün eyş və şadyanalıqla məşğul oldular ... Şəhərin bazarlarını bəzədilər, bütün əhali on-on iki gündə seyr, söhbət və istirahət etdilər. Nişat və şadyanalıq [günləri] bitdi (3, 937).

İsgəndər bəy müxtəlif zaman aşımalarından keçən Novruz bayramı ilə bağlı adətlərdən də bəhs etmişdi. O öz əsərində Novruz bayramı ərəfəsində həyətdə-bacada, evdə-eşikdə təmizlik işlərinin aparılması və bayram keçiriləcək yerlərin Novruzun atributları ilə bəzədilməsi, eləcə də bayram günləri adamların bəzənib-düzənməsi, təmiz və təzə paltar geyinməsi adəti ilə bağlı məsələlərə toxunur. O yazırdı: "... türkcə xoruz (təxaquy) ilinə bərabər olan doqquz yüz doxsan üçüncü (miladi 1585/86) ilin novruzu gəldiyi gün ...novruz məclisinin şahidləri Xəta türkləri kimi vəfa ərbaqlarının ürəklərini ələ almaqdan ötrü *bəzənib-düzənməyə*, yeniyetmə cavanlar isə bahar məclisini qurmağa başladılar (3, 556). Hicri tarixilə türkcə Meymun ilinin 1008-ci ilin (miladi 1599/1600)

Novruzu ilə bağlı təsvirində isə o, İsfahan camaatı və başqa təbəqədən olanların evlərin tağ və alaqaqalarını (çəhartaq) qərribə ustalıqla bəzəməsindən və onların üzərində çiraqlar yandırmalarından bəhs edir (3, 1077). Əsərin başqa bir yerində o, 1012-ci il (miladi 1603-1604) novruzundan bəhs edərkən şah fərmanı ilə çiraqlar hazırlanmasından və hər yanın işığa qərq olmasından bəhs edir (13, 1155).

Səfəvilər dövründə geniş yayılmış bayram adətlərindən biri də bayram günləri xalq gəzintilərinin təşkil olunması ilə bağlı idi. Bir qayda olaraq bu gəzintilərin sonunda şadyanalıq məclisləri qurulur və yaxud müxtəlif xarakterli yarışların, müsabiqələrin təşkil olunması, kütləvi meydan tamaşalarının və s. göstərilməsi ilə yekunlaşırdı. Bayramın bu cəhətinə diqqət çəkən İsgəndər bəy Münşi hicri tarixilə türkcə Meymun ilinin 1005-ci ilin (miladi 1596/97) Novruz bayramı ilə bağlı təsvirində bu bayram günü təzə gəlinlərin gəzintiyə çıxmasından bəhs edərək yazırdı: “Bu xoşbəxt ilin aləmi bəzəyən novruzu rəcəb ayının iyirmi birinə (10 mart), düşünbə gününə təsadüf etdi, ürəkaçan bahar qocaları və cavanları sevindirdi, *təzə gəlinlər gəzintiyə çıxdılar*, işrət və şadkamlıq məclislərini bəzədilər” (3, 956).

Mahiyyətindən asılı olmayaraq, demək olar ki, dünyada keçirilən bayramların böyük əksəriyyətinin vacib elementlərindən biri “hədiyyələşmə” və yaxud “bayramlaşma”, “təbrikləşmə” kimi adətlərdir. Bayram günləri bu adətlərin icrası insanların bir-birinə yaxınlaşmasına, onların əhval-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə, doğma və isti bir ortamın yaradılmasına xidmət edirdi. Səfəvilər dövrünə aid Novruz bayramının keçirilməsi özəlliklərini araşdırarkən mənbələrdə, bu adətlərin icrası ilə bağlı bir xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, Novruz bayramında böyüklərin kiçiklərə, qohum-qonşunun, yaxın dostların, nişanlıların, sevgililərin bir-birinə təbrik məqsədilə verdikləri təmənnəsiz hədiyyə, eləcə də yaxınlar və ya dövlətlilər tərəfindən imkansızlara, xəstələrə ərzaq, paltar və s. şəklində bayram payı vermək qədimdən qalan el adətlərindəndir (12, 44).

İsgəndər bəy Münşi məlum əsərində doqquz yüz doxsan beşinci (miladi 1587) donuz ilinin Novruz günlərindən bəhs edərkən Qəzvin işlərinin mütəsəddisi olmuş Mir Cəfər Qəzvininin Hökmdara verdiyi peşkəşdən bəhs edərək yazırdı: “... Mir Cəfər gəlib özü ilə Fərhad ağanı [da] gətirdi və o, şah və şahzadədən ötrü bir az peşkəş təqdim etdi, amma, Əliqulu xana, İsmayılqulu xana və Mirzə Məhəmməd Vəzirə töhfə və ərəcə kimi bol pul (noqud) verdi, yenidən İsfahan hakimliyinə getməkdən ötrü tələsik izn aldı” (3, 644-645). Türki Xoruz ilinə bərabər 1006-cı ilin (miladi 1597/98) İsgəndər bəy Münşi Bayram günlərində müxtəlif təbəqələrdən olan insanların Hökmdarın məclisinə qatılaraq təbrikə gəlməsindən bəhs edərək yazırdı: “Dünya şəhriyarının fərmanı ilə mübarək dövlətxananın Çehelsütun sarayında behiştə bənzər məclis quruldu, ətraf yerlərin sultanları və sultan zadələri, həmçinin ali sarayda olan elçilər həmin məclisə gəldilər, şahənə söhbətlər başlandı. Səadət əyyamının müxtəlif təbəqədən olan insanları görüşə gələrək novruzu təbrik etdilər” (3, 980).

Novruz bayramı şənliklərinin mühüm elementlərindən biri də bayram günləri müxtəlif oyun və əyləncələrin keçirilməsi ilə bağlı idi. Xalq oyun və əyləncələrin keçirilməsinin başlıca məqsədlərindən biri insanlara sevinc bəxş etmək, onlar arasında şən əhval-ruhiyyə yaratmaq idi. İnsanların yarış şəraitini yaradan, rəqabətə dayalı ehtiraslardan ləzzət ala bilmələri, dincəlmək, əylənmək kimi tələbatları əsasən bu vasitə ilə təmin edilirdi (2, 39). Bayramlarda olduğu kimi, oyun və əyləncələrin icrası zamanı yaranan abu-hava dini və ictimai qadağaları və təzyiqləri zəiflədir, insanları sərbəstləşdirir, toplumda birlik havası yaradır, onu müsbət emosionalara kökləyirdi. Onlar insanların əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşmağa doğru dəyişməsinə xidmət edirdi (2, 39). Səfəvilər dövründə bayram şənliklərinin böyük bir hissəsini oyun və əyləncələr təşkil edirdi. Məxəzlərdə bu barədə çoxlu məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

İsgəndər bəy Münşi də öz əsərində Novruz bayramı günlərində Səfəvi hökmdarlarının müxtəlif şəhərlərdə təşkil etdikləri meydan tamaşaları haqqında ətraflı məlumat verir. O, hicri tarixiylə türkcə qoyun ilinə bərabər olan 1004-cü il (miladi 1595-1596) il hadisələrindən bəhs edərkən Novruz günləri I Şah Abbasın Qəzvin şəhərində təşkil etdiyi böyük ziyafət məclisindən və şəhərin Səadətəbad meydanında çovkan və qəbəq atmaq oyunlarının təşkil edilməsindən söhbət açır (3, 937-938). Yenə o, həmin əsərində hicri tarixiylə türkcə siçan ilinə bərabər olan 1009-cu ilin (miladi 1600-1601) Novruz bayramından bəhs edərkən hökmdarın bayram günləri Məşhəd şəhər meydanında çovkan və qəbəq atmaq oyunlarını seyr etməsindən danışır: “Əlahəzrət müqəddəs Məşhəddə dövlət kamina çatdı və şadimanlıq bayrağı ucaltdı, behiştinişan şəhərin meydanında çovkan və qəbəq (qəbəqəndazi) oyunları onun nurlu eyş-işrətini artırmaqdaydı. Novruz günlərinin sevinc və nişatından sonra o, yürüş cilovunu Herat darü-səltənəsinə tərəf döndərdi, zəfər və iqballa həmin cənnətmisal yerə gəlib çatdı, "Baqə-şəhr"də dayandı” (3, 1093). Göründüyü kimi İsgəndər bəy Novruz günləri şəhər meydanlarında hökmdarın və əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin seyr etdiyi çovkan və qəbəq atmaq oyunlarından daha çox bəhs edir. Bu eyni zamanda həmin oyunların Səfəvilər dövründə daha populyar olduğu haqda fikir yürütməyə imkan verir.

Novruz bayramının əyləncələrindən biri kimi qonaqların iştirakı ilə bayram ziyafətlərinin təşkili diqqəti daha çox çəkir. Səfəvilərə qədər də qonaq qarşılama, bayram ziyafətlərinin təşkili Novruzun mühüm əlamətlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Səfəvilərə aid tarixi məxəzlərdə Bayramın bu xüsusiyyətinə daha çox diqqət yetirildiyinin şahidi oluruq.

İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmə-riyə-Abbasi)” adlı əsərində yeni il – Bahar bayramının gəlişilə bağlı keçirilən mərasimlərin, o cümlədən ziyafət məclislərinin təşkili ilə bağlı məlumatlar yer almaqdadır. Türki meymun (pici) ilinə bərabər olan hicri doqquz yüz doxsan ikinci ilin (miladi 1584/85) dünyanı işıqlandıran Novruzundan bəhs edərkən o Hökmdarın Novruz bayramı ilə bağlı şadılanlıq məclislərində hökmdarın yaxınları və qonaqların iştirakına işarə edərək yazır: “O, öz şərəfətli vaxtını,

seyr və söhbətə sərf edir dostları və həmsöhbətləri ilə birlikdə işrət məclislərinin xəlvət yerlərində şadyanalıq edir, reyhani şərab qədəhlərini (eqdahe-rahereyhani) və sevinc artıran badələri nuş edir vüsal gülzarının lalə yanaqlı, ay üzlü gözəllərindən şadlıq gülləri dərir (3, 539-540). Türkicə dovşan ilinə bərabər olan, hicri mininci ildə (miladi 1591-1592) Novruz Qəzvində qarşılayan I Şah Abbasın bayram münasibətilə keçirilən şadyanalıq məclisindən bəhs edərkən İsgəndər bəy yazır: “Cahanı işıqlandıran novruz cəmadül-əvvəl ayının iyirmi beşində çaharşənbə günü başlandı. Dünya xosrovu (günəş - Ş.F.) həməl şərfxanasında yerləşib cahanı bəzədi. Cəm məqamı hümayun şah Qəzvinin Səadətabad bağında şahənə bir bayram məclisi bəzədi, bir neçə gününü həmin kövsər bağında işrət və şadyanalıqla keçirdi (3, 824).

Hökmdar tərəfindən qeyd edilən Novruz bayramı günlərində təşkil edilən ziyafət məclislərindən sonra bir qayda olaraq musiqi məclisi qurulurdu. Bu musiqi məclislərində xanəndələr və çalğıçılarla yanaşı, rəqqaslar da iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə Azərbaycanda keçirilən ziyafət məclislərində musiqi önəmli rola malik idi. Türkicə at ilinə bərabər olan 1003-cü (miladi 1594/95) ilin Novruzundan bəhs edərkən Hökmdarın qurduğu bayram məclisində musiqiçilərin də iştirakına diqqət çəkir: “Tarom ölkəsinə çatan əlahəzrət dağ ətəyində yerləşən, evləri bir-birinə bitişən, kəndləri bağlarla əhatələnən, dağının çeşməsindən saf çeşmələr axıb bir yerdə çari olan belə bir bahar fəslində bağlarının hər qarışı cənnət bağından xəbər verən Tarom vilayətinin Məncil və Xəzrəvil adlı kəndlərində dayanıb eyş-ışrət büsatı qurdu, səhərdən axşamacan onun behişt ayinli məclisi İrəm məclisinin münisləri ilə bəzəndi, Zöhrə çöhrəli saqilər əllərdə şərab camları gəzdirməyə başladılar, nuşanuş sədaları atlasla bəzənmiş asiman (fələk) sakinlərinin qulaqlarına gedib çatdı. Xoş ahəngli çalğıçılar və mahir müğənnilər bir ləhzə belə öz oxuyub-çalmaqlarından qalmadılar. Həmçinin o zaman müzəffər orduda olan bütün adamlar, istər yaxın olsun, istərsə də ağa, ya qulam, müdam içki içməklə məşğul məiyətin və həmin bir neçə gün ərzində şadyanalıq etdilər” (3, 914).

Sonda onu qeyd edək ki, İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-ələmaraye-Abbasi)” adlı əsərində Novruz bayramı ilə bağlı məlumatlarda daha çox hakim təbəqənin Novruzunu necə keçirməsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Bunun başlıca səbəbi İsgəndər bəy də daxil olmaqla, o dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatından bəhs edən yazanların böyük əksəriyyətinin istər yerli olsun, istərsə də xarici hakim siniflə bağlı məsələləri daha çox işıqlandırmağa meyilli olması, eləcə də onlar tərəfindən stimullaşdırılması və mükafatlandırılması ilə bağlıdır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq əsərdə əksini tapan məlumatlar əsasında biz, Novruz bayramının xalqımızın mənəvi həyatında tutduğu yer, bayramın keçirilməsi, onun bəzi məziyyətləri, adətləri, əhalinin müxtəlif zümrələri arasında, xüsusilə də saray daxilində necə icra olunması və s. haqqında təhlillər apara, fikirlər irəli sürə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле. М.: Художественная Литература, 1965, 527 с.
2. Əsgər Əhməd. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2012, 372 s.
3. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
4. Vəliyev A.V. Azərbaycan Folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 411 s.
5. Füzuli Bayat. Yeni gün/novruz bayramının sosial-iqtisadi və fəlsəfi təməli. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Otuz birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2009, s. 22-42.
6. İsmail Onarlı: "Nevruz Bayramı", Alevilerin Sesi Dergisi, Say: 24 Nisan 1998, AABF. Merkezi Yayın Organı, KÖLN. s.11-14
7. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
8. Şardən J. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
9. Adam Oleari. «Moskoviya və Moskoviyadan keçməklə İrana, oradan da geriye səyahətin təsviri» Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
10. Бируни А. Избранные произведения. Том 1. Ташкент: Академия Наук Узбекской ССР, 1957, 485 с.
11. Хождение купца Федота Котова в Персию /Перевод Н.А. Кузнецовой. М.: Восточная литература, 1958, 111 с.
12. Novruz bayramının ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208 s.
13. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə ələmarayə-Abbasi), II kitab (ikinci cildin ikinci yarsı) Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 1400 s.

ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРАЗДНИКОМ НОВРУЗ, В ПРОИЗВЕДЕНИИ ИСКАНДЕР БЕЯ МЮНШИ ТЮРКМАНА «ИСТОРИЯ АББАСА УКРАШАЮЩЕГО МИР (ТАРИХ-И АЛАМ АРАЙ-И АББАСИ)».

А.С.АХМЕД

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с праздником Новруз, на основе сведений, содержащихся в произведении Искандер бей Мюнши Тюркмана «История Аббаса украшающего мир (Тарих-и алам арай-и Аббаси)». Как видно из произведения, во время Сафавидов этот праздник отмечали пышно и большой радостью иногда по шахскому указу с участием официальных государственных кругов и гостей, а также широких народных масс. В произведении нашли свое отражение прием гостей, обмен подарками, посещение могил родителей, помирение поссорившихся, организация праздничных пиршеств и развлечений, а также годового календаря из двенадцати животных, как праздник осуществляется среди населения разных сословий, в особенности внутри дворца и т.д. Эти сведения помогают нам восстановить картину проведения праздника Новруз во времена Сафавидов.

Ключевые слова: Искандер бей Мюнши, Сафавиды, праздник, Новруз, празднование

**ISSUES RELATING TO NOVRUZ HOLIDAY IN ISGANDAR BAY MUNSHI
TURKMAN'S WORK "HISTORY OF ABBAS DECORATING THE WORLD"**

A.S.AHMAD

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of issues relating to Novruz holiday on the basis of materials reflected in Isgandar bay Munshi Turkman's work "History of Abbas decorating the world". As shown in the work, this holiday was celebrated luxuriously and with great hilarity by the official government offices and vast masses of the people during the Safavid period. The celebration of the holiday by the Safavid rulers with great hilarity was often implemented under Shah's decrees holding ornate banquet and great folk festivals with the participation of important state officials and guests. On the whole, despite the fact that the information reflected in the work does not formulate a full understanding, on the basis of these materials we may analyze the role of Novruz in the spiritual life of our people, some of its features and the implementation of features among the different levels of population, specially inside the palace.

Key words: The Safavid, Isgandar bay Munshi Turkman, holidays, Novruz, celebration

UOT 94 (479.24)

**RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ
RƏNCBƏR KƏNDLİLƏRİN FORMALAŞMASI YOLLARI****F.E.BAXŞƏLİYEV, F.S.İSMAYILOV***Bakı Dövlət Universiteti**bfazil4444@mail.ru*

Məqalədə Şimali Azərbaycan kəndindəki rəncbər kəndli kateqoriyalarından danışılır. Xüsusilə rəncbərlərin yaranması və təsərrüfatdakı dəyişikliklər nəticəsində bu kateqoriyanın formalaşması və onların sıralarının genişlənməsi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Bu kateqoriyadan olan kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyəti, idarə olunma qaydaları da məqalədə ayrıca araşdırılır.

Açar sözlər: islahat, kənd, hüquq, kateqoriya, fakt

Qeyd etməliyik ki, aqrar münasibətlərə həsr edilmiş bütün tədqiqat və ədəbiyyatlarda rəncbərlər institutu ən az əhatə olunmuş sahələrdən biridir. Rəncbərlə bağlı, onların Azərbaycan kəndinin digər tərəfləri ilə münasibətləri sistemində elə ciddi məsələlər və cəhətlər var ki, bu məsələlər bu gün də araşdırılmaya xüsusi ehtiyac duyur və öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Əvvəl onu deyək ki, istər rus məmurları, istərsə də burjua rus və sovet tarixşünaslığında Azərbaycan kəndliləri və kəndindən bəhs edən ədəbiyyat və digər xarakterli yazılarda kəndlilərin kateqoriyalar üzrə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında daha çox məlumatlara rast gəlirik.

Sahibkar kəndi yalnız qısa bir dövrü nəzərə almasaq, bəhs etdiyimiz yazılarda kölgədə qalır. Əgər rəncbər kəndlilərdən həmin yazılarda söhbət gəldisə, bu da təsadüfən, ötəri xarakter daşıyır, konkret say, ümumiləşdirilmiş göstəricilər yox dərəcəsindədir. Lakin bu yazılarda, əgər rast gəlinirsə, əsas şərh ilk növbədə onların ağır və dözülməz təsərrüfat fəaliyyətləri və həyat şəraiti ilə əsaslandırılır. Bu o deməkdir ki, hələ o vaxtdan - XIX əsrdən bəri rəncbər kəndlilərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların azlığı, yoxluğu bu kateqoriyanın, nəinki məmurların, mütəxəssislərin, habelə tədqiqatçıların diqqətindən uzaq salmışdır.

Rəiyyətlərin rəncbərlərə çevrilməsinin ilk və ən asan yolu əyalət komendantlarının, hərbi dairə rəislərinin, canişin dəftərxanası rəislərinin və digər kateqoriyadan olan ali rütbəli rus məmurlarının bağışlamaları idi. İşğal rejiminin

ilk dövründə, dəqiq desək 40-cı illərin inzibati-məhkəmə islahatının həyata keçirilməsinə qədər Quba əyalətinin komendantları sanki digər əyalət komendantlarını “əliaçıqlıq” və ya “səxavət” yarışına girmişdilər [2, 32]. Quba komendantlarının rəncbər bağışlama kampaniyaları hər dəfə yüzlərlə rəiyyət və digər kənd sakinlərinin əvvəlki ənənəvi təsərrüfat və həyat tərzindən məhrum edilərək rəncbərlərin sıralarını genişləndirmələri ilə nəticələnirdi.

Rəncbərlərinin sayının daha çox artması ilə fərqlənənlər sırasında yerli mülkədar ailələrindən çıxıb, bəhs edilən vaxt rus ordusunun zabitləri olan və istefaya çıxanlar daha çoxluq təşkil edirdilər. Quba əyalətinin mülkədar nəsil-lərinin nümayəndələri Həsən Ağa bəy Sadıkov, İsa bəy Budurski, Əbdül Rəhim bəy və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik. Rəncbərlərin hədiyyə kimi alınması sırasında yerli din xadimlərinin nümayəndələrinə də rast gəlmək adi hal idi [2, 4, 6].

Bəzən, hətta rəncbər alınması halları yerli əhali sırasından qeyri-mülkədar mənşəli şəxslərə, idarəçilik pillələrinin birində çarizmə həddən-ziyadə sədaqətlə qulluq göstərənlərə də şamil edilirdi.

Quba əyaləti digər əyalətlərlə müqayisədə bəzən bütöv kəndlərin sakin-lərinin müxtəlif xidmətlərinə görə ayrı-ayrı şəxslərə birlikdə deyil, hissə-hissə bağışlanması faktları ilə də yadda çox qalmışdır.

XIX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq çar hökuməti, xüsusilə də növbəti Rusiya-Qacarlar İrəni müharibəsi başa çatdıqdan və hökumət diyarda öz mövqelərinin möhkəmləyinə əminlik hiss etdikdən sonra ayrı-ayrı əyalətlərdə yerli hakim siniflərin nümayəndələrinə bağışlanmış rəncbərlərin siyahıya alınmasının keçirilməsinə başladı. Belə də olurdu ki, bəzən müxtəlif bəhanələrlə əvvəllər rəncbər kimi bağışlanmış kəndlilər əvvəlki vəziyyətlərinə qaytarılır, ya da xəzinə kəndlisi kateqoriyasına keçirilirdi. Lakin bu hallar olduqca az idi.

Buna baxmayaraq ali hökumət məmurlarının müxtəlif vaxtlarda müəyyən şəxslərə xidmət əvəzində etdiyi bağışlamalar rəncbərlərin sıralarının daha da genişlənməsi üçün yeganə mənbə olaraq qalırdı.

Komendantların və digər rus məmurların kimlərə rəncbərlərin verilməsi haqqında yuxarı instansiyalara ünvanladıkları xahişnamə ərizələrinin böyük əksəriyyəti ən sonda çarın özü tərəfindən təsdiq olunur və həyata keçirilirdi.

Dövrə aid müxtəlif şəhərlərdə arxiv fondlarında saxlanan sənədlər içərisində belə xahişnamələrin rədd olunması faktlarına təsadüf edilməməsi həqiqətən işğal rejiminin ilk onilliklərində hökumətin yerli hakim dairələri öz təsiri altında saxlamaq üçün müxtəlif üsullarla bərabər bu vasitədən çox istifadə etməsini sübut edirdi.

Arxiv sənədlərində bəzən yerli feodal ailələrinin təsərrüfatlarında işçi qüvvəsinin çatışmazlığını əsas gətirərək öz mülkiyyətlərində yerləşən kəndlərdən onlara rəncbərlər verilməsi haqqında yuxarı orqanlara ünvanladıkları xahişnamə ərizələrə və əksər vaxtlar onların təsdiq edilməsi haqqında çoxlu

faktlarla rastlaşmaq mümkündür [2, 11; 7, 108].

Belə faktlara rus idarəçiliyinin ilk onilliklərində digər qonşu əyalətlərdə də rast gəlmək mümkün idisə, lakin bir qayda olaraq onların sayı o qədər də çox olmurdu [6,110].

Əyalətlər və qəzalar üzrə işğal rejiminin qurulmasından bir qədər sonra yerlərdə aparılmış yoxlamalar zamanı bəzən mülkədar ailələrinin nümayəndələrinin öz həmkəndlilərinin pay torpaqlarını zorla əllərindən alaraq rəncbər kəndlilər sırasına keçirmələri faktları da aşkar edilmişdi. Belə ki, yoxlamaların gedişində mülkədar malikanələrində çalışan rəncbər kəndlilərin bağışlanması haqqında heç bir hüquqi sənəd təqdim etmək mümkün olmamışdı. Çünki belə bir sənəd heç əvvəlcədən olmamışdı [2, 5].

Belə faktlara, demək olar, əksər qəzalarda rast gəlinirdi. Rəiyyət kəndlilərinin öz sahibkarlarının əli ilə zorla rəncbərlərə çevrilməsi faktlarından yuxarı instansiyalara şikayət ərizələrinin göndərilməsi halları get-gedə artırdı və bunu çar məmurları özləri də etiraf etməyə məcbur olurdular [2, 7].

Nəhayət, feodalların öz həmkəndlilərini zorla rəncbər kəndlilər sırasına keçirməyin digər bir yolu, müflisləşən, pay torpaq sahəsini alınmış borcu qaytarmadığına, vergiləri vaxtında ödəyə bilmədiyi hallarda öz sahibkarının qəzəbinə tuş gəlməsi idi.

XIX əsrin 40-cı illərinin ilk yarısında Şəki, Qazax, Salyan və digər qəzalarda bir sıra kəndlərdə rast gəlinən hallar barəsində tərtib edilmiş şikayət ərizələrində yazılanlar isə bu sahədə mülkədar və bəylərin elədikləri haqsızlıqların bəlkə də ən pisi idi. Belə ki, bu məktublarda rəiyyət kəndli ailəsi öz başçısını itirdikdən sonra pay torpağının ənənəyə görə onun varislərinin ixtiyarına keçməli olduğu halda, bunun əksi baş vermiş və bu ailələrin üzvləri bütünlüklə rəncbər kəndli kateqoriyasına aid edilmişdilər [1, 5].

Bu proseslər içərisində diqqəti cəlb edən yeni xüsusiyyətlərdən biri də bu idi ki, əvvəllər rəiyyət olmuş, sonralar rəncbər kəndli kateqoriyasına aid edilmiş sakinlərin bir qismi müxtəlif yollarla buradan çıxaraq dövlət kəndlisi kateqoriyasına keçməyə üstünlük verirdilər. Lakin belələri az idi və həm də imperiya hökuməti məmurlarının yerli mülkədar ailələrinin maraq və hüquqlarının keşiyində sayıq dayandığı vaxt bu, sonuncular razı olmasa, baş tuta bilməzdi.

Rəncbər kəndlilərin sayının azaldılmasının başqa bir mənbəyi hələ Rusiya-Qacarlar İranı müharibələrinin gedişindən başlayaraq yeni işğal rejiminə müqavimət göstərdiyi üçün “düşmən ünsür” hesab edilən bəy və ağaların torpaq və digər mülklərinin müsadirə edilməsi idi. Bu zaman kəndli xəzinə kəndlisi kateqoriyasına aid edilirdi və əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisədə bu, kifayət qədər yüngülləşdirici hal sayılırdı. Belə mülkədarların nəinki mülkləri əllərindən alınır, həm də özləri və ailə üzvləri müxtəlif represiya tədbirlərinə məzruz qalırdılar və onların çoxu, hətta uzaq Sibirə sürgün edilirdilər.

Bu cür represiya tədbirləri çarizmə qarşı nisbətən loyallıq mövqelərdə dayanan mülkədar ailələrindən də yan keçmirdi. Belə ailələrin malikanələrində,

demək olar ki, müntəzəm yoxlamalar aparılması bir tərəfdən həm onların, həm də digərlərinin yeni rejimdən, hətta kiçik formada olsa belə, narazılıqlarının qarşısını elə bəri başdan almağa, digər tərəfdən isə əmlaka sahib olma, mülklərin bağışlanmasının qanuniliyi, tabeliyində olan kəndlilərlə rəftarlarında özbaşınalıqlara yol verilib-verilməməsi və digər mənfi sayılan halların tapılıb müəyyən edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Məhz belə yoxlamaların gedişində elə faktlar ortaya çıxırdı ki, onlar bayaq bəhs etdiyimiz əks prosesin, yəni rəncbər kəndlilərin xəzinə kəndliləri kateqoriyasına keçirilməsini sürətləndirirdi.

İşğaldan sonra yerli mülkədar və bəy ailələrinin mənsubiyyətinin və əmlak hüquqlarının yoxlanılması məqsədilə o vaxtki rus qoşunlarının Cənubi Qafqaz üzrə baş komandanı general Yermolovun göstərişi ilə həyata keçirilən siyahıyaalmaların gedişində yüzlərlə belə faktlar qeydə alınmışdı. Yoxlamaları həyata keçirən rus məmurlarının ayrı-ayrı nümayəndələri generalın yerli hakim dairələrinin nümayəndələrinə sözlə əsl mənasında tam soyuqqanlı qəddarlığını əks etdirirdi.

Qafqazın baş hərbi rəisinin yazdığı hesabatlarda qəzalarda tez-tez rəiyyət kəndlilərinin rəncbərlərə çevrilməsi faktları da bəzən açıq şəkildə pislənilirdi. Lakin pislənmənin səbəbi rəncbərlərin sayının artması, buna səbəb olan bağışlamalar deyil, bu bağışlamaların ünvanlarının dəqiqləşdirilməməsi və bu səbəbdən də hökumətə zidd çıxmış, hətta vaxtı ilə silahlı mübarizə təşəbbüsündə olmuş şəxslərə edilmiş müxtəlif bağışlamaların düzgün sayılmaması idi [2, 3].

Çar məmurlarının vaxt keçdikcə yerli mülkədar dairələrinin nümayəndələri qarşısında onların sədaqət dərəcələrinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi ilə kifayətlənməyərək, indi onların müxtəlif formada yalnız xeyir-səmərə vermələrini tələb etməsi vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirirdi.

Bu isə o demək idi ki, qəzalarda aparılan yoxlamaların gedişində mülkədarların və bəylərin rəncbərlərə malik olmaq, bağışlanmış torpaqlarda yaşayan rəncbərlərin onlarda qalmaq hüququnun təsdiq edilməsi üçün hər iki bəhs etdiyimiz tələb əsas götürülürdü.

Bütün deyilənlərlə yanaşı torpaq mülklərinin bağışlanması gedişində ilk baxışda diqqəti o qədər də cəlb etməyən xırda təfərrüatlara da qısaca nəzər salmaq da yerinə düşərdi. Belə ki, hökumət bağışlamaları nəticəsində pulsuz işçi qüvvəsi olan rəncbər kəndlilərin verilməsi məsələsi bəzi mülahizələrin hökmən nəzərdən keçirilməsi əsasında baş verirdi. İlk növbədə xəzinənin iqtisadi maraqları nəzərə alınmalı idi. Hökumət məmurları belə hesab edirdilər ki, bağışlamalar zamanı əsas götürülən iki şərt sonadək əsas ola bilməz və burada hökmən başqa kəndli kateqoriyasından rəncbərlər sırasına keçirilən kəndlilərin xəzinəyə ödəyəcəkləri vergilərdən məhrum olmağın xəzinəyə nə qədər zərər vura biləcəyi də nəzərə alınır. Buna görə də məmurların yerli mülkədar və məmurlara verilməsini xahiş edən məktublarında göstərilən rəqəmlər və hədd çox hallarda bir qədər azaldılmış olurdu və bunun da əsas səbəbi yuxarıda bəhs edilən xəzinə gəlirlərinə bağışlamaların nə dərəcədə təsir edəcəyi haqqında

müləhizələr idi.

Buna görə də əsas bəhs edilən, bir qədər də başqa əsas müləhizələri götürən Qafqazın rus hakimləri hər bir yoxlamadan sonra əvvəllər bağışlanmış rəncbərlərin indi onların sahiblərinin hökumətin göstərdiyi etimadı doğrultmadıqlarını bəhanə edərək onların xəzinə kəndliləri kateqoriyasına daxil edilməsinə xüsusi canfəşanlıqla çalışırdılar [4, 48].

Rəncbər kəndlilərindən bəhanələrlə məhrum edilən yerli bəy və ağaların “günahlarını” tapmaq üçün çar məmurları o qədər də əziyyət çəkmirdilər. “Axtarılıb müəyyən edilirdi” ki, hansısa mülkədar və ya bəy ya müharibənin gedişində “düşmən” ünsürlərlə əlaqə saxlamışdır, yaxud hakimiyyətdən məhrum edilmiş keçmiş xanlarla gizli əlaqələr yaratmışdılar. Ən dözülməzi və bəlkə də bəhanələrdə istehza doğurası cəhət bu idi ki, rəncbərlərindən məhrum edilmiş mülkədar, yaxud da sahibkarın soykökü vaxtı ilə yeni rejimə müqavimət göstərmiş, cəzalandırılmamış, qaçıb İrana getmiş şəxslərin soykökü ilə eyni olardısa, onda belə çıxırdı ki, qohumudur [3, 10].

Bəzi mərhumetmələri və ya rəncbərlərin bağışlanma haqqında fərmanların ləğvini bildirən qərarların sonunda geniş izah və ya şərh edilmədən konkret ifadə yazılırdı. Məsələn, “hökumətin ona göstərdiyi etimadı doğrultmadığı üçün”. Beləliklə, çıxarılmış qərar qanun qüvvəsi kəsb edərək, ondan hansısa bir formada şikayət edilməsi və digər halları istisna edirdi.

Bəzi qəzalarda, hətta yeni rejimə uzun illər ərzində özlərinin etiraf etdiyi kimi, “canı-qanı” ilə xidmət göstərmiş mülkədar və bəylərin nümayəndələri də bu və ya başqa dərəcədə obrazlı desək, bu cür təqiblərdən yan keçə bilməmişdilər.

Beləliklə, təkcə bir əyalətdə əsrin 20-ci illərində aparılmış yoxlamaların nəticəsində rəncbərlərin sayı yarıdan da çox azalmışdı [2, 35,43].

Rəncbər kəndli kateqoriyası haqqında verdiyimiz məlumatlardan sonra bütövlükdə Azərbaycan kəndində, iqtisadiyyatında, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilmə vəziyyətində bu sıradan olan istehsalçıların-insanların yeri və rolu məsələni ümumiləşdirib, məsələyə münasibət bildirmək və aydınlıq gətirmək olduqca vacibdir.

Belə yanaşdıqda qarşıya çıxan ilk sual bundan ibarətdir ki, rəncbərlik özlüyündə nə deməkdir və bu status kəndə, kənd təsərrüfatına nə verir?

İlk olaraq deyək ki, kifayət qədər işçi qüvvəsi, təbii sərvətlər, torpaq və digər əmək vasitələrinin zəngin olduğu Azərbaycan kəndində bu kateqoriyanın olması və hətta müəyyən müddət qalması müsbət hal sayıla bilməz. Ona görə də çar hökumətinin milli müstəmləkə iqtisadi və sosial siyasətində əsas tutduğu niyyət və məqsədlərdən asılı olmayaraq rəncbərlərin sayının azalması əslində müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu şərtlə ki, sosial statusu dəyişən kəndlilər yeni forma və məzmun keyfiyyəti halında pay torpağı, əmək alətləri, işçi heyvanı ilə və s. təmin olunmuş olaydı. Lakin bir qayda olaraq o vaxtki reallıqda bu şərtlərə, demək olar, qismən əməl edilirdi [5, 8]. Fərq yalnız bunda idi ki, keçmiş rəncbər kəndlilər daha ağır istismar forması və feodal özbaş-

nalığından bir qədər yaxa qurtararaq xəzinə kəndlisi kimi əvvəlcədən müəyyən olunmuş vergiləri ödəməklə və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməklə digər qanunsuzluq və özbaşınalıqların çoxundan kənarda qalırdı.

Sonda biz Azərbaycan sahibkar kəndinin deyil, eləcə də bütövlükdə kəndin sosial cəhətdən ən müdafiəsiz, əmlak, torpaq sahəsi əmək alətləri və s. baxımdan, demək olar, tam təminatlı vəziyyətdə olan kəndli kateqoriyasının kəndin və ümumilikdə əhalinin sosial strukturunda olduğu yerin əsas cəhətlərini təhlil edib qənaətlərimizi ümumiləşdirmək istədik.

Rəncbər kəndlilərin bu cür diqqətsiz vəziyyətdə olmaları onların bir növ üçüncü növ kəndlilər kimi qəbul edilməsinə, bu səbəbdən də onlar üzərində nəzarətsiz və hərətərəfli özbaşınalıq şəraitinə, son dərəcə ağır istismar formalarına məruz qalmalarına gətirib çıxarırdı.

Bəzən aqrar xarakterli ədəbiyyatlarda rəiyyət və rəncbər kəndlilərdən ayrıca bəhs edilərkən əsas diqqəti sonuncuların aztorpaqlı və ya torpaqsız olmasına, əsasən ən müxtəlif formalarda, bəzən, hətta həm sahibkarların, həm də xəzinənin xeyrinə mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmək məcburiyyətində qalmalarına yönəldirlər. Lakin əslində təkcə bunlar rəiyyət və rəncbər kəndlilər arasında konkret fərqlərin olması üçün yetkin səbəblər ola bilməz.

Beləliklə, biz Azərbaycan kəndinin sosial cəhətdən ən müdafiəsiz, əmlak, torpaq sahəsi əmək alətləri və s. baxımdan, demək olar, tam təminatlı vəziyyətdə olan kəndli kateqoriyasının kəndin və ümumilikdə əhalinin sosial strukturunda qaldığı yerin əsas cəhətlərini təhlil edərək öz qənaətlərimizi ümumiləşdirməyə çalışaq.

Rəncbər kəndlilərin ağır vəziyyətdə olmaları onların bir növ üçüncü növ kəndlilər kimi qəbul edilməsinə, onlar üzərində nəzarətsiz və hərətərəfli özbaşınalıq şəraitinə, son dərəcə ağır istismar formalarına məruz qalmalarına gətirib çıxarırdı.

Gəldiyimiz qənaətlərdən biri də budur ki, Azərbaycan kəndindəki kəndli kateqoriyaları içərisində ən ağır istismar və təziqlərə məruz qalanlar məhz elə rəncbərlər olmuşdular. Pay torpağı, əmək alətləri və vasitələri olmayan, nadir hallarda öz təminatını cüzi formada təmin edə bilən bu insanların, özləri də düşükləri əlverişsiz vəziyyətlə heç cür barışa bilmirdilər. Bu isə kənddə gərgin olan vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Beləliklə, biz bir məqalənin imkanları daxilində aktual olan bu mövzuya qısa nəzər salaraq bəzi qənaətlərimizi söylədik. Eyni zamanda indiyədək elmi dövriyədə rast gəlinməmiş bəzi məqamlar üzərində dayandıq. Bu mövzu ilə əlaqədar hər şeyin deyildiyini də demək tezdir. Yəqin ki, tarixçilərimiz hələ dəfələrlə bu mövzuya qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxiv., f.32, siy.1, iş 150
2. ADTA., f.75, siy.1, iş 5
3. ADTA., f.75, siy.1, iş 6

4. Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq münasibətləri. Bakı: ADU, 1985, 68 s.
5. Государственный Исторический Архив Грузии., ф.220, оп.1, д.976
6. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX века. т. I, II. М.–Л.: АН СССР, 1936, 480 с.
7. Шукюров К.К. Отходничество в Закавказье из Южного Азербайджана (вторая треть XIX в. -1905 г.) Автореф. дис...канд. ист. наук. Баку, 1984, 28 с.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕСТЬЯН РАНДЖБАРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ, Ф.С.ИСМАИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что одна из категорий крестьян в Северном Азербайджане составляли ранджбары, т.е. безземельные крестьяне. Излагается процесс формирования этой категории после ряда изменений внутри хозяйства, увеличения их числа. Уделяется особое внимание на изучение хозяйственной деятельности их. В статье указываются правила и формы управления этих крестьян.

Ключевые слова: реформа, деревня, право, категория, факт

WAYS OF FORMATION OF PEASANT RANGBARS IN POSSESSORY VILLAGES OF AZERBAIJAN

F.E.BAKHSHALIYEV, F.S.İSMAYILOV

SUMMARY

The article notes that one of categories of peasant wageworkers in North Azerbaijan was made of rangbars, i.e. landless peasants. The process of formation of this category expanded after a row of changes in domestic economy. The special attention is focused on the study of their activity. Rules and forms of management of these peasants are specified in the article.

Key words: reform, village, right, category, fact

UOT: 94 (479;24)

94 "16/18"

**ERMƏNİ KİLSƏ XADİMLƏRİ VƏ ONLARIN ÖZGƏ XALQLARIN
HÖKMDARLARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ****Ş.Ş.MƏMMƏDOV***Naxçıvan Dövlət Universiteti**shamkhal.mammadov@gmail.com*

Məqalədə erməni kilsə xadimlərinin digər xalqların hökmdarları ilə münasibətləri araşdırılır. Belə qənaətə gəlik ki, erməni kilsəsinin mövcud olduğu bütün zamanlarda erməni ruhaniləri geniş mantiyası altında siyasətlə məşğul olmuş, ilahiyyatçıdan daha çox siyasətçi, terrorçu, döyüşçü olmuşlar. Katalikoslar başda olmaqla erməni kilsə xadimləri böyük dövlətlərin hökmdarları ilə siyasi-diplomatik əlaqələrə girmiş, onlara sığınmış, Türk dünyasına qarşı xəyanətəkar əməllərində onlardan yardım almışlar.

Açar sözlər: Katalikoslar, erməni kilsəsi, patriarxlar, erməni təbəələr, keşişlər

Dövlətçiliyin və dinin tarixi təkzibedilməz bir surətdə göstərir ki, cəmiyyətin həyatında bu iki ünsür həmişə bir-birini şərtləndirmiş, biri digərini təməllənmişdir. Qədim Misirdə və Hindistanda, Yunanıstan və Romada hələ çoxallahlı dinlərin məbədləri və məbəd xidmətçiləri dövlət qurumları ilə sıx bağlı idilər. Müasir təkallahlı dinlər meydana gəlib formalaşdıqdan sonra isə dövlət-din münasibətləri yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Dövlət dinə özünün ideoloji silahı olaraq baxdığı kimi, dini qurumlar da dövlətə arxalanırdılar. Dövlət-din münasibətləri yazılmamış qanunlarla tənzimlənir, dini təmsilçilərin nüfuzu dolayısı olaraq bağlı olduğu dövlətin gücünə münasib olurdu.

Yalnız erməni toplumunda bu qanunauyğunluq fərqli məcrada özünü göstərirdi. Məsələ bundadır ki, yüz illər ərzində müstəqil dövlətçiliyi olmayan ermənilər və erməni kilsəsi ətrafdakı daha qüdrətli dövlətlərdən asılı vəziyyətdə yaşamışdılar. Ara-sıra meydana çıxan erməni dövlət qurumları isə iri imperiyaların vassal asılılığında olan yarımmüstəqil, yarımmuxtar dərəcəliklər olmuşdur. Bu səbəbdən erməni kilsə xadimləri formal olaraq həmin vassal qurumların başçıları ilə iş birliyində olsalar da, reallıqda asılı olduqları iri imperiyaların hökmdarlarına itaət etmiş, onların mərhəmətinə sığınmışdılar.

Bizim eranın 387-ci ilində erməni icmalarının yaşadıkları ərazilərin Roma və Sasani imperiyaları arasında bölünməsi və erməni dövlətçiliyinin aradan qalxması ilə erməni kilsəsi tamamilə teokratiya mövqeyinə keçmişdi. Yəni

özünü erməni millətinin təmsilçisi hesab edən erməni kilsəsi dini vəzifələrlə bərabər bu etnosun harada yaşamasından asılı olmayaraq dünyəvi məsələlərini də öz üzərinə götürdü. Bu səbəbdən də, erməni kilsəsi dövlətçiliyin bir sıra atributlarına yiyələnmiş, geniş iqtisadi-maliyyə imkanlarına malik olmuşdu. Erməni katalikosluğu öz kilsə şəbəkələri vasitəsilə müxtəlif regionlardakı erməni dindarlarını öz itaəti altına almış, onların gücündən yararlanmışdı. Erməni katalikosları isə ermənilərin daha çox səpələnmiş olduğu ərazilərdə qurulan dövlətlərə yol tapmağı, onları yola gətirməyi, onların tələblərinə zahirən uyğunlaşmağı bacarmışdı.

Türk tədqiqatçısı Erdal İltər çoxsaylı mənbələrə, o cümlədən məşhur tarixçi alim Kamuran Gürünə istinadən yazır ki, “Erməni kilsəsi, tarixi boyunca, varlığını qorumaq üçün bir gücə, bir dövlətə ehtiyac duymuşdur. Başqa bir ifadə, Erməni dövləti fikrini doğuranlar, Erməni toplumu deyil, Erməni kilsəsi və ruhanilər sinifi olmuşdur” (2, 14).

Məlum olduğu kimi, əsrlər boyu Ön Asiyada qurulan və dağılan qüdrətli imperiyaların təbəəsi olan ermənilər həm azsaylı olduqlarından, həm də dağınıq yaşadıklarından bəlli bir səviyyədə güclü dövlət qurmaq iqtidarında deyildilər. Erməni tarixçilərin ciddi-cəhdlə “Ani erməni krallığı”, “Kilikiya erməni çarlığı”, “Vasporakan çarlığı” kimi qələmə verdikləri dövlət qurumları da əslində Bizans və Səlcuq imperiyalarının vassal asılılığında idi. Ona görə də erməni kilsə xadimləri özgə xalqların hökmdarlarının himayəsinə sığınmağa, onlarla əlaqələri qaydaya salmağa məcbur idilər.

Görkəmli rus tədqiqatçısı V.Veliçkonun fikrincə erməni kilsə xadimlərinin özgə xalqların hökmdarlarına yaltaqlanması, onlarla əlaqələr qurmağa çalışması hələ Sasanilər dövründən başlanmışdı. O göstərir ki, ermənilərin pravoslavlıqdan ayrılması və monofizitliyə keçməsi dini duyğulardan deyil, dini liderlərin siyasi maraqlarından qaynaqlanmışdır: “Bu, teokratik cəhdlərdən, maddi və siyasi mülahizələrdən irəli gəlmiş, çoxdan hazırlanmış, lakin yalnız V əsrdə, ermənilərin İran şahı Xosrova yarınaraq Xalkidon kilsəsinin formuluunu qəti surətdə rədd edib monofizitlərə qoşulduğu zaman özünün doqmatik bəhrəsini tapmışdı...Ermənilər bir tərəfdən xəyanətkarlıq yolu ilə başqa dinə mənsub olan hökmdarlarla qul əlaqəsi yaratmış, digər tərəfdən onların semit duyğularına cavab verən gizli dövlətin xüsusi formasını, yəni siyasi və maddi mənafeyi dini mənafeədən əhəmiyyətli sayılan teokratiyanı möhkəmlətməyə başlamışdılar” (7, 55-56).

Lakin başda katalikos olmaqla erməni ruhanilərinin bütün yaltaqlıq və yarınmalarına baxmayaraq sasanilər və bizanslılar erməniləri sevmir, hər vasitə ilə sıxışdırırdılar. Birincilər ermənilərə xristian olduqlarına, ikincilər isə xəyanətkar, təfriqəçi və separatçı oldularına görə nifrət edirdilər.

VII əsrin ortalarına doğru ərəblər gəldi və erməniləri hər iki dövlətin əsəratindən qurtardılar. Bir qayda olaraq vassal asılılığında və ya birbaşa təbəəliyində olduqları hökmdarlarla tez dil tapmağı, qılığa girməyi bacaran erməni kilsə xadimləri ərəb xəlifələri ilə də çox tez münasibət qura bildilər. Akademik

Ziya Bünyadov yazır: “Əbd-ül Malik ərəblərin hərbi siyasi qüdrətinə istinad edərək, Arran katalikoslarını İlyaya tabe etdi. Ermənistan, Arran və İberiya torpaqlarının Suriya və ərəb mənbələrində “Arminiya” adlandırılması yalnız onların inzibati birliyini və Ermənistan katalikosluğunun iddialarına iltifatla yanaşan Xilafətlə erməni keşişlərinin yaxınlığını ifadə edirdi. Alban (diofizit) kilsəsinin Bizansdan kömək umub ona arxalanması ərəblərin heç xoşuna gəlmirdi. Buna görə də ərəblər erməni katalikosluğunun xahişlərini böyük həvəslə qəbul edir və beləliklə, bir oxla “iki dovşan” vururdular, yəni Zaqafqaziyada Bizansın mənafeyini sarsıdır və qriqoryan keşişlərindən yardım görürdülər; bu keşişlər isə Arranda öz mənafeələrini yeridirdilər” (8, 93).

Beləliklə, Əbd-ül Malikin və sonralar da digər ərəb xəlifələrinin himayəsi ilə Alban kilsəsini özünə tabe edən erməni keşişləri Cənubi Qafqazda vəziyyətin ağası oldular. Bundan istifadə edən erməni kilsə xadimləri albanıyanın xristian əhalisini zorla erməniləşdirir və qriqoryanlaşdırırdılar. Sürətlə həyata keçirilən bu prosesə belə bir amil də kömək edirdi ki, “ərəblərin basqını və Ərəb-Bizans, ondan əvvəl isə İran-Bizans müharibələri zamanı Arrana külli miqdarda erməni köçmüşdü və bunlar yerli əhali ilə qarışaraq, qriqoryan kilsəsinin təlimi və ehkamlarını yaymaqda bu kilsəyə böyük yardım göstərirdilər. XIII əsrdə yaşamış Kirakos Qandzaketsi yazırdı ki, “Alban “rəisləri” yəni zadəganların əksəriyyəti erməni dilini bilirdi və bu dildə danışırdı” (8, 93).

Digər tərəfdən Alban xristian məbədlərinin ixtiyarını öz əlinə alan erməni katalikosları albanların yüz illər ərzində yaratdıqları tarixi və ədəbi abidələrin böyük bir qismini məhv etmiş, qalanlarını da saxtalaşdırmış, erməniləşdirmişdilər. Erməni keşişləri bir qayda olaraq dərhal məhv etmədikləri alban abidələrinin mətninə dəyişikliklər edir, onları qədim erməni (qrabar) dilinə çevirir, sonradan orijinal nüsxəni məhv edirdilər. Saxtakar erməni kilsə xadimləri Alban tarixinin əvəzedilməz sənət nümunələri sayılan Musa Kalankatuklunun “Ağvan tarixi”, Mxitar Qoşun “Qanunnaməsi” və başqa onlarla əsərini bu yolla erməniləşdirmişlər.

Ərəb xilafətinin zəifləməsindən sonra, erməni dini liderləri, yenidən siyasi hakimiyyəti altına girdikləri Bizans imperatorlarına, eləcə də Səlcuq sultanlarına, Monqol hökmdarlarına, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu padşahlarına kölə itaəti göstərir, onlardan öz siyasi maraqları naminə faydalanırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın iqtisadi maraqlarından qaynaqlanan və erməni katalikosluğunun Kilikiyadan tarixi türk torpaqlarından olan Üç Kilsəyə (Eçmiədzin) köçürmək barədə təklifindən də erməni ruhaniləri ikiəlli yapışdılar. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, bir qədər sonra “Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağar-şabad (Üçkilsə), Əştərək, Batrinc, No-raqavit, Ağunatun, Kirəcli və Muğni) katalikos Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdı” (13, 41). Sonrakı zamanlarda Eçmiədzin kilsəsinin pula ehtiyacı olan Azərbaycan hakimlərindən ətraf kəndləri və torpaq mülklərini satın alması nəticəsində bir neçə yüz erməninin məskunlaşdığı ərazilərdə tədricən çoxminli erməni toplumu meydana gəlmişdi.

XV-XVII əsrlərdə erməni toplumunun əsas kütləsi Yaxın Şərqi geniş ərazilərini əhatə edən Osmanlı imperiyasında və Cənubi Qafqazın da içərisində olduğu Səfəvilər dövlətində yaşayırdılar. Başlıca erməni dini mərkəzlərinin və ruhanilər təbəqəsinin çox böyük hissəsi bu ərazilərdə fəaliyyət göstərirdi. Bu səbəbdən də erməni kilsə xadimlərinin, o cümlədən katalikosların və patriarxların ünsiyyətdə olduqları məhz bu dövlətlərin hökmdarları idi. Fayql yazır: “Artıq İstanbulun fəthindən səkkiz il sonra sultan Mehmet Fateh pravoslav ermənilərin arxiyepiskopu Ovakimi Bursadan İstanbula çağırır, onu patriarx təyin etdi. Patriarx Ovakim Osmanlı imperiyasındakı müsəlman olmayan və yunan-katolik kilsəsinə mənsub olanlardan başqa bütün vətəndaşların ruhani (və böyük dərəcədə dünyəvi) hakimi oldu. Onun hakimiyyəti Eçmiədzindəki və Sisdəki katalikosların hakimiyyətindən xeyli dərəcədə üstün idi. Erməni xalqının tarixində heç bir erməni heç bir zaman patriarx Ovakim (və onun XIX əsrə qədərki varisləri) qədər hakimiyyətə və nüfuza malik olmamışdı” (15, 31).

Mənbələr xəbər verir ki, Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas imperiyanın sərhəd bölgələrindən İranın içərilərinə köçürdüyü ermənilər üçün burada Yeni Culfa şəhərini saldırmış, paytaxt İsfahanda yaşamaq üçün onlara olduqca əlverişli şərait yaratmışdı. XVII əsrin 20-ci illərində Yeni Culfada 30 min sakin yaşayır, 20 kilsə fəaliyyət göstərirdi. “Şah Abbas köçürdüyü erməniləri yeni vətənlərinə bağlamaq üçün Yeni Culfada müqəddəs Eçmiədzin adına kilsə tikdirmişdi” (16, 12).

Müsəlman təbəələrin yalnız arzu edə biləcəkləri belə imtiyazlara baxmayaraq? erməni katalikosları yenə xəyanət etməkdə idilər. “1608-ci ildə I Şah Abbas Xoca Səfərin başçılığı ilə Avropaya gedən nümayəndə heyəti vasitəsilə Roma papasına, İspaniya kralına, Toskano hersoquna və Venetsiya dojunə məktublar göndərmişdi. Xoca Səfər şahın məktubunu təqdim etdikdən sonra, ermənilərin (Eçmiədzin kilsəsinin) Roma papası və digər Avropa ölkələrinin başçılarına məktublarını da təqdim etmişdi. Bu məktublarda xristian Avropa ölkələrindən Şərqdə-müsəlman ölkələrində yaşayan xristian erməniləri öz himayələrinə götürmələri haqqında xahişlər edilmişdi” (17).

“I Şah Abbasın xələfi Şah Səfi 1629-cu ildə katolikos Movsesin adına verdiyi fərmanla Eçmiədzin katolikosluğunu hər il şah xəzinəsinə ödədiyi 100 tümən vergidən azad etmişdi. Şah Səfinin 1638-ci ildə verdiyi digər fərmanla şah və xan məmurlarına Eçmiədzinin daxili işlərinə qarışmamağı əmr etmiş, hər hansı vergi, rüsum və s. tələb etməyi qadağan etmişdi. Eçmiədzin kilsəsinə qarşı II Şah Abbas (1642-1667) və Şah Süleyman (1667-1694) da xeyirxah siyasət yürütmüşdülər.

Eçmiədzin kilsəsi Səfəvi hökmdarlarının ermənilərə olan xeyirxah münasibətlərindən ustalıqla faydalanırdı. Katolikos I Filippus 1650-ci ildə II Şah Abbasa müraciətində yazırdı: “İtətkarcasına ərz edirəm ki, hazırda yerli ermənilərdən bir çoxu paytaxt İsfahanda, bir çoxu da bizim vilayətdə yaşayırlar ki, onlar buraya Siz Əlahəzrətin tükənməz qayğı və məhəbbəti sayəsində müxtəlif vilayətlərdən gəlib məskunlaşıblar” (17).

Eçmiədzin keşişləri, habelə Vatikan və Avropa dövlət xadimləri ilə əlaqələrindən istifadə edərək onların vasitəsilə də Səfəvilərdən əlavə imtiyazlar və güzəştlər qoparmağa çalışırdılar. Məsələn, 1708-ci ildə Səfəvilərlə Fransa arasında bağlanan ticarət müqaviləsinin bəndlərinin birində ifadə edilirdi ki, “Səfəvilər dövlətinin ərazisində kök salan xristian missionerləri harada istəsələr orada yaşaya bilərlər, bütün ermənilər və xristianlar, onların övladları missionerlərə baş çəkmək, onların yanında təlim görmək və moizələrinə qulaq asmaq istəyirlərsə, heç kim onların qarşısını ala və maneə ola bilməz” (9, 581-584).

Beləliklə, erməni katalikosları öz maraqları və mənafeləri tələb etdikdə həmişə xarici hökmdarlarının himayəsinə sığınır, sonra isə xəyanət edirdilər.

Tarixçi N.Vartapetovun qeyd etdiyi kimi, Erməni kilsəsi “həmişə özü üçün yeni şəraitə bacarıqla uyğunlaşırdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərirdi; necə ki, vaxtilə, eynilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İranın Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdi” (8, 100).

XVII əsrin 70-ci illərinə doğru Səfəvi imperiyasının ciddi surətdə zəifləməsi fonunda erməni keşişləri hərəkətə keçdilər. Eçmiədzin katalikosu Akop Cuğalı çar Aleksey Mixayloviçə müraciət edərək, “erməniləri himayə etmək üçün mərhəmət göstərməyi” xahiş etdi.

1677-ci ildə Eçmiədzində katalikos Akop Cuğalının başçılığı, on iki dini və dünyəvi xadimin iştirakı ilə çağırılan müşavirədə hərbi yardım xahiş etmək məqsədilə Qərbi Avropaya nümayəndə heyəti göndərmək qərara alındı.

“Eçmiədzin müşavirəsində seçilən nümayəndə heyəti Akop Cuğalının başçılığı altında Gürcüstana, sonra isə İstanbula gəldilər ki, buradan da Qərbi Avropaya hərəkət etsinlər. Lakin iş uğursuzluqla qurtarır. 1680-ci ildə Akop Cuğalı ölür və nümayəndə heyəti geri qayıdır” (4, 164-165).

I Pyotrun zamanında Rusiya imperiyasının güclənməsi ilə erməni kilsə xadimləri üzlərini şimala çevirdilər. 1717-ci ildə Eçmiədzin kilsəsinin nümayəndə heyətinin başçısı sifəti ilə I Pyotrun yanına gələn arxiyepiskop Vartanes İrəvandakı erməni icmasının müraciətnaməsi ilə birlikdə çara həm də kəşfiyyat materialları təqdim etmişdi. Müraciətnamədə ermənilərin xristian Rusiyaya böyük ümidlər bəsləndiyi, rusların yolunun səbirsizliklə gözləndiyi bildirilirdi. Rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza girməsi üçün I Pyotru təşviq edənlərdən biri də alban katalikosu İsay idi. O, Gəncə yaxınlığında ermənilərdən ibarət silahlı dəstə yaradaraq rus qoşununun gəlişini gözləyirdi. Heç bir il keçməmiş, 1718-ci ildə Eçmiədzin kilsəsi yenidən nümayəndə heyəti göndərmiş, İrəvanın müsəlmanlardan azad edilməsini imperatordan xahiş etmişdi. İsay da çara müraciət edib, məktub göndərmişdi. Məktubda deyilirdi: “Biz və bütün erməni xalqı səmimi qəlbdən bütün fikrimiz və səmimi vicdanımızla siz əlahəzrətin dövlətinin himayədarlığı altına keçməyi arzulayırıq” (16, 328).

Bundan bir qədər əvvəl I Pyotra casusluq edən vartaped Minas rus hökumətinin göstərişi ilə Gəncəsar monastırına və Eçmiədzinə getmiş, onların rəhbərləri ilə görüşmüş, rus qoşunlarının yaxınlaşacağı təqdirdə görülməsi işləri

müzakirə etmişdilər. “Katalikoslar belə bir günü səbirsizliklə gözlədiklərini bildirmiş, eyni zamanda hazırlıq işləri aparmaq üçün onlara qabaqcadan xəbər verilməsini xahiş etmişdilər” (5, 42).

“1723-cü il avqustun 12-də erməni keşişi Anton Arakelov Bakını zəbt etmiş general-mayor M.A.Matyuşkin ilə görüşmüş, onun bu qələbəsini alqışlamışdı” (5, 49-50). Keşiş habelə rus komandanlığına çatdırılmaq üçün verdiyi məktubda işğalçıları Şamaxı və Gəncə üzərinə hücum çağırırdı.

Bundan bir neçə ay sonra İsay da Matyuşkinlə görüşmüş, onun vasitəsilə imperatora məktub göndərmişdi. Məktubda Qafqazdakı vəziyyətə aid bir sıra məlumatlarla yanaşı, belə bir yalvarış da ifadə olunmuşdu: “Rusiya imperatoru bir neçə ay ərzində qoşun göndərməsə, erməniləri labüd ölüm gözləyir” (16, XIV).

Həm özünün Cənubi Qafqaza dair işğalçılıq məqsədlərini, həm də erməni kilsə xadimlərinin çoxsaylı çalışma və müraciətlərini əldə əsas tutaraq I Pyotr 1724-cü il noyabrın 10-da “Erməni xalqı adına” yüksək fərman verdi.

Fərmanda “Müqəddəs patriarx İsaya, ləyaqətli erməni xalqına, ləyaqətli yüzbaşılar Mirzı, Avan və digər hakimlərə Ali İmperator mərhəməti və təbrikləri” ifadə olunurdu (18, 51). Fərmanda daha sonra deyilirdi: “Biz sizi evləriniz və ailələrinizlə Bizim imperator himayəmizə qəbul etdik və sizin yenicə əldə etdiyimiz Xəzər dənizi ətrafında yerləşən fars əyalətlərində bundan sonra sərbəst olmaqla yaşayışınız üçün əlverişli yerlər ayrılmasını buyurmuşuq ki, orada siz rahat ola və öz qanunuzla maneəsiz öz xristian inancınızı icra edə bilərsiniz” (18, 4). Beləliklə, arxiv sənədləri göstərir ki, I Pyotrun zamanından başlayaraq ermənilərin Qafqaza köçürülməsi və onlardan isifadə edilməsi Rusiya imperiyasının dövlət siyasəti səviyyəsinə qədirlmişdi. Erməni kilsə xadimləri bu siyasətin icra olunmasında sadəcə olaraq təhrikçi və vasitəçi qismində iştirak edirdilər. Bununla belə, imperatorun 1724-cü ilin 10 noyabr fərmanı erməni keşişlərinə gözlənilən nəticələri vermədi.

XVIII əsrin 60-70-ci illərindən etibarən I Pyotrun təcavüzkarlıq və işğalçılıq siyasətini davam etdirən çarça II Yekaterinanın Cənubi Qafqaz siyasətində erməni kilsə xadimləri eyni məkrli, xəyanətkar missiyanı yerinə yetirirdilər. “Eçmiədzin katalikosu və Qarabağın xristian məlikləri ilə Rusiya hakimiyyət dairələri arasında vasitəçi rolunu oynayırdılar. Rus diplomatiyası Cənubi Qafqazda siyasi məqsədlərə çatmaq üçün onlardan öz agentləri kimi istifadə edirdi” (12, 19).

Eçmiədzin katalikosunun tapşırığı ilə Rusiyadakı erməni yeparxiyasının rəisi İosif Arqutinski yüksək rütbəli rus hərbi-siyasi xadimləri olan A.Suvorov, Q.Patyomkin və başqaları ilə tez-tez görüşərək, təkidlə mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla erməni dövlətinin yaradılmasını xahiş edir, çar hökumətini işğala təhrik etmək üçün müxtəlif layihələr hazırlayırdı.

XIX əsrin əvvəllərindən müqəddəs Eçmiədzin taxtı Rusiya imperiyasının oyuncağı idi. Bu taxtda oturanlar isə ali dini məqamda olan Rusiya təmsilçiləri və nümayəndələri idi. Lakin onların hamısı Rusiya imperatorları qarşısında

kölə itaəti göstərsələr də, Eçmiədzin taxtına sahib olmaq uğrunda bir-birini gəmirir və erməni xislətini büruzə verirdilər. Belə ki, 1801-ci ildə katolikos təyin olunmuş İosif Arqutinskinin heç öz vəzifəsinə başlamamış qəflətən ölməsi ilə Eçmidzindəki konqreqasiya arxiyepiskop Davidi, Üçkilsə monastrında yığılan ruhanilərin bir qismi isə arxiyepiskop Daniilin namizədliyini müdafiə etdilər. Erməni kilsəsinin tarixinə “Daniil-David düşmənçiliyi” kimi daxil olan bu hadisələrin gedişində çar hökuməti əvvəlcə Davidin namizədliyini müdafiə etsə də, sonra Daniilin üzərində dayandı. Həmin vaxt Qafqazdakı çar ordularının baş komandanı və Gürcüstanın hakimi vəzifəsində olan general “Sisianov Eri-van xanından Daniilin katalikosluğunu qəbul etməyi və onun rəqibi Davidi isə Tiflisə sürgün etməyi tələb etdi. Lakin Eri-van xanı Sisianovun tələbini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı” (11, 67).

Rusiyanın siyasi-diplomatik dairələri xeyli səylərdən sonra, öz adamları olan Daniili, 1809-cu ildə isə Yefremi katalikosluq taxtına oturmağa bildi. Bundan sonrakı bir neçə onilliklər ərzində həmin taxt Rusiya təbəəsi olan ermənilərin monopoliyasına çevrilmişdi. 1831-ci ildə yeni seçilmiş katalikos İoannesin tax-ta oturması münasibətilə Rusiya hakim dairələri görünməmiş hərbi keçid və atəşfəşanlıq keçirməklə müqəddəs taxtın nə qədər əhəmiyyətli olmasını gös-tərmişdilər.

XIX əsrin I yarısında Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı işğal edib bura kütləvi olaraq ermənilər köçürməsində və qondarma “erməni vilayəti” ya-ratmasında da erməni kilsə xadimləri mühüm rol oynadılar. Təsədüfi deyildi ki, “1808-ci ildə çar I Aleksandr (1801-1825) ruslara kömək məqsədilə apardığı casusluq fəaliyyətinə görə erməni kilsəsinin katolikosu Daniili birinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif etmişdi. Matenadaranda saxlanan katalikoslu-ğun arxiv sənədlərindən məlum olur ki, arxiyepiskop İones, Minas Lazarevə 8 avqust 1808-ci il tarixli məktubunda katalikosa həmin ordenin verilməsindən danışdı” (14, 461).

Lakin bu “Allah xidmətçisi” çar hökuməti tərəfindən bu qədər yaxşılıqlar görməsinə rəğmən özünün bütün əvvəlki sələfləri kimi, lazımi məqamda er-məni xislətini göstərmiş, Rusiyaya xəyanət etmişdi. Katalikos həmin dövrlərdə Rusiya ilə müharibə vəziyyətində olan Fransa imperatoru “Napoleonla gizli əlaqəyə girərək, İranda olan fransız generalı Qardian vasitəsilə Napoleondan “müdafiə” və “himayə” xahiş etmişdi” (11, 139).

Daniilin xələfi olan katalikos Yefrem Rusiyadan gizli olaraq Napoleonla əlaqə saxlamışdı. “1809-cu ilin aprelində Qardian Tehrandan Fransaya qayıdan vaxt yolüstü Eçmiədzində olarkən, katalikos yenidən Napoleona müraciət etmişdi” (11, 139).

Yefrem bir tərəfdən Azərbaycan hakimlərini “vəhşi”, “zülmkar” adlandı-rır, köçürülən ermənləri “İranın çörəyindənsə, Rusiyanın quru otunu yemək yaxşıdır” (10, 80) deməyə təşviq edirdisə, digər tərəfdən İrəvan xanının və Qacarlar İranının vəliəhdi Abbas Mirzənin alicənablığından danışdı. Bu ba-xımdan 1810-cu il dekabrın 5-də “Eçmiədzində işlərin vəziyyətinə dair

Yefremin I Aleksandra məktubu” diqqəti çəkir. Məktubda deyilirdi ki, Eçmiədzin arxiyepiskopları Parseq və Nerses “İran vəliəhdi Abbas Mirzənin, habelə taxt-tacın bütün işlərini ağıl-kamalla idarə edən və onun avadanlığını qoruyub saxlayan İrəvan xanının xoş hüsnrəğbətini qazanmışlar ki, bu da gözləmədiyim halda məni təskin etdi... İran vəliəhdi Abbas Mirzənin mənə qarşı hüsnrəğbəti elə dərəcədə olmuşdur ki, məni ona təqdim edərkən, mənə əlahiddə ehtiram və hörmət göstərildi. Belə hallarda olduğu kimi, libasla mükafatlandırılmaqla və fars adəti üzrə mərasim keçirilməklə mənə aylıq məvacib də təyin edildi” (14, 551-552).

Bu dövr baş verən hadisələri dərinlən təhlil etdikdə, görmək olur ki, erməni ruhanisi bütün zamanlarda olduğu kimi, indi də öz riyakarlığı və ikiüzlülüüyü sayəsində istədiyi hər şeyi əldə edə bilir. Bir dövlətin hökmdarına sədaqət andı içən keşiş onun düşmənləri ilə gizli əlaqə saxlamaqdan da çəkinmir. Həm dostların, həm düşmənlərin qılığına girməklə erməni kilsə xadimi həm ruslar, həm türklər, həm iranlılar, həm də digərləri tərəfindən mükafatlandırılır. Bu xarakterin sayəsində ermənilər ərəblərdən də, səlcuqlardan da, səfəvilərdən də, osmanlılardan da güzəştlər və imtiyazlar əldə etmişdilər. Katalikos Daniil “xidmətlərinə” görə rus çarı I Aleksandrın I dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni və onu bu vəzifədə əvəz edən Yefrem isə İran şahzadəsi Abbas Mirzədən aylıq məvacib alırdı. Bir qədər sonra arxiyepiskop Nerses Aştarekesi çar I Nikolaydan “Aleksandr Nevski” ordeni almışdı.

Erməni ruhanisi heç nəyi əvəzsiz etmir, etdiyinə əvəzində nəşə alır, nəyəşə nail olur. Vardapet Minas və onun həmkarları casusluq və bələdçilik fəaliyyəti sayəsində rus çarı I Pyotrdan “ermənilərin himayəsi” haqqında fərman almışdılar. Arxiyepiskop İosif-Arquťinski də eyni fəaliyyət üçün II Yekaterinadan Cənubi Qafqazda “erməni dövləti” vədini və Eçmiədzin katalikosluğu vəzifəsini almışdı. Təqribən bir əsr sonra İstanbul patriarxı Malakya Ormanyan bir tərəfdən “Erməni Kilsəsi” adlı əsərində mənsub olduğu kilsəni “Qeyb olmuş ölkənin görünən ruhu” adlandırır, digər tərəfdən ikiüzlülüklə II Əbdülhəmidin taxta çıxmasının 25-ci ildönümü münasibətilə İstanbulun Kumkapı kilsəsində “Allaha Şükranlıq Mərasimini” icra edir, padşah üçün Allaha dualar oxuyurdu. Nəticədə padşahın verdiyi əfv fərmanı ilə bütün sürgün olmuş və ya həbsdə olan ermənilər azadlığa buraxılmışdı” (2, 48).

Sonrakı zamanlarda da erməni katalikoslarının özgə xalqların hökmdarlarına, dövlət başçılarına yarımaqları, qulluq göstərmələri həmişə ermənilər üçün nəzərdə tutulan nəticələri vermişdir:

Məsələn, 1914-ci ilin avqustunda I Dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Türkiyədə səfərbərlik elan olunmasından sonra katalikos V Gevork Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova yazdığı məktubunda Osmanlı imperiyasındakı ermənilərin Rusiya tərəfindən himayəyə alınması müqabilində, onların Rusiya ilə birlikdə türklərə qarşı vuruşacaqlarını öhdəsinə götürürdü. Cavab özünü çox da gözlətmədi. “Sibirə sürgün edilən 180-ə qədər erməni inqilabçısı çar tərəfindən əfv edildi. Tiflisdə toplanan erməni könüllüləri sürgündən dönmüş bu in-

qilabçıların rəhbərliyi altında türklərlə savaşımaq üçün rus ordusu qoşunlarına, partizan dəstələrinə və “intiqa alayları”na daxil olmağa başladılar” (6, 98).

Bunun ardınca katalikos erməni xalqına bəyannamə qəbul etdi. Mətni erməni patriarxlığının rəsmi orqanı olan “Ararat” jurnalının 1914-cü il avqust sayında dərc olunan bəyannamədə başlanan müharibədə ermənilər Rusiya dövlətinin tərəfində durmağa, Rusiya çarına sədaqətli olmağa çağırılırdı: “Ermənilər göstərməlidirlər ki, tarixdə həmişə olduğu kimi, Əlahəzrət Rusiya İmperiyasının taxt-tacına sədaqətli olaraq qalacaq, onu mətinlik və mərdliklə qoruyacaqlar” (10, 45).

Azacıq sonra çar II Nikolay Qafqazın erməni əhalisinə etdiyi müraciətdə onların Rusiya qarşısında “xidmətlərini” xatırladır, “azadlıq saatinın yetişdiyi” barədə yeni vədlər ifadə edirdi: “Ermənilər, siz öz qardaşlarınızla (ruslarla - Ş.M.) çarın gerbi altında birləşməklə nəhayət ki, azadlığın və ədalətin faydasını dərk edəcəksiniz” (10, 47).

Keşis bununla da kifayətlənməmiş, 1914-ci ilin noyabrında çarın Tiflisə gəlməyindən istifadə edərək, Erməni Milli Bürosunun və digər terrorçu partiyaların müharibədə Rusiyanın yanında yer almaq barədə qərarlarına istinadən “erməni məsələsi”ni yenidən gündəmə gətirmişdi. Cavab olaraq çar II Nikolay katolikosu qəbul etmiş və ona bildirmişdi ki, müharibənin sonunda sülh danışıqları zamanı “Erməni məsələsi” ermənilərin gözlədiyi kimi həll ediləcək. Çar, “erməniləri işıqlı gələcək gözləyir” sözlərinə bunu da əlavə etmişdi ki, Şərqi Anadoluda Erməni dövləti yaradılacaq və Erivan quberniyası ona birləşdiriləcək” (3, 27).

Erməni kilsə xadimləri ən yeni dövrdə də xarici dövlət başçılarının qılığına girməyi, onlara öz rəğbətini bildirməklə, nəşə əldə etməyi bacarmışlar. Məsələn, 1945-ci ilin aprelində gələcək erməni katolikosu, arxiyepiskop VI Gevork sovet lideri İ.Stalinlə görüşüb, ondan siyasi xarakterli bir sıra məsələləri həll etməyi xahiş etmişdi (1, 141). Bir qədər sonra katolikos VI Gevork SSRİ XKS-nin sədri İ.Stalinə, ABŞ prezidenti H.Trumenə, Böyük Britaniyanın baş naziri K.Etliyə müraciət edərək onların diqqətini “erməni məsələsinə” cəlb etmək istəmiş, Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmişdi. Yenə də nəticə özünü çox gözlətməmişdi. 1947-ci ilin dekabrında Ermənistan Respublikasından azərbaycanlı əhalinin deportasiyasının növbəti dalğasına start verilmişdi.

Beləliklə, erməni kilsəsinin mövcud olduğu bütün zamanlarda erməni ruhaniləri keşis mantiyası altında siyasətlə məşğul olub, ilahiyyatçıdan daha çox siyasətçi, terrorçu, döyüşçü olmuşlar. Katolikoslar başda olmaqla erməni kilsə xadimləri böyük dövlətlərin hökmdarları ilə siyasi-diplomatik əlaqələrə girmiş, onlara sığınmış, Türk dünyasına qarşı xəyanətkar əməllərində onlardan yardım almışlar. Günümüzdə eyni siyasi xətti davam etdirən miskin Ermənistan Respublikası liderləri də öz ambisiyalı siyasətlərini həyata keçirmək imkanında olmadıqlarından xarici dövlətlərin liderlərinə sığınmağa, onlara forpost olmağa məhkumdurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XX əsrlər). Bakı: Vətən, 2003, 367 s.
2. Erdal İlter. Ermeni kilisesi ve terör. Ankara: Tandoğan, 1999, 168 s.
3. Əliyev C., Budaqov B. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: Tarixi həqiqətin soyqırımı. Bakı: Azərbaycan, 2003. 72 s.
4. Hacıyev İ.M. "Erməni vilayəti"nin təşkili // "Dirçəliş-XXI əsr", yanvar-fevral 2011, №153-154, s.273-279.
5. Kərimova S. Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu. Bakı, 1995.
6. Nazim Qəhrəmanov. I Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2007, 296 s.
7. Veliçko V. Qafqaz (Rus işi və tayfalararası məsələlər). Bakı: Azərnəşr, 1995, 192 s.
8. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
9. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. (АКАК), т. VII, Тифлис, 1878.
10. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, 144 с.
11. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России. В начале XIX века. М.: Соц-экон. лит. 1959.
12. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван: АН Арм ССР, 1947, 195 с.
13. Мамедов С.А., Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв., Баку, 1993
14. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I, Ереван: Ак. Наук Арм. ССР, 1972, 714 с.
15. Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм-истoki и причины. Баку: Азернешр, 2000, 176 с.
16. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб. 1898, 512 с.
17. İrəvan xanlığının əhalisi // http://www.iravan.info/xanligin_ehalisi.html
18. "Армянский вопрос" на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. 1724-1914: в 3 т. Том 1: 1724-1904. СПб., Изд-во. АИК 2011, 713 с.

ДЕЯТЕЛИ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ И ИХ ОТНОШЕНИЯ С ПРАВИТЕЛЯМИ ДРУГИХ СТРАН

Ш.Ш.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Армянское сообщество, с начала средневековья потерявшее свою государственность, перешло в теократическое правление, политические связи и дипломатические отношения с другими народами и государствами осуществлялось посредством церковных деятелей. Армянские церковные чиновники, оказывающие рабские услуги соседним правителям и вассальным государствам, периодически их предавали, занимались шпионажем и саботажем. Армянские каталикосы, пользующиеся убежищем при Османской Турции и Иране, в новый и новейший периоды истории предавались России и западным державам, в ситуациях войны и военных противостояниях осуществляли акты террора и геноцида, что несовместимо со статусом религиозных деятелей.

Ключевые слова: каталикосы, армянская церковь, патриархи, армянские подданные, попы

FIGURES OF THE ARMENIAN CHURCH AND THEIR RELATIONS WITH THE RULERS OF OTHER COUNTRIES

Sh.Sh.MAMMADOV

SUMMARY

The Armenian community since the beginning of the Middle Ages lost its statehood, turned into a theocratic government and carried out political ties and diplomatic relations with other nations and states through church leaders. Armenian Church officials who provided services to neighboring slave rulers and vassal states, periodically betrayed them by espionage and sabotage. In latest periods of history Armenian Catholics taking shelter from Ottoman Turkey and Iran betrayed them to Russia and the Western States, in situations of war and military confrontation carried out acts of terror and genocide. This is incompatible with the status of religious figures.

Key words: Catholicos, the Armenian Church, patriarchs, Armenian citizens, priests

UOT 94 (479.24)

KONSTANTİNOPOLA APARAN YOL

S.F.BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

bfazil4444@mail.ru

Məqalədə Osmanlı sultanlarının dünya hökmdarlarının arzusu olmuş Konstantinopolu ələ keçirmək planlarından danışılır. Osmanlı sultanlarından ikisi bu məqsədə çatmağa çox yaxın olmuşlar. Bunlardan birincisi Sultan I İldırım Bəyazid, ikincisi isə II Mehmeddir. Sultan I İldırım Bəyazid bir sıra ağır döyüşlərdə qalib gəlib şəhərə qədər yerləşən əraziləri imperiyasına birləşdirmişdi. O, şəhəri üç dəfə mühasirə də etmişdi. Lakin hər dəfə ya uğursuzluq, ya da qonşu dövlətlərin imperiya sərhədlərini pozması onu şəhərin mühasirəsindən çəkilməyə vadar etmişdi.

Açar sözlər: Bizans, imperiya, türk, Konstantinopol, İldırım Bəyazid

Hal-hazırda dünya ərazisində elə məntəqələr var ki, onların təbii-coğrafi mövqeyi həddən artıq əlverişlidir. Buna görə də, bu ərazilərə yaxın, ya uzaq olan dövlətlər həmişə o yerlərə sahib olmaq istəmişlər. Qara dənizlə Aralıq dənizi bir-birinə bağlayan yolun üzərində inşa edilmiş Konstantinopol [1, 12] həmişə dünya fəthlərinin ən gözəl xəyalı, şirin yuxusu və əl çatmaz hədəfi olmuşdur. Çox şükürlər olsun ki, bu ərazi indi Türkiyə Respublikasına məxsusdur.

Dövrümüzdə olduğu kimi qədim zamanlarda da çox əhəmiyyətli şəhər olan Konstantinopol II Mehmet tərəfindən fəth edilənə qədər düz 29 dəfə farslar, ərəblər, ruslar, avarlar, avropalılar və osmanlılar tərəfindən mühasirəyə alınmış [2, 27], lakin heç biri Asiya qitəsi ilə Avropa qitəsini birləşdirən və “Qızıl Körpü” adlandırılan [3,466] bu möhtəşəm şəhəri fəth edə bilməmişdir. Roma, Bizans, Latin və Osmanlı İmperiyalarının paytaxtı olmuş bu möhtəşəm şəhər 330-cu ildə Roma İmperatoru I Konstantinin göstərişi ilə salınmışdır [4, 28]. O, paytaxt kimi Nikomediya şəhərinin olmasından narazı olduğu üçün Vizantin koloniyasının yerində yeni paytaxt şəhərinin salınması barədə göstəriş vermişdir. 330-cu ildə şəhərin rəsmi açılışı olmuşdur və şəhər banisinin şərəfinə Konstantinopol adlandırılmışdır [5, 12].

Müsəlman dövlətlərinin Konstantinopol şəhərinə həmişə xüsusi bir marağı və istəyi olmuşdur. Lakin müsəlmanların bu şəhərə olan maraq və istəyinin səbəbi avropalı xaçlı quldurların maraq və istəyindən tam fərqli idi. Mü-

səlmənlər Konstantinopolu fəth etməyi özlərinin müqəddəs vəzifəsi hesab edirdilər. Konstantinopolun fəth edilməsini müsəlmanlar üçün müqəddəs vəzifə halına gətirən İslam Peyğəmbəri Həzrəti Məhəmmədin bir hədisi (İslam dinində, Məhəmməd peyğəmbərin dəyişik hadisələr və çətinliklər qarşısında müsəlmanları xəbərdar etmək və Quranın bəzi ayələrini daha açıq bir dillə ifadə etmək üçün söylədiyi iddia edilən sözlər məcmuəsidir) olmuşdur. O hədisdə deyilir: “Konstantinopol mütləq fəth ediləcəkdir. Onu fəth edən əmir (başçı) nə gözəl əmirdir; onu fəth edən ordu nə gözəl ordudur” [6, 374].

Mübarək peyğəmbərimizin bu hədisindən sonra müsəlmanlar sanki Konstantinopolu fəth etmək üçün bir-birləri ilə rəqabət aparmışdılar. Konstantinopolun 29 mühasirədən on dördünü Müsəlmanların etməsi dediyimizə əyani sübütüdür.

Müsəlmanların Konstantinopola ilk hücumu hələ Ərəb imperiyasının ilk çağlarında, 653-cü ildə III Rəşidi (doğru idarə edilən) Xəlifəsi Osman ibn Əffanın hökmüdarlığı zamanında baş vermişdir [7, 122]. Bu hücumda yeni qurulan 200 gəmilik İslam dövləti donanması 500 gəmilik Bizans imperiyasının donanması üzərində böyük zəfər qazansa da, Konstantinopolun coğrafi mövqeyi və möhkəmləndirilmiş divarları qarşısında Müsəlman ordusunun kifayət qədər təhcizəti olmamağı səbəbindən ərəblər geri çəkilməyə məcbur qalmışlar [7, 122]. Bundan sonra ərəblər Əməvilərin və Abbasi xilafətinin hakimiyyəti illərində də 6 dəfə Konstantinopolu mühasirəyə alsalar da, şəhəri fəth edə bilməyərək geri çəkilməmişdilər [8,19].

Osmanlı oğullarından beşi: Sultan I Murad [9, 36], Sultan İldırım Bəyazid, Şəhzadə Musa Çələbi, Sultan II Murad və Fateh Sultan II Məhməd də İstanbulla hərbi səfər edərək mühasirəyə almışlar [9; 179, 225, 275, 363]. Bu məqalənin qəhrəmanı da Konstantinopolu fəth etməyin bir addımlığında olan, bu möhtəşəm şəhəri 4 dəfə mühasirəyə almış, lakin təslimlik nəticəsində fəth edə bilməyən IV Osmanlı Sultanı İldırım Bəyaziddir. İlk öncə qeyd etmək istəyirəm ki, I Bəyazid Osmanlı tarixində bir savaş nəticəsində taxta çıxan, yenə də digər bir savaş nəticəsində taxtından məhrum edilən Osmanlı sultanı olmuşdur.

I Bəyazid və ya İldırım Bəyazid 29 yaşında Osmanlı imperiyasının IV Sultanı olmuşdur və 1389-cu ildən 1402-ci ilədə qədər Osmanlı imperiyasına hökmdarlıq etmişdir [11, 86]. Osmanlı dövlətinin III Sultanı Murad Xüdəvəndigarın böyük oğlu olan İldırım Bəyazid 1360-cı ildə Ədirnədə anadan olmuşdur [12, 87]. Anası əslən yunan olan Gülçiçək Xatundur [13,18]. I Bəyazidin Ərtögrül (bəzi tarixi qaynaqlarda Qasim Çələbi), Süleyman, varisi Məhməd, İsa, Musa və Mustafa adlı 6 oğlan övladı var idi [16, 156].

Osmanlı tarixçilərinin “Düzmece Mustafa”-(saxta şəhzadə) adlandırdıqları Mustafa Ankara döyüşündən sonra bir müddət yoxa çıxsə da, yenidən 1405-ci ildə peyda olaraq 1422-ci ildə edam edilənə qədər Osmanlı İmperiyası üçün çözülməsi illərlə çəkən Mustafa Çələbi düynü yaratmışdır [10,264].

Mənbələr sərt və qüvvətli səsə sahib olan I Bəyazidin girdə sifətli, ağbəniz, böyük burunlu, ala gözlü, qumral saçlı, gur saqqallı və çiynlərinin enli

olduğunu qeyd edir [13,18]. Osmanlı Sultanlarının ən igidi olan I Bəyazid həm Osmanlı qaynaqlarında, həm də ki, Avropa qaynaqlarında öz adından daha çox ürəklərə vahimə salan “İldırım” ləqəbi ilə tanınır. Rus qaynaqlarında Bayazid I Molnienocny (Баязид I Молниеносный), fransız qaynaqlarında isə “İldırım” ləqəbinin yerinə daha çox “L'Eclair” yəni “şimşək” ləqəbi ilə tanınır.

I Bəyazidin hələ şəhzadəliyi dövründən etibarən qatıldığı döyüşlərdə göstərdiyi qorxmazlıq və lazım olduğu zaman mövqeyini sürətlə dəyişə bildiyinə görə ona verilən “İldırım” ləqəbinin tam olaraq nə vaxt və hansı hadisədən sonra istifadə edilməyə başlandığı barədə bir çox fərqli rəvayətlər vardır. Bəzi tarixçilər I Bəyazidin “İldırım” ləqəbini almasını sultan olan kimi qardaşı Yaqub Çələbini öldürdürməsi ilə əlaqələndirsə də, digər qisim tarixçilər isə Sultan I Bəyazidin Qaramanoğlu Əli bəyin üzərinə etdiyi hərbi səfərdəki cəsur hərəkətləri ilə əlaqələndirirlər [14,72].

Lakin bu məsələ ilə bağlı ən dəqiq rəvayət isə Murad Xüdəvəndigarın 1387-ci ildə Qaramanoğulları Bəyliyi üzərinə təşkil etdiyi və Şəhzadə Bəyazidin də iştirak etdiyi səfərdə cərəyan edən hadisələrlə bağlıdır. Bu iki türk bəyliyi arasında Frenk Yazısı mövqeyində baş verən döyüşdə Osmanlı ordusunun mərkəzinə I Murad, sol qanadına Şəhzadə Bəyazid, sağ qanadına isə rəhbərliyi Şəhzadə Yaqub Çələbi edirdi. Osmanlı mənbələri Şəhzadə Bəyazid və Rumeli Bəylərbəyi Qara Teymurtaş Paşanın göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıq nəticəsində Osmanlı ordusunun bu döyüşdə qalib gəldiyini göstərir. Məhz elə bu döyüşdən sonra Şəhzadə Bəyazidə “İldırım” ləqəbi verilmişdir [14, 72].

Bu böyük şəxsiyyətin həyatı və fəaliyyəti incələndikcə I Bəyazidin “İldırım” ləqəbini ən az adı qədər daşımağa layiq hökmdar olduğu aydın olur.

Dövrümüzdəki tədqiqatçılar I Bəyazid dövrünün dəqiq xronologiyasını göstərməkdə çətinlik çəkirlər. Bu işdə yetərsizliyi qədər I Bəyazidin şəxsiyyəti də mühüm rol oynayır. Çünki Rumeli torpaqlarında at çapan İldırım Bəyazid izləndiyi zaman qəflətən həmənlə ildə Anadolu çöllərində yeni bir hərbi səfərdə qarşımıza çıxır. Sultan İldırım Bəyazidin 1 il ərzində Anadoludan Rumelinə 7 dəfə səfər etdiyi rəvayət edilir [14,72].

I Murad Xüdəvəndigarın I Kosovo döyüşündə qəfil ölümü nəticəsində Osmanlı taxtına yiyələnən İldırım Bəyazid ilk iş olaraq qardaşı Yaqub Çələbini səltənəti ələ almaq istəyəcəyini düşünərək onu çadırda boğdurub öldürməsi oldu [15, 36]. Bununla da I Bəyazid Osmanlı tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı imperiyası tarixinə ilk qardaş qatili olan sultan kimi düşdü [16, 126]. Bu yerdə Osmanlı tarixinin ən ağırlı yeri olan bir məsələyə münasibəti bildirmək istədim. Osmanlı tarixi ilə bağlı, hətta ən az məlumatı olanlar da bilir ki, Osmanlı imperiyasında hakimiyyətə yiyələnmək üçün ilk dəfə qardaş qanını tökən Sultan I Bəyazid olmuşdur [16,126]. Bunu bütün Osmanlı tarixçiləri də qeyd edir.

Amma mən bu fikri düzgün hesab etmirəm. Çünki Murad Xüdəvəndigarın Miloş Obiliç adlı yaralı serb tərəfindən xəncərlə öldürülməsindən sonra

vəzirlərin ittifaqı ilə Sultanlığa Şəhzadə Bəyazid layiq görüldü. Lakin I Bəyazid kiçik qardaşı I Muradın III oğlu olan Şahzadə Yaqub Çələbinin səltənəti ələ almaq istəyəcəyini düşünərək onu boğduraraq öldürdü [17, 27]. Bu sitəmkar hadisədən sonra İldırım Bəyazid Osmanlı tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı imperiyası tarixinə ilk qardaş qatili olan sultan kimi düşdü. Amma mən hesab edirəm ki, Osmanlı dövləti tarixində ilk qardaş qanını məhz elə I Bəyazidin atası olan I Murad Xüdəvəndigar tökmüşdür. Çünki Osmanlı tarixçilərinin üsyankar adlandırdıqları I Muradın qardaşları şəhzadələr Xəlil və İbrahimin yaşları çox az idi. Qətl edildikləri tarixdə Şahzadə İbrahim 6, Şahzadə Xəlilin isə 16 yaşı var idi. Göründüyü kimi Şahzadə İbrahim lap uşaq idi. 6 yaşında hələ hecnəyi dərk etməyən uşaq necə üsyan edə bilərdi axı?

Mənim fikrimcə, məhz elə I Muradın qardaşları şəhzadələr İbrahim və Xəlili qətlə yetirməsi ilə Osmanlı imperiyasında qardaş qətli ənənəsi yarandı. Bu ürək dağlayan ənənə Sultan I Əhmədin taxt-taca yaşda ən böyük olan şahzadənin keçməsi qanununa qədər davam etmişdir [11, 260]. Qeyd etmək istəyirəm ki, qardaş qatili məsələsi Osmanlı imperiyası tarixinin ən ürək ağrıdan yeridir və növbəti tədqiqatlarımızın birini biz bu mövzuya həsr edəcəyik.

I Kosovo döyüşündə həyatını itirən Murad Xüdəvəndigarın ölümü nəticəsində baş tutmuş hakimiyyət dəyişikliyi Anadolu bəylərinin və xüsusi ilə də özünü Səlcuq imperiyasının mirasçısı sayan Qaramanoğulları Bəyliyi Osmanlılarla bitmiş hesab edilən düşmənliliyini yenidən qızıışdırdı. Qaramanoğlu Əli bəy Şəhzadə Yaqubun öldürülməsini bəhanə edərək, güya onun intiqamını almaq üçün Aydınoğulları, Sarıxanoğulları, Gərmianoğulları, Məntəşəoğulları və Həmidəlioğulları bəyliklərini İldırım Bəyazidə qarşı savaşa qaldırdı. Bu bəyliklər Osmanlılar tərəfindən zəbt edilmiş torpaqlarına sahib ola bilmək üçün Qaramanoğlu Bəyliyi ətrafında birləşdi və özlərinə aid olan bəzi əraziləri geri aldılar. Osmanlı Bəyliyi kimi bu 6 bəylik də Səlcuq imperiyası süqut etdikdən sonra yaranmış və bir qayda olaraq ərazilərini Bizans imperiyasının torpaqları hesabına böyütmüşdülər.

I Bəyazid yaranmış bu çətin vəziyyəti aradan qaldırmaq və yenidən Anadoluda türk bəyliklərinin siyasi birliyini bərpa etmək üçün dərhal tədbirlər görməyə başladı. O, yaxşı anlayırdı ki, dövlətin bölünməsi və bir anda tarix səhnəsindən silinməsi demək olan bu mürəkkəb vəziyyətə mütləq çarə tapılmalı idi. Bu səbəbdən də İldırım Bəyazid ilk olaraq Anadoluya getməmişdən əvvəl Bursaya gələrək özünə müxalif olan əmir və əsgərləri tabe etdi. Sonra isə Serb kralı Lazar Xrebelyanoviçin oğlu Stefanla ittifaq bağladı. Stefan Lazareviçin ordusundan faydalanmaq üçün onun bacısı Oliverayla (Mariya Dəspina Xatun) evləndi [12, 88].

Osmanlı imperiyası ilə mütəffiq olmaq serblərə də sərfəli idi. Çünki I Kosovo döyüşündən sonra Stefan Lazareviç hakimiyyətdə qalmağa heç ümid belə etmirdi. Bu barışıq nəticəsində Rumelinə xaricdən, xüsusi ilə də Macarlar tərəfindən gələn təhlükənin qarşısı alınmış oldu. Bu müqavilə sayəsində meydana gələn dostluq səmimi bir şəkildə I Bəyazidin vəfatına qədər davam

etmişdir. Serblər I Kosova döyüşündə torpaqlarının itirilməsinə baxmayaraq din və milli dəyərlərinə qarşı gördükləri xoş münasibət və böyük hörmət səbəbi ilə Osmanlı türklərinin hakimiyyətindən razı idilər. İldırım Bəyazid də serblərə siyasətdə həmişə diqqətli idi. Çünki serblərin xristian ölkələri ilə əlaqədə olduğunu yaxşı bilirdi.

I Bəyazidin Serbiya siyasətini izlədikdə görünür ki, o, Serb dövlətini Osmanlı ilə macarlar arasına əngəl olaraq qoymaq istəyirdi. Kiçik Asiyada olan və Səlcuq imperiyası süqut etdikdən sonra yaranan türk bəyliklərinin xəyanətkar hücumları ərəfəsində Balkan cəbhəsini güvən içində saxlamaq lazım idi. Bu səbəbdən də I Bəyazid Serb krallığına I Kosovo döyüşündə öldürülən kral Lazarın iki oğlu Stefan və Vukun hakim olmasını dəstəklədi. Onlara Serb şəhərlərini öz adət və ənənələrinə uyğun idarə etməsinə icazə verdi. Bu iki qardaş da öz növbəsində Serbiya krallığını birgə idarə edərək Osmanlı dövlətinə vergi verir və savaşlarda hərbi yardım göstərirdilər.

Xristian dövlətləri ilə münasibətləri qaydaya salan I Bəyazid 1390-cı ildən başlayaraq bütün diqqətini Anadoludakı mürəkkəb vəziyyəti həll etməyə yönəltdi və vaxt itirmədən Bursaya qayıtdı. İldırım Bəyazid Anadolunu tək türk bayrağı altında birləşdirmək istəyirdi və bunu gerçəkləşdirmək üçün böyük ordusu ilə Anadoluya səfərə başladı.

I Bəyazid Osmanlı torpaqlarına basqınlar etməyə çəkinməyən yeznəsi Qaramanoğlu bəyi Əlahəddin Əliyə həddini bildirmək istəyirdi. Əlahəddin hələ I Muradın dövründə də Osmanlı torpaqlarına basqınlar etmişdi, lakin hər dəfəsində qaynatası tərəfindən məğlub edilərək əhv edilmişdi. Dəfələrlə bağışlanmasına baxmayaraq Qaramanoğlu sakit dayanmır və Osmanlı torpaqlarını zəbt etmək istəyirdi. Anadolu torpaqlarına daxil olan I Bəyazid ilk olaraq dörd bir ətrafı çoxdan Osmanlı torpaqlarına qatılan Bizansın Anadoludakı son qalası olan Alaşəhəri fəth etmək oldu [18, 59].

İldırım Bəyazid 1389-1390-cı illərdə Sarıxanoğulları, Aydınogulları, Məntəşəogulları, Gərmianoğulları və Həmidogulları bəyliyi zəbt edərək bu ərazilərdə Osmanlı idarə təşkilatını qurdu [19,116]. Beləcə I Bəyazid Səlcuq imperiyası xarabalıqlarından ortaya çıxan on bəylikdən yeddisini ortadan qaldırmış oldu. Anadoludakı üsyankar bəylikləri ortadan qaldıran I Bəyazid Qaramanoğulları bəyliyi üzərinə hücumla keçdi. Osmanlı ordusu qarşısında tab gətirməyəcəyini anlayan Qaramanoğlu Əlahəddin Əli bəy Osmanlılarla sülh bağlamaq istədi. I Bəyazid bəzi ərazilərin Osmanlılara verilməsi və Qaramanoğullarının Osmanlı torpaqlarına bir daha basqın etməyəcəkləri şərti ilə sülhə razı oldu.

Sultan I İldırım Bəyazid bir sıra ağır döyüşlərdə qalib gəlib Konstantinopol şəhərinə qədər yerləşən əraziləri imperiyasına birləşdirmişdi. O, şəhəri üç dəfə mühasirə də etmişdi. Lakin hər dəfə ya uğursuzluq, ya da qonşu dövlətlərin imperiya sərhədlərinin pozması onu şəhərin mühasirəsindən çəkilməyə vadar etmişdi.

Lakin hər halda məhz onun dövründə görülmüş işlər Osmanlı imperiyasını tarix bir çox qüdrətli hökmdarların nail ola bilmədiyi məqsədə tam yaxınlaşdırdı. Əslində Sultan I İldırım Bəyazidin bu istiqamətdə gördüyü işləri iki mərhələyə

bölə bilərik. İlk mərhələdə Serbiyanın asılı salınması mübarizə yolunda belə güclü rəqibin sıradan çıxarılması olmaqla bərabər digər tərəfdən özlüyündə sonralar Sultan II Mehmetin belə böyük fəthə imza atmasını asanlaşdırdı.

Bütün bunlar isə ikinci mərhələdə Bolqarıstanın tabe edilməsini tamamilə yaxınlaşdırdı və ya gerçəkləşdirdi. Sultan II Mehmetin Konstantinopolu ələ keçirmək imkanları məhz Sultan I İldırım Bəyazidin gördüyü işlərdən sonra tam reallığa çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Necdet Şakaoğlu. 20. Yüz Yıl Başında Osmanlı Coğrafiyası. İstanbul: Deniz Bank Kültür Yayınları, 2007, 320 s.
- 2.Judith Herrin. Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı. Çeviri Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 496 s.
- 3.İbrahim Atalay, Kenan Mortan. Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2008, 632 s.
- 4.Айзек Азимов. Константинополь от легендарного Виза до династии Палеологов. М.: Центрполиграф, 2007, 368 с.
- 5.Prof. M. Suat Çakmak. Konstantinopolis Bizans'tan Kalanların İzinde. İstanbul: Kerasus Yayınları, 2016, 168 s.
- 6.İmam Buhari. Edebül Müfred. Tərcümə edən Rauf Pehlivan. İstanbul: Motif Yayınları, 2014, 556 s.
- 7.Hasan Yılmaz. Hz. Muhammed Halifelik Dört Halife ve Hz. Hasan. Ankara: Elips Kitap. 2016, 143 s.
- 8.Steven Runciman. Konstantinopolis Düştü. Çevirmen: Derin Türkömer. İstanbul: Doğan Kitap Yayınevi, 2011, 240 s.
- 9.Veli Şirin. Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi. İstanbul: Uyanış Yayınevi, 493 s.
- 10.Kadir Mısıroğlu. Osmanlı Tarihi. I cild. İstanbul: Sebil Yayınevi, 2013, 754 s.
- 11.Aytekin Gezici. Osmanlı Tarihi. Ankara, Tutku Yayınevi, 2013, 459 s.
- 12.Prof. Dr. Ziya Kazıcı. Osmanlı Devleti Tarihi. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015, 560 s.
- 13.Adem Suad. Osmanlı Padişahları ve Büyükleri. Ankara: Tutku Yayınevi, 2010, 289 s.
- 14.Erhan Afyoncu. Sorularla Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011, 832 s.
- 15.Reşad Ekrem Koçu. Osmanlı Padişahları. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, 2002, 508 s.
- 16.Müneccimbaşı Ahmed İbn Lütfullah.Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi (1299-1481), Metin, Notlar ve Çeviri Prof. Dr. Ahmet Ağırakça. Akdem Yayınları. 2014, 414 s.
- 17.M. Fatih Ertürk. Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Kalipso Yayınları, 2014, 324 s.
- 18.Ahmed Rasim. Osmanlı Tarihi I cilt. İstanbul: İlgi kültür sanat Yayın evi, 2012, 567 s.
- 19.Prof. DR. Ahmet Şimşirgil. Kayı I cild. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, 229 s.

ДОРОГА ВЕДУЩАЯ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что как многие правители мира, османские султаны в годы своего правления старались завоевать Константинополь. Но двум султанам Османской империи удалось подойти совсем близко к реализации своих планов. Первым из них был Султан Илдырым Баязид I, а вторым Мехмет II. Султан Илдырым Баязид I после трудных сражений смог подчинить себе всю территорию до Константинополя. Ему удалось

три раз осадить город. Но каждый раз не везение или нарушение границ империи соседними государствами вынудили его оставить и помешали ему захватить город.

Ключевые слова: Византия, империя, турок, Константинополь, Илдырым Баязид

THE WAY TO CONSTANTINOPLE

S.F.BAKHSHALIYEV

SUMMARY

The article notes that like many rulers of the world, Ottoman sultans, in the years of their reign tried to conquer Constantinople. However, only two sultans of the Ottoman empire succeeded to walk up quite close to the realization of this plan. The first was Sultan İldirim Bayazid I, and the second was Mehmet II. Sultan İldirim Bayazid I after difficult battles was able to subordinate to itself all the territory of Constantinople. He succeeded three times to besiege the city. Each time misfortune or violation of borders of neighboring empires forced him to the city.

Key words: Vizantium, empire, Turk, Constantinople, Ildirim Bayazid

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCAN-FRANSA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ (2006-2008-ci illər)

E.A.QASIMOV

Azərbaycan Dillər Universiteti

90qasimov@mail.ru

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Fransa ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəni əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət ayırdı. Mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində YUNESKO ilə əməkdaşlıq xarici siyasətimizin prioritet istiqamətlərindən biridir. Fransa ilə mədəni əməkdaşlığın inkişafında Respublikamızdan kənarda fəaliyyət göstərən Azərbaycan mədəni cəmiyyətlərinin rolu təqdirəlayiqdir. Fransa ilə mədəni əlaqələr istiqamətində Heydər Əliyev fondunun müstəsna xidməti var.

Məqalə mədəni istiqamətdə ikitərəfli münasibətlərin hüquqi baza əsasında qurulması və dinamik xətlə inkişaf etdirilməsini əhatə edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Fransa, əməkdaşlıq, siyasi, mədəniyyət, xarici siyasət, müqavilə

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətdə qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ayrı-ayrı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əlaqələr yaratmaqdır. Dünya ölkələri ilə hər sahədə qurulan əməkdaşlıq, qarşılıqlı siyasi-mədəni əlaqə və yaradılan dostluq mühiti ölkəmizin demokratik dəyərlərə olan diqqət və maraqlarından xəbər verir. Azərbaycan dünya mədəniyyətinin sivil beşiklərindən biri sayılan Fransa ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəni əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət ayırır. Təsadüfi deyil ki, qısa müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət diplomatiyası beynəlxalq səviyyədə böyük uğurlar qazanmışdır.

Fransa ilə mədəni sahədə hüquqi-siyasi əsasların təməli ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Avropaya çıxışı 1993-cü ilin dekabrında məhz Fransadan başladı. Yelisey sarayında ölkə prezidentləri iki ölkə arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında imzalanmış saziş digər istiqamətlərdə olduğu kimi mədəni sahədə də ölkələr arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün əsas oldu (12). Hər iki dövlət rəhbərlərinin davam etdirdikləri siyasi dialoq ölkələrarası münasibətdə müşahidə olunan ikitərəfli əməkdaşlığın bütün sahələrini, o cümlədən mədəni istiqaməti əhatə etməsinə imkan yaratmışdır.

İki dövlət arasında mədəni sahədə əlaqələr 2006-2008-ci illərdə də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Ümumdünya səviyyəsində mədəniyyət sahə-

sində ixtisaslaşmış YUNESKO təşkilatı ilə əməkdaşlıq fəaliyyətimizin prioritet hissəsini təşkil edir. Fransa ictimaiyyətinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə yaxından tanış olmasında YUNESKO iqamətgahının Parisdə yerləşməsinin müəyyən rolu var. 1996-cı ildən etibarən YUNESKO hər il aprelin 23-də ümumdünya kitab və müəllif hüququ günü keçirir. Bu münasibətlə 2006-cı il 21-25 aprel tarixi arasında Parisdə, YUNESKO-nun iqamətgahında Azərbaycan miniatür kitablarından ibarət sərgi açılmışdır. Tədbirdə əsası 2002-ci ildə qoyulan Bakı miniatür muzeyi haqqında məlumat verilmişdir. Hazırda muzeydə 62 ölkədə nəşr olunmuş və müxtəlif sahələri əhatə edən 4050 miniatür kitab vardır. Amma bu sərgidə onlardan 350-si nümayiş etdirilir. Onların arasında ən böyüyünün ölçüsü 100x100 millimetr, ən kiçiyinin isə 2x2 millimetrdir (6). Ölkəmizin bu sərgidə təmsil olunması Fransa ictimaiyyətində bir daha Azərbaycan mədəniyyəti haqqında yüksək təsəvvür yaratmışdır.

2006-cı il oktyabrın 19-da YUNESKO-nun Baş Qərargahında təşkilatın 60 illiyinə həsr olunmuş həftə cərcivəsində “Azərbaycan: sivilizasiyalar və mədəniyyətlərin kəsişməsində” mövzusunda tədbir keçirilmişdir. Tədbirdə Azərbaycan yüksək səviyyədə təmsil olunmuşdur. YUNESKO qərargahında, həmçinin Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların sərgisi təşkil olunmuşdur (4, 72). Keçirilən tədbirlər Azərbaycanın yüksək mədəniyyətə malik olduğunu və müasir beynəlxalq mədəni proseslərdə fəal rol oynadığını bir daha əyani nümayiş etdirmişdir.

YUNESKO çərçivəsində Azərbaycanın bir sıra görkəmli şəxslərinin yubileyləri təşkil olunmuşdur. 2007-ci il 12-16 fevral tarixlərində YUNESKO-nun Baş Qərargahında görkəmli xalçacı-rəssam Lətif Kərimovun 100 illik yubileyi qeyd olunmuş, həmçinin Yubiley cərcivəsində “Azərbaycan xalçası” sərgisi və “Azərbaycan xalça sənəti” mövzusunda IV Beynəlxalq Simpozium keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin “YUNESKO-nun 2008 – 2009-cu illərdə görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin qeyd edilməsi proqramına Azərbaycanla bağlı daxil olmuş yubileylərin keçirilməsi haqqında” 31 yanvar 2008-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq YUNESKO-nun Baş qərargahında Mir Cəlal Paşayevin və “Leyli və Məcnun” operasının 100 illik yubileyləri keçirilmişdir (4,73). Keçirilən yubiley tədbirləri Fransa ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qarşılanmışdır. Təşkilatın qərargahında Azərbaycan mədəniyyəti ilə əlaqədar yüksək səviyyəli yubiley tədbirləri və sərgilərin keçirilməsi, eyni zamanda, bu təşkilatın həyata keçirdiyi mədəniyyət layihələrində ölkəmizin iştirakının təmin edilməsi istiqamətində görülən səmərəli işlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızdan kənarda fəaliyyət göstərən Azərbaycan mədəni cəmiyyətlərinin mədəniyyətimizin təbliğində fəaliyyəti danılmazdır. Məhz Strasburqda fəaliyyət göstərən Azərbaycan icmalarının səyi ilə “Azərbaycan evi” yaradılmışdır. Məqsəd bölgədə yaşayan soydaşlarımızı bir araya gətirmək, onları doğma vətən ətrafında sıx birləşdirməyə, onların birgə fəaliyyətinə yardım göstərməkdir. Qurumun yaradılması ilə bağlı əsasnamə və proqram hazırlanmış,

Strasburqun müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qeydə alınmışdır. Bu evin əsas fəaliyyət istiqaməti Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini, ölkəmizlə bağlı həqiqətləri Fransada, ilk növbədə Alzas bölgəsində tanıtmak olacaq. Həmçinin evin nəzdində Azərbaycan dili, milli rəqs kursları da nəzərdə tutulmuşdur (7). Fransanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Strasburqda "Azərbaycan evi"nin yaranması, Azərbaycan mədəniyyətini fransızlara və Fransa vasitəsilə dünyaya təbliğ etmək istiqamətində böyük əhəmiyyəti olacaqdır. "Azərbaycan evi" yarandığı gündən etibarən Azərbaycan həqiqətlərinin Fransada təbliği istiqamətində aktiv fəaliyyətə başladı. Bu məqsədlə Strasburqda 2006-cı il noyabrın 5-də fransız dilində Azərbaycanla bağlı ikisaatlıq radio verilişi efirə getmişdir. Efir vaxtı 15⁰⁰-dan 17⁰⁰-dək aparılır. Bu təşəbbüsün əsas təşkilatçısı, Strasburqdakı "Azərbaycan evi"nin prezidenti və verilişin rəhbəri Mustafa Alınca ilk yayımda son vaxtlar ölkəmizdə baş vermiş mühüm hadisələr haqqında məlumat vermişdir. Bu veriliş 2006-2007-ci illəri əhatə etməklə ayda bir dəfə efirə yayımlanacaqdır (8). Bununla Azərbaycan diasporu ölkəmizi Fransada tanıtmak və Azərbaycan həqiqətləri barədə yerli əhaliyə ətraflı məlumat vermişdir.

Fransa ilə mədəni əlaqələr istiqamətində Heydər Əliyev fondunun müstəsna xidmətləri vardı. Fond zəngin mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, incəsənətimizi, Azərbaycan həqiqətlərini Fransada da təbliğ etmək sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət göstərir.

Fond 1999-cu ildən Azərbaycan dilinin tədris olunduğu Fransanın ən qədim elm və təhsil ocaqlarından olan Şərq Dilləri və Sivilizasiyaları Milli İnstitutunun kitabxanasına nəfiz şəkildə müxtəlif sahələri əhatə edən çap olunmuş 150 nüsxədən ibarət 100 adda elmi və bədii ədəbiyyatlar hədiyyə etmişdir. Təqdim olunan kitablar arasında qədim, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələr, aşiq poeziyasından və şifahi xalq ədəbiyyatından seçmələrlə yanaşı, lüğətlər, ensiklopediyalar, fondun fəaliyyətini və Qarabag həqiqətlərini əks etdirən nəşrlər vardır (9). Təqdim olunan kitablar həm dərs vəsaiti, həm də elmi axtarışlar baxımından əhəmiyyətli dir.

2007-ci ilin aprel ayında Heydər Əliyev fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva Fransanın Mədəniyyət və Kommunikasiya Naziri Reno Donnediyö de Vabr ilə görüşü və əməkdaşlıq mübadiləsi də mühüm hadisələrdən idi. M.Əliyeva bildirdi ki, bu fond dünyanın bir çox ölkələri və təşkilatları ilə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq edir və fondun Fransada da mədəni tədbirlərin keçirilməsi, Azərbaycanın tanınması üçün konkret layihələrin reallaşdırılmasında maraqlı olduğu vurğulanmışdır (11,481). Azərbaycan-Fransa mədəni əməkdaşlığı sahəsində normativ hüquqi bazanın yaradılması onun inkişaf perspektivlərini daha da labüd edir.

Mədəni əlaqələr istiqamətində hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci ilin yanvarında Fransaya dövlət səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yanvarın 30-da Parisdə, "Matinyon" sarayında Azərbaycan Prezidenti

İlham Əliyevin və Fransanın Baş naziri Dominik de Vilpenin iştirakı ilə sənədlərin imzalanması mərasimi olmuşdur. İmzalanmış 7 sənəddən 4-ü mədəni əməkdaşlığın müxtəlif aspektlərini mədəniyyət, kitabxana, turizm, muzey sahəsində əməkdaşlığı əhatə edir (10). Bu sənədlər iki ölkə arasında mədəni sahədə gələcək münasibətlərin dayaqlarını möhkəmləndirmiş və bu sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

Səfərin böyük əhəmiyyət kəsb edən məqamlarından biri də Fransa Prezidenti Jak Şiraka Parisdə "Heydər Əliyev" ordeninin təltif edilməsi oldu (10). Bu Azərbaycan ilə Fransa əlaqələrinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyinə bariz nümunəsidir.

İlham Əliyevin Fransaya səfərinin yekununda öz əksini tapan məqamlardan biri də Fransada Azərbaycan ilinin, Azərbaycanda isə Fransa ilinin keçirilməsi qərara alınmışdır. Ümumilikdə bu səfər iki dövlət arasında integrasiya istiqamətində yeni uğur kimi dəyərləndirilir.

Bu sazişlərin həyata keçirilməsi çərçivəsində Fransanın Luvr muzeyinin direktoru Anri Luaretin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 2007-ci ilin may ayının 28-dən 30-dək Bakıda səfərdə olmuşdur. Nəticədə Azərbaycan Respublikasının muzeyləri və Luvr muzeyi arasında əməkdaşlığa dair protokol imzalanması barədə razılıq əldə edilmişdir (4,64).

21 may 2008-ci il tarixində Luvr muzeyi və Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi arasında əməkdaşlıq üzrə Razılıq Protokolu imzalanmışdır (5). Muzey sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək üçün Luvr muzeyində İslam tarixi və mədəniyyətinə həsr olunmuş tikilməkdə olan yeni binada xalça kolleksiyalarının bərpası və yerləşdirilməsində Azərbaycanın iştirak etməsi məqsədilə ölkə Hökuməti Luvr Muzeyinin hesabına müvafiq məbləğ köçürmüşdür.

Azərbaycan musiqi sənət növünün Fransada tanınması, təbliği və inkişaf etdirilməsi olduqca böyük önəm kəsb edir.

Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı 15-19 fevral 2007-ci il Fransada təşkil edilmiş "Avropa Opera Günləri"ndə iştirak etmişdir. Fransa Senatının "Salon de Boffrand" zalında klassik musiqi gecəsinin keçirilməsi ilə əlaqədar məşhur pianoçu Yeganə Axundovanın rəhbərliyi ilə bir qrup musiqiçi 2007-ci il 27 fevral tarixində Fransaya səfər etmişdir (2).

2007-ci ilin iyun ayında Azərbaycan musiqisinin, xalq çalğı alətlərinin və ifaçılarının dünya ölkələrində tanınması məqsədilə hazırlanmış "Karvan" layihəsinin birinci mərhələsi start götürmüşdür. Bu mərhələdə fransız musiqiçiləri ilə birlikdə altı müştərək mahnı hazırlanmışdır. 9-23 iyun tarixlərində "Kler Mikael qrup" fransız caz kvarteti Bakıda səfərdə olmuş və səfər müddətində qrup, həmçinin Bakı Caz Festivalında da iştirak etmişdir. Hazırlanmış 6 mahnıya fransızların öz dillərində ifa etdikləri Azərbaycan xalq mahnısı "Sarı gəlin" və bəstəkar R.Hacıyevin "Sevgilim" mahnısı da daxildir. Azərbaycan ifaçıları öz növbəsində iki məşhur fransız mahnısını Azərbaycan dilində ifa etmişlər. Layihənin musiqi rəhbərliyi – Xalq Artisti, professor S. Kərimi,

aranjeman isə bəstəkar V. Camalzadə tərəfindən həyata keçirilmişdir. Layihə KİV-də geniş işıqlandırılmış, Azərbaycan televiziyası layihə haqqında sənədli film çəkmişdir (5).

Fransanın Var şəhərində “Mərkəzi və Orta Asiya, Sibir, Çin, Yaxın Şərq ölkələrinin simli kamanlı alətləri üzrə Konfrans və simpozium”da iştirak etmək məqsədilə 2008-ci ilin sentyabr ayında Musiqi mədəniyyəti muzeyinin nümayəndə heyəti Fransaya ezam edilmişlər (3).

İkitərəfli münasibətlərdə teatr və kino sahəsinin fəaliyyəti də diqqət mərkəzində olmuşdur. “İBRUS” teatrının 21 nəfərlik kollektivinin 2007-ci il noyabr ayının sonunda Fransanın Marsel şəhərində qastrol səfərinə yola düşmüş, səfər çərçivəsində “Azərbaycanfilm” kinostudiyası və “İbrus” şirkətinin birgə istehsalı olan “Əlvida cənub şəhəri” bədii filminin nümayişi keçirilmişdir.

Teatr və kino sahəsində müştərək görülən işlər də olduqca əhəmiyyətli olub. Fransanın Milli Audiovizual İnstitutunda (Paris) təcrübə keçmək, yeni kino avadanlığı və qurğularla tanış olmaq məqsədilə Fransa Respublikasının ölkəmizdəki Səfirliyinin təşəbbüsü ilə Nazirliyin əməkdaşları 2007-ci il 20-27 oktyabr tarixlərində Fransaya səfər etmişlər (5).

Bundan əlavə, Azərbaycan musiqisinin, xalq çalğı alətləri və rəqslərinin, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizin dünyada təbliği və tanınması məqsədilə Nazirlik tərəfindən “Karvan” musiqili layihəsi işlənib hazırlanmış və əməkdaşlıq ediləcək ilk ölkə kimi Fransa seçilmişdir.

2008-ci ildə Fransada mədəniyyət sahəsi üzrə bir çox mühüm tədbirlər təşkil edilmişdir:

2008-ci il 2 aprel tarixində Parisin məşhur “Champs Elysées” teatrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyi münasibətilə konsert təşkil edilmiş və tədbirdə iştirak etmək məqsədilə tanınmış incəsənət xadimlərindən ibarət 41 nəfərlik nümayəndə heyəti Paris şəhərinə səfər etmişdir (3).

Fransa ilə beynəlxalq əməkdaşlıq mövqeyində 2008-ci ilin iyun ayında Parisdə Beynəlxalq Muzeylər Şurası Məsləhət Komitəsinin 71-ci sessiyasında Azərbaycan Dövlət Xalça və Tətbiqi Sənət Muzeyinin əməkdaşları iştirak etmişdir.

Ölkəmizdə Azərbaycan kitabına marağın artırılması qədər vacib bir iş də, başqa dövlətlərlə aparılan kitab mübadiləsidir. Azərbaycan kitab sənəti ilə bütün dünyanı tanış etmək, ölkəmizin kitab sərvətini artırmaq və xarici kitabxanalarla qarşılıqlı işlərin görülməsi dövlətimizin mədəniyyəti adına uğur sayıla bilər.

Belə uğurlu işlərdən biri də 2008-ci il 15 oktyabr tarixində Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə Fransanın Avropa və Şərq Evi nəşriyyatı arasında imzalanmış müqavilə əsasında görkəmli Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundovun “Mösyö Jordan və Dərviş Məstəlişah” əsəri fransız dilində nəşr edilmişdir.

Nazirliyin əməkdaşı Fransanın “Maison des cultures du monde” Asso-

siasiyası tərəfindən 16 noyabr – 6 dekabr 2008-ci il tarixində “Mədəniyyət siyasəti və onun idarə edilməsi” mövzusunda keçirilən təcrübə proqramında iştirak etmişdir (5).

Azərbaycan Respublikasında “2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi nəticəsində turizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradılmış və ölkəmizin beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyasının əsası qoyulmuşdur. 18 oktyabr 2006-cı il tarixində Mədəniyyət və Turizm Naziri cənab Ə.Qarayev Fransaya rəsmi səfəri çərçivəsində Fransanın Turizm Naziri cənab L.Bertran ilə görüşmüşdür. Görüş zamanı Fransanın Turizm Nazirinə Azərbaycanın iştirakı ilə keçirilən “Aleksandr Düma Qafqazda” adlı beynəlxalq turist marşrutu, Azərbaycana turist axını üzrə statistik göstəricilər və respublikada turizm sahəsinin idarə olunması ilə bağlı məlumat verilmişdir. Azərbaycan və Fransa arasında turizm sahəsində sazişin bağlanması, turist axınının artırılması, Azərbaycan turistləri üçün Fransaya viza probleminin aradan qaldırılması və hər iki ölkənin turizm yarmarkalarında fəal iştirak edilməsi kimi məsələlər müzakirə edilmişdir. Cənab L. Bertran turizm sahəsində ekspert missiyasının Azərbaycana göndərilməsini və eyni zamanda Azərbaycanın turizm potensialı haqqında “ODIT France” şirkətinin hazırladığı hesabat üzrə gələcək əməkdaşlığın qurulmasını təklif etmişdir (1). Bütün bunlar nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasında turizmin daha da inkişaf etdirilməsi və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, həmçinin Fransada təbliği istiqamətində növbəti uğurlu addım hesab olunur .

Fransada Azərbaycan turizm potensialının təbliği istiqamətində bir sıra tədbirlər görülmüşdür. 2008-ci ilin may ayında Kann festivalı zamanı Azərbaycanın turizm potensialını təbliğ edən, 45 saniyəlik reklam carxı bir necə monitorda yayımlanmışdır.

18 sentyabr 2008-ci il tarixində Fransanın Bordo şəhərində “Turizm ərazilərinin idarə edilməsi və marketinqi: turizmin keyfiyyətini artırmaq üçün iki strateji üsul” mövzusunda ÜTT-nin IV Beynəlxalq konfransında Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin əməkdaşı iştirak etmişdir (4,56).

Ölkəmizin turizm imkanlarını xarici ölkələrdə təbliğ məqsədi ilə görülen işlərin əhatəsi genişlənilir. Respublikamızın turizm potensialını əks etdirən reklam xarakterli səhifələr istiqamətində, həmçinin Fransanın “Petit Fute” nəşriyyat evi tərəfindən 2005-ci ildə ölkəmiz haqqında dərc olunmuş “Azerbaidjan” adlı bələdçi kitabında məlumatların yenilməsi məqsədilə adıçəkilən nəşriyyat evinin müəllifi Herve Keroz Azərbaycanda səfərdə olmuşdur (5). Turizm sahəsində atılan addımlar nəzərə alınaraq Azərbaycanda turizmin daha da inkişaf etdirilməsi və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, həmçinin Fransada təbliği istiqamətində növbəti uğurlu addım kimi dəyərləndirilir.

Araşdırılan illərdə Azərbaycan Respublikasının Fransa ilə birbaşa mədəni istiqamətdə əlaqələr quraraq inkişaf etdirmişdir. İki dövlət arasında inkişaf etdirilən mədəni əlaqələr xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına, ölkələrin mədəniyyət sahəsində nailiyyətlərinin təbliğində mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2006-cı ildəki fəaliyyəti haqqındakı hesabatı// Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin cari arxivi. 2006-cı il.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2007-ci ildəki fəaliyyəti haqqındakı hesabatı// Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin cari arxivi. 2007-ci il.
3. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2008-ci ildəki fəaliyyəti haqqındakı hesabatı// Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin cari arxivi. 2008-ci il.
4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin beş illik fəaliyyətinə dair hesabat 2006-2010. Bakı, 2011, 102 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin arayışı (2006-2008-ci il) //Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin cari arxivi, 2008-ci il.
6. Parisdə Azərbaycan miniatur kitablarının sərgisi açılmışdır//«Respublika» qəzeti, 2006, 22 aprel, №087(2632).
7. Strasburqda Azərbaycan evi yaradılmışdır//«Respublika» qəzeti, 2006, 24 sentyabr, №216(2761).
8. Strasburqda Azərbaycan haqqında radio verilişləri yayımlanmağa başlamışdır//«Respublika» qəzeti, 2006, 8 noyabr, №251(2796).
9. Heydər Əliyev Fondunun Fransa institutuna kitab tövhəsi//«Xalq» qəzeti, 2007, 16 yanvar, №08(25478).
10. Sənədlərin imzalanması mərasimi//«Xalq» qəzeti, 2007, 31 yanvar, №20(25490).
11. M.C.Manafova, N.T.Əfəndiyeva. Beynəlxalq mədəni əlaqələr. Bakı, 2008, 656 s.
12. Qasimov E. Fransa ilə Azərbaycan arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın hüquqi-siyasi əsasları (1991-2005-ci illər) // Pedaqoji Universitet Xəbərlər jurnalı, № 6, Bakı, 2008, s. 77-83.

АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ФРАНЦУЗСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ (2006-2008 г.г.)

Э.А.КАСУМОВ

РЕЗЮМЕ

После восстановления независимости Азербайджанская Республика уделила особое внимание установлению культурных связей в системе международных отношений с Францией. В развитии культурных связей сотрудничество с ЮНЕСКО является одним из приоритетных направлений внешней политики Азербайджана. В развитии культурных связей с Францией роль азербайджанских культурных организаций, действующих за пределами Республики, заслуживает особое значение. Исключительную роль в развитии культурных связей с Францией играет Фонд Гейдара Алиева.

Статья посвящена созданию и динамическому развитию правовой базы двусторонних отношений по культуре.

Ключевые слова: Азербайджан, Франция, сотрудничество, политика, культура, внешняя политика, договор

AZERBAIJANI-FRENCH CULTURAL RELATIONS (2006-2008)

E.A.GASIMOV

SUMMARY

The Republic of Azerbaijan after restoring its independence paid a special attention to the establishment of cultural relations with France in the international relations system. The cooperation with UNESCO is one of the priority directions of our foreign policy in the development of the cultural relations. In the development of the cultural relations with France, the role of the cultural societies of Azerbaijan abroad is estimable. Haydar Aliyev Foundation had exceptional services in the sphere of cultural relations with France.

The article touches upon the establishment of mutual relations on judicial base and dynamical development.

Key words: Azerbaijan, France, cooperation, political, culture, foreign policy, agreement

UOT: 94 (479;24)

94 “16/18”

**DƏRBƏNDİN İŞĞALINDAN SONRA RUSİYANIN BU BÖLGƏDƏ
APARDIĞI İMPERİYA SİYASƏTİ****M.Ə.ƏZİZOVA****AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu**
mahiraaziz@mail.ru

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Dərbəndi işğal etməsindən sonra bu bölgədə apardığı inzibati-idarəçilik siyasətindən bəhs edilir. Belə ki, bu dövrdə Dərbənddə daxili idarəçilikdə dəyişiklər həyata keçirilməsi məqsədilə aparılan islahatlar araşdırılır. Dərbəndin tarixinin araşdırılmasını aktual edən daha bir məqam onun Qafqaz tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, bu gün Qafqaz bölgəsində hərbi və etnik qarşıdurmalar yaratmaq cəhdlərinin ara vermədiyi bir dövrdə bölgənin tarixinin obyektiv şəkildə araşdırılması çox vacibdir.

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, inzibati dəyişikliklər, dəftərxana, Cənubi Qafqaz, Dərbənd quberniyası, komendant

1806-cı ilin iyununda Dərbəndin işğal olunmasından sonra Rusiyaya sədaqətli Tərki hakimi Mehdi Şamxalın Dərbənd xanı təyin edilməsi bu bölgənin idarəçiliyinin yeni – imperiya siyasi-hüquqi məkanında təşkil olunması istiqamətində görülmüş ilk tədbir olur [11, 91]. Dərbənd şəhəri istisna olmaqla, Ulus mahalının Ərəblər, Azadoğlu, Bilici, Calqan, Qulxar, Mollakənd, Molla Xəlil, Selik, Nügədi kimi kəndləri Mehdi xanın sərəncamına verilirdi. O, habelə Dərbənd xanlığının bütün gəlirlərindən və xanın əvvəlki səlahiyyətlərindən yararlanmaq hüquqları əldə edirdi [15, 139]. Yuxarıda adları çəkilən kəndlərin əhalisi Şamxala yığılan taxılın onda biri miqdarında vergi ödəməli və araba ilə onun yükünü daşımaq mükəlləfiyyətini yerinə yetirməli idilər [7, 475].

Dərbənd şəhərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada Rusiya işğalının ardınca “hərbi-xalq” idarə üsulu təşkil edilmiş, Dərbənd qalasında hərbi qarnizon yerləşdirilmişdi. Həmçinin 1806-cı ilin avqustunda komendant vəzifəsi təsis edildi. Onun üzərinə qayda-qanuna nəzarət, şəhərin müdafiəsini təşkil etmək, qala qarnizonuna komandanlıq, inzibati-idarəçilik funksiyalarını həyata keçirmək kimi vəzifələr qoyulmuşdu. Qala komendantı əvvəlki xanlıq idarəçiliyi zamanında olduğu kimi divan və məhkəmədə sədrlik edir, gəlirlərə

nəzarət edirdi [13, 20-21; 9, 24]. Belə ki, komendant sisteminin tətbiqi ilə hərbi, mülki, məhkəmə və maliyyə müəssisələri – hərbi komendantın dəftərxanası, şəhər polisi, əyalət və yaxud şəhər məhkəməsi, xəzinə şəhərlərdə, əyalət mərkəzlərində cəmləşirdi. 1824-cü ildə isə Dərbənddə komendantın həm hərbi, həm də mülki işlər üzrə təbə olduğu Cənubi Qafqaz müsəlman əyalətlərinin hərbi-dairə rəisinin dəftərxanası təsis edildi [1, 97].

Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı qraf İ.F.Paskeviç 1830-cu ilin aprelində imperatora raportunda müsəlman əyalətlərindəki idarəçiliyin hərbi idarəçilik səciyyəsi daşdığını vurğulayaraq, müsəlman əyalətlərinin iki dairəyə bölündüyünü yazırdı: birinci dairəyə Şəki və Qarabağ, ikinci dairəyə isə Bakı, Quba və Dərbənd daxil idi. Bu dairələrin hər birinə məhkəmə və sərhəd məsələlərinə baxan hərbi-dairə rəisi başçılıq edirdi. İkinci dairədə mülki işlərə baxan, yerli əhalinin nümayəndələrindən təşkil olunmuş şəhər məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Cinayət işləri isə hərbi məhkəmələrə aid edilmişdi. Paskeviçin yazdığı kimi, müsəlman əyalətlərində həqiqi hakimiyyət komendantlara məxsus idi. Onların hakimiyyətini yalnız baş komandanın daimi nəzarəti məhdudlaşdırırdı [5, 36].

Şəhər idarəçiliyində vergiləri toplamaq, xırda məhkəmə işlərinə baxmaq kimi funksiyaları həyata keçirən naib vəzifəsi bir növ yerli ayan təbəqənin idarəçilikdə iştirakının təmin edilməsi məqsədilə təsis olunmuşdu. Dərbənd əhalisi arasında nüfuz sahibi olan Əlipənah bəy 1807-ci il martın 9-da bu vəzifəyə təyin edilmişdi. O, qala komendantı mayor Lukyanova təbə idi [10, 141; 17, 280]. Hər məhəllədən seçilən kəndxudanın səlahiyyətlərinə hərbi hissələr üçün evlərin ayrılması, qayda-qanunun və təmizliyin qorunması daxil idi. Kəndxudalar qalabəyinə, sonuncu da öz növbəsində qalanın komendantına təbə idi [7, 475].

Daxili idarəçiliyin həyata keçirilməsi məqsədilə şəhər məhkəməsi təşkil olunur. Onun sədri qala komendantı idi, tərkibi iki bəy və iki şəhər nümayəndəsindən ibarət idi. Məhkəmənin tərkibi Dərbənd hərbi-dairə rəisinin təqdimatına əsasən baş komandan tərəfindən təsdiq olunurdu. Məhkəmənin funksiyasına formal olaraq mübahisə edən tərəflər arasında barışığın əldə edilməsi olsa da əslində məhkəmə yerli adət və Rusiya qanunları əsasında mülki və az əhəmiyyətli cinayət işlərinə baxırdı. Məhkəmə cəza növü kimi təqsirkardan cərimə almaq və yaxud onu işlətmək hüququna malik idi. Daha mühüm cinayət işləri – xəyanət, quldurluq, ölüm, xəzinənin oğurlanması kimi işlərin baxılması isə hərbi hissə komandirlərindən təşkil olunmuş hərbi məhkəmə baxırdı [8, 65].

Öz əlində qeyri-məhdud səlahiyyətlər cəmləşdirən qala komendantı çox vaxt özbaşınalıq edir, bununla da əhalinin yeni hakimiyyətdən narazılığına səbəb olurdu. 1812-ci ildə Dərbənddə olmuş Gürcüstandakı rus ordularının baş komandanı markiz F.O.Pauluççi yerlərdə hakimiyyət orqanlarının çoxsaylı özbaşınalıqlarının, məmurların vəzifələrindən sui-istifadə hallarının və əhalinin narazılığının şahidi olduğunu qeyd edirdi [13, 20].

Rus hökmranlığını zəiflədən, xalqı daim həyəcana gətirən bu naqislikləri

qismən də olsa aradan qaldırmaqdan ötrü 1812-ci ildə Dərbəndin idarəçiliyində dəyişiklik edilir. Gerçəkləşdirilən inzibati islahatlardakı rolunu F.O.Pauluççi imperiyanın daxili işlər (polis) nazirinə məktubunda bu cür təsvir edirdi: "...komendantların vəzifələrindən sui-istifadəsinin qarşısının alınması, yerli əhalinin narazılığının yumşaldılması məqsədilə onun adət və ənənələrinə uyğun, sakinləri məmurların özbaşınalıqından qoruyacaq idarəçilik yaratdım. Bununla da imperatorun təbəələrinə olan mərhəmətini nümayiş etdirdim" [13, 20-21].

Dərbənd bölgəsinin idarəçiliyində aparılmış dəyişikliklərə əsasən, 1812-ci ilin fevralında Dərbənd əyalətinin idarəçiliyi təşkil edilirdi və o general-mayor N.M.Xatunsevə həvalə olunurdu. Quba yeni yaradılmış Dərbənd əyalətinə tabe edilmişdi. Gələcəkdə Bakının da Dərbənd əyalətinin rəisinə tabe edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu barədə F.O.Pauluççi Dərbənd əyalətinin rəisi N.M.Xatunsevə məktubunda yazırdı və bildirirdi ki, hələlik sonuncunun hakimiyyəti yalnız Quba və Dərbəndlə məhdudlaşmaqla Bakıya yayılmır, çünki Bakı komendantı general-leytenant İ.İ.Repin rütbəsinə görə ondan böyükdür. Lakin vaxt keçdikcə onun hakimiyyəti Bakıya da yayılacaq [14, 172]. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya hakimiyyəti daha iri inzibati vahidlər yaratmaqla, idarəçiliyi optimallaşdırmağa çalışırdı.

Daxili idarəçiliyin təşkili məqsədilə qala komendantının sədrliyi ilə, iki bəydən və mülki əhalinin iki nümayəndəsindən ibarət şəhər məhkəməsi təşkil olunmuşdu [18, 37; 13, 21]. F.O.Pauluççinin Dərbənd əyalətinin rəisi N.M.Xatunsova məktubunda Bakının timsalında Quba və Dərbənddə də xüsusi məhkəmələrin qurulması üçün təcili işlərə başlamağını və bu məqsədlə yerli əhalidən nümayəndələrin seçilməsi barədə göstəriş verməyini təklif edirdi [14, 172].

Bəylərin yerli idarəçilikdə iştirakı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd əyalətində xəzinə kəndlilərinin əksər hissəsi bəylər tərəfindən idarə olunurdu. Hələ xanlıq zamanında Dərbənd şəhəri bəylərinin kəndlər üzərində irsi mülkiyyət hüququ yox idi; onlar yalnız xandan mükafat qismində həmin kəndləri bir neçə illiyə müvəqqəti mülkiyyətə alırdılar. Xan istədiyi vaxt bu kəndləri bir bəydən alıb, digərinə verə bilərdi.

Lakin Dağıstan əyalətlərində bəylər faktiki olaraq geniş hüquqlardan yararlanırdılar; onlar yalnız satmaq hüququ istisna olmaqla, öz təbəələri ilə istədikləri kimi rəftar edə bilərdilər. Rəiyyət bütün məsələlərdə bəyə tabe olmalı, onun hər bir əmrini yerinə yetirməli, üzərinə qoyulmuş vergini ödəməli, müəyyənləşdirilmiş mükəlləfiyyətləri icra etməli idi. Düzdür, bəyin həyatı belə bəzən xandan asılı olurdu. Lakin bəylik titulu bir qayda olaraq ondan alınmırdı və o, öz xidmətləri müqabilində itirdiyi hər şeyi xandan geri ala bilərdi.

Bəyin ölümü ilə onun övladları yalnız xanın qəzəbinə gələcəkləri təqdirə bəylik titulundan və atasının malik olduğu əmlakdan məhrum edilə bilərdilər. Xan istədiyi nökrə bəylik mərtəbəsinə yüksəldə bilərdi, lakin bu hüquq onun uşaqlarına keçmirdi. Bəylik hüququnun onun uşaqlarına keçməsi üçün ən azı üç nəsil keçməli idi.

Mövcud qaydalara görə hər bir bəyin evi və ailəsi şəhərdə yerləşməli və o, xanın qonaqlarını öz hesabına saxlamalı idi. Bununla xan həm də bəyin ailəsini xana sədaqət rəmzi kimi bir növ girov (əmanət) götürmüş olurdu. Bəylər vergi ödəməkdən azad edilmişdilər. Baş komandan A.P.Yermolov tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalara uyğun olaraq bəylər onlara təyin olunmuş və yaxud irsən keçmiş kəndlərdən gəlir götürmək hüququna malik idilər. Lakin bəyin vergini müəyyən olunmuş miqdardan özbaşına artırmaq və kəndlilərdən vergini pulla ödəməyi tələb etmək hüququ yox idi [16, 427-428].

Ağalar haqqında 1817-ci ildə qəbul edilmiş qaydaların 9-cu bəndinə görə xidmətlərinə və igidliyinə görə sadə xalqdan bəy (ağa) mənəbinə layiq görünlər ölənədək ailəsi ilə birgə bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olundular. Lakin bu hüquq onun qardaşlarına və qohumlarına şamil edilmirdi. Yasavul, kəndxuda və kovxaların qardaşları da vergilərin ödənilməsindən azad edilmirdilər. Qaydaların 11-ci bəndinə görə ağaların və onların qohumlarının xidmətinə verilmiş kəndlilər istisna olmaqla, kəndin bütün digər əhalisi vergiləri ödəməli və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər. Tarxanlar adı ilə azad edilənlərin bu hüququ ləğv edilməklə, ümumiyyətlə, tarxanlıq institutu aradan qaldırılırdı [16, 429].

Lakin yerli idarəçilikdə də çatışmazlıqlar mövcud idi və onlar ilk anlardan özünü göstərməyə başlayır. Söhbət ilk növbədə texniki çatışmazlıqlardan gedir. Baş komandan A.P.Yermolov 1821-ci ilin iyulunda Baş Qərargah rəisinə göndərdiyi raportunda, hətta Tiflisin özündə belə dəftərxana xidmətçilərinin çatışmadığını bildirərək, bu mənada Dərbənd, Quba, Şirvan, Şəki kimi müsəlman əyalətlərində bu sahədə vəziyyətin daha acınacaqlı olduğunu bildirirdi [15, 44].

Yerlərdə idarəçilik sahəsindəki çatışmazlıqlar eyni zamanda hərbi idarəçiliyin mövcudluğu və onun ehtiva etdiyi naqisliklərlə də bağlı idi. Məsələ onda idi ki, o dövrdə dağlıların tam itaətə gətirilməməsi komendantların qeyri-məhdud səlahiyyətlərinin daha da artmasına səbəb olurdu. Mütəmadi hərbi əməliyyatların aparılması, bununla əlaqədar inzibati idarəçilikdə fəvqəladəlik elementlərinin güclənməsi dağlılarla qonşu əyalətlərin, ilk növbədə Dərbənd şəhər komendantının əlində müxtəlif funksiyaların cəmləşməsinə gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan aşağıdakı hadisə tipik idi. Tiflis Poçt Kontoru o dövrdə Cənubi Qafqazdan Rusiyanın ayrı-ayrı yerlərinə müxtəlif pul köçürmə və bağlamaların göndərildiyi yeganə yer idi və bu üzdən həddindən artıq yüklənirdi. Ona görə də Qori, Sığnaq, Telavi və Kutaisi ilə yanaşı, Quba və Dərbənddə də poçt ekspedisiyasının təşkil edilməsi təklif edilmişdi. Fəqət baş komandan A.P.Yermolov Quba və Dərbəndin hələ də hərbi əməliyyatların davam etdiyi dağlılarla qonşuluqda yerləşməsinə bəhanə gətirərək, yuxarıda sadalanan şəhərlərdən yalnız bu iki Azərbaycan şəhərində poçt kontorunun açılmasına icazə verməmişdi [12, 192].

A.P.Yermolov dağlıların düzən ərəzilərə olan yürüşləri səbəbindən Quba və Dərbənddə poçt işinin təşkilini əvvəlki qaydada saxlamağı lazım bilmiş, ko-

mendantların tabeçiliyinə bunun üçün gərəkli olan əlavə işçi verməmişdi. Həqiqətən də bu yerlərdə yolların təhlükəli olması səbəbindən poçt çox gec-gec və hərbi dəstənin müşayiəti ilə göndərilirdi. Rus sərdarının fikrincə, həmin ilin yayında Sunjada qalanın tikilməsi və hərbi xəttin təşkil olunması ilə dağlıların düzən ərazilərə olan yürüşlərinin qarşısı alınacaq. Yalnız bundan sonra komendantların ixtiyarına poçt sahəsi üzrə lazımı xərclərlə bərabər bir nəfər dəftərxana işçisini əlavə etmək mümkün olacaqdı [12, 193].

Bununla belə A.P.Yermolov 1824-cü ildə ştatdakı məmurları çox məhdud sayda olan Quba, Dərbənd və Bakı əyalətlərindəki idarəçilikdə olan qüsurları aradan qaldırmaq barədə təkliflərlə çıxış edir [6, 512].

Osmanlı və Qacar İranı ilə müharibənin başa çatmasından sonra Qafqaz komandanlığı Cənubi Qafqaz əyalətlərində vətəndaş-mülki idarəçiliyin təşkili məsələsini gündəmə gətirir. Bu barədə baş komandan İ.F.Paskeviç 1830-cu ilin aprelində bildirirdi ki, "...mən Gürcüstan və Zaqafqaziya əyalətlərindəki idarəçilikdə aşağıdakı başlıca uyğunsuzluqlarla qarşılaşdım: 1) İdarəçiliyin təşkili və onun müxtəlifliyi; 2) Rəhbər şəxslərin hüquq və səlahiyyətlərinin qeyri-müəyyənliyi; 3) Rusiya qanunlarının gürcü və müsəlman adətləri ilə qarışması; 4) Vergilərdə qeyri-bərabərlik və maliyyə idarə sistemində nizamsızlıq" [5, 35].

Onun sözlərinə görə, təşkil olunan müvəqqəti idarəçiliklər də həm gürcü, həm müsəlman, həm də Rusiyadakı qaydaların qarışığından ibarət olub, tələblərə cavab vermir, bu məsələdəki dolaşıqlığı aradan qaldırmırdı. Buna görə də Paskeviç bütün əyalətlərdə Rusiyadakı idarəçilik üsulunun tətbiqinin vacibliyi qənaətinə gəlmişdi. O, bütün əyalətləri iki quberniya, bir vilayətə bölməyi təklif edirdi. Layihəyə görə, Azərbaycan torpaqlarının bir qismi – Car-Balakən icmaları, Borçalı və Qazax distansiyaları Gürcüstan quberniyasına verilmirdi. İkinci quberniya isə 8 müsəlman qəzasından – Şəmşəddil distansiyası ilə Yelizavetpol, Qarabağ, Talış, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, və Dərbənd qəzalarından təşkil olunurdu. Sonuncu iki qəzaya qonşu dağlıların idarəçiliyini də əlavə etmək bildirilirdi.

Regiondakı rus hərbi komandanlığı layihələşdirilən yeni idarəçiliyin ən mühüm nəticələrini aşağıdakılarda görürdü: "1) Bununla əvvəlki sistemin bütün əskiklikləri aradan qalxır, idarəçilikdə vahid qaydalar üçün vacib olan yekcinslik bərqərar edilir, özbaşınalıqlar üçün bəhanələr ortadan götürülür, hər kəsin qanunla hüquq və səlahiyyətləri müəyyənləşdirilir; 2) Vahid idarəçiliyin tətbiqi gələcəkdə onun daha da təkmilləşdirilməsini, yeni qaydaların tətbiqi işini asanlaşdırır; 3) Bu qaydalar Cənubi Qafqaz əhalisini vaxt keçdikcə Rusiya ilə daha da yaxınlaşdırır. Eyni qanunların mövcudluğu, eyni üstünlüklərdən yararlanması, əhalini imperiyanın digər hissələrindən daha az ayrı salacaqdı" [5, 37]. Beləliklə, Paskeviç unifikasiyaedici kompleks tədbirlərlə istila edilmiş Cənubi Qafqazın Rusiya imperiya məkanına inteqrasiyasına çağırırdı.

Lakin İ.F.Paskeviç tərəfindən 1830-cu ildə hazırlanmış bu layihə 1831-ci ildə onu əvəz etmiş baron Rozen tərəfindən onun tam təkmil olmaması bəhanəsi ilə faktiki rədd edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. IV cild, Bakı: Elm, 2007
2. Hacıyev A.A. Dərbənd əhalisi XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Tarix üzrə fəls. dok... dis. Bakı, 2010, 151 s.
3. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 480 s.
4. Азизова М.А. К организации и деятельности дела в Дербенте (по материалам Актов Кавказской Археографической Комиссии). Журнал Кавказ и Мир №-22, Тбилиси 2017, стр.141-147
5. Всеподданнейший рапорт графа Паскевича, от 24-го апреля 1830 г, АКАК, т. 7, с. 35-39
6. Докладная записка ген.-м. Краббе гр. Паскевичу, от 24-го декабря 1829 г., АКАК, т. 7, с. 512-514
7. Записки о правах беков, агаларов, наибов, старшин магальных и проч. и о влиянии владельцев на поселян и обязанностях сих последних к помещикам, АКАК, т. 8, с. 469-477
8. История Дагестана. В 4-х тт., т. II. М., 1968, 368 с.
9. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала, 1972
10. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906
11. Материалы по истории управления Дагестана и Чечни. т. III, ч. I (1801-1839) Махачкала, 1940
12. Отношение ген. Ермолова к т. С. Козодавлеву, от 26-го февраля 1818 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 192-193
13. Отношение маркиза Паулуччи к министру полиции, от 10-го марта 1812 года, АКАК, т. 5, с. 20-21
14. Предписание маркиза Паулуччи ген.-м. Хатунцову, от 9-го февраля 1812 года, АКАК, т. 5, с. 172
15. Рапорт ген. Ермолова начальнику Главного штаба, от 16-го июля 1821 года, АКАК, т. 6, ч. I, с. 44-45
16. Рапорт Комитета об устройстве мусульманских провинций ген.-адъют. Стрекалову, от 15-го января 1831 года, АКАК, т. 7, с. 427-435
17. Русско-Дагестанские отношения в XVIII-начале XIX в. Сборник документов. (отв. редактор д. н. В.Г. Гаджиев). М.: Наука, 1988
18. Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М., 1961, 261 с.

ИМПЕРСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В РЕГИОНЕ ПОСЛЕ ВТОРЖЕНИЯ В ДЕРБЕНТ

М.А. АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

Параллельно завоеванию Российской Империей Южного Кавказа русские приступили к организации органов власти в крае. В представленной статье на основе сведений Актов Кавказской Археографической Комиссии исследуются осуществленные российскими властями мероприятия в области административного управления в Дербенте после оккупации Россией Дербентского ханства. Разбор и анализ осуществленных царизмом в Дербентском регионе преобразований позволяет заключить, что означенные меры преследовали цели включения этой исконной и неотъемлемой части исторического Азербайджана в состав новообразованной Дагестанской области, а также приспособления традиционного общественно-политического образа жизни местного населения к чиновничье-бюрократической, полицейской системе управления России.

Ключевые слова: Российская империя, административные преобразования, канцелярский, Южный Кавказ, Дербентская губерния, комендант

RUSSIA'S IMPERIAL POLICY IN THE REGION AFTER THE INVASION OF DERBENT

M.A.AZIZOVA

SUMMARY

Simultaneously with the conquest of the Russian Empire of the South Caucasus, Russian authorities started organizing power in the province. The present article, on the basis of information from Acts of Caucasian Archaeological Commission, investigated the Russian authorities' activities in the area of administrative management in Derbent Russia after the occupation of the khanate. Dissection and analysis of the transformations carried out by the tsarist government in the Derbent District allows us to conclude that the measures pursued the goal of inclusion of this primordial and inalienable part of historical Azerbaijan into the newly established Dagestan region, as well as the adaptation of the traditional socio-political way of life of local people to the official-bureaucratic, police management system of Russia.

Key words: Russian Empire, administrative reforms, stationery, the South Caucasus, Derbent province, commandant

UOT 94 (470) “19/...”

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ SSRİ-DƏ
DEPORTASIYA SİYASƏTİ
(çəçen-inquş xalqlarına qarşı)**

A.M.MƏMMƏDOVA, A.V.İSMAYILOVA*Bakı Dövlət Universiteti**aynur_mammedova@bk.ru*

Məqalədə Stalinin həyata keçirdiyi deportasiya siyasətinə məruz qalan xalqlardan biri kimi çəçenlərdən bəhs olunur. Burada çəçenlərin deportasiyaya məruz qalmasının səbəbləri, deportasiya prosesi işıqlandırılmış, bəzi şahid ifadələri və deportasiyanı həyata keçirən keçmiş sovet hərbiçilərinin ifadələrindən istifadə olunmaqla bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Eləcə də çəçenlərin deportasiya məsələsinə olan münasibətə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Stalin, çəçenlər, inquşlar, deportasiya, siyasət

İkinci Dünya müharibəsi zamanı Stalinin xüsusi fərmanı ilə bir sıra xalqlar “Vətənə xəyanət”də ittiham olunaraq deportasiyaya məruz qalmışdılar. Bu deportasiyaya SSRİ ərazisində yaşayan almanlar, koreyalılar, qaraçaylar, balqarlar, Krım türkləri, Ahıska türkləri, kalmıqlar, və d. Xalqlar məruz qalmışlar. Deportasiyaya məruz qalan xalqlardan biri də çəçenlər idi. Deportasiya məsələsi ilə bağlı bir sıra məqalələr və dərsliklərdə verilən qısa məlumatlar istisna olmaqla ölkəmizdə geniş tədqiqat əsərləri və monoqrafiyalar yoxdur. Lakin xarici ölkələrdə, xüsusilə də Rusiyada bu məsələyə həsr olunmuş geniş tədqiqat əsərləri var. Çəçenlərin deportasiyası ilə bağlı müasir dövrdə geniş araşdırmalar olsa da, uzun müddət bu məsələyə o qədər də diqqət yetirilmirdi. Təsədüfi deyil ki, çəçenlərin 1944-cü ildə deportasiya olunması haqqında ətraflı olaraq 1970-ci ildə Robert Conquest tərəfindən yazılmış “Millət qatilləri” adlı kitabda bəhs olunmuşdur.

Şimali Qafqaz regionunun əhalinin say tərkibinə görə ən böyük regionu Çəçen-İnquş respublikası idi. Qroznı vilayəti üzrə Daxili İşlər Nazirliyinin (DİN) rəis müavini A.K.Sirotkinin SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin (DİN) xüsusi şöbəsinin I müavini Dormitontova göndərdiyi “1937-1941-ci illər üzrə Çəçen-İnquş MSSRİ-nin iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında qısa məlumat”da göstərilirdi ki, respublikanın 24 inzibati ərazisində 731,7 min əhalidən 387,8 min nəfəri (52,8%) çəçenlər idi. Burada 224 kənd soveti fəaliyyət göstərirdi,

eləcə də 412 kolxozdan 321-i çeçenlərə məxsus idi. Respublikanın zəif iqtisadi inkişafı, kənd təsərrüfatının və mədəni geriliyin hökm sürməsi 20-30-cu illərdə müəyyən problemlər yaradırdı. Belə vəziyyət müharibə illərində daha da ağırlaşdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sənəddə göstərilirdi ki, aşağı əmək intizamına görə çeçen və inquş kolxozlarının əksəriyyəti istehsal planlarını yerinə yetirə bilmirdi. Mal-qaranın tələf olması, əkin sahələrinin pis vəziyyətdə olması, əkin vasitələrinin kolxozdan oğurlanması və s. hallar müşahidə edilirdi. Respublikada kollektivləşdirmənin nəticələri olduqca kəskin bilinir və sosial gərginlik hiss olunurdu. Bu çətinlik müharibə ərəfəsində də qalırdı və bu ərazidə siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə, əhalinin qruplar halında etiraz çıxışlarına səbəb olurdu. Tarixçi Buqay bu etirazçı dəstələri terror qruplaşmaları adlandırır. 1937-1939-cı illərdə terror qrupları ilə mübarizənin nəticələri haqqında arayışın məlumatına görə ərazidə 80-ə yaxın qruplaşma var idi ki, bunların əksəriyyəti qeyri-legal mübarizə aparırdı [1, 90].

Batmurzayev, Ausev, Baxoyevin rəhbərlik etdiyi qruplar siyasi xarakterli və sovetlərin əleyhinə yönəlmiş çıxışlar edirdi. 1939-cu ildə onların sonuncu çıxışı baş vermişdir. Belə ki, görülən tədbirlər nəticəsində həmin qruplar aradan qaldırılmışdır. Bu qrupun iştirakçılarından 1032 nəfəri həbs edilmiş, onların havadarları hesab edilən 746 nəfər qolçomaq sürgün edilmişdir. Əməliyyatlar zamanı 5 pulemyot, 21 qumbara, 3513 ədəd digər silahlar, 6838 patron ələ keçirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq müharibə ərəfəsində və müharibə illərində Şimali Qafqaz, xüsusilə Çeçen-İnquş ərazisində siyasi, hərbi və iqtisadi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı.

Çeçen-İnquşetiyada kriminoloji vəziyyətin kəskinləşməsini 1942-ci ilin sentyabrında bura gəlmiş SSRİ XDİK-nın (NKVD) müavini Serov da təsdiq etmişdir. Onun da qeyd etdiyi kimi, xeyli vaxt ərzində yerli hakimiyyət orqanları geniş istehlak mallarını – sabun, kerosin, spirt və s. qiymətlərin artması ilə əlaqədar dağlıq rayonlara gətirmirdi. Bütün bunlar yerli əhalini hakimiyyət orqanlarına qarşı birləşdirməyə sövq edirdi. Vilayət komitəsinin nümayəndələri və respublikanın Xalq Komissarları Soveti (XKS) vəziyyət barədə xəbərdar edilməmişdilər, buna görə də siyasi-izahedici iş aparılmırdı. Tez-tez kolxoz sədrləri dəyişdirilirdi, lakin bu da vəziyyətin düzəlməsində əhəmiyyətli təsir göstərmirdi. Serov respublikadakı vəziyyəti ətraflı analiz edərək belə nəticə çıxarırdı ki, işsiz dağ əhalisinin istehlak mallarına olan ehtiyacları təmin olunmadan çekist tədbirləri effektiv olacaq və biz bu qruplardan adi hissəni qopartmağı bacarmayacağıq. Bu məsələ ilə bağlı Vilayət komitəsi və XKS ilə birgə tədbirlər görmək lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə malların çatdırılmasının həyata keçirilməsi, məsuliyyətli partiya və sovet işçiləri qruplarının yaradılması, vergi siyasətinə mərkəzdən yenidən baxılması vacibdir. Serovun təklifi Beriya tərəfindən təsdiqləndi, bu məsələ barədə Çeçen-İnquşetiya banditizmlə mübarizə şöbəsinin rəisi Q.S.Zavqoredski 1942-ci il 12 noyabrda SSRİ XDİK müavini Kobulova olan məktubunda da bildirirdi [2, 78].

1940-1941-ci illərdə vəziyyət yenidən kritik oldu. 1941-ci ilin iyulunda

20 terror qruplaşması qeydə alınmışdı ki, onlar bir sıra qətlər törətmişdilər: Prokuror Hadiyev, XDİK baş əməliyyat müvəkkili Qryaznov, əməliyyat müvəkkili Merxelyov, MTS direktoru Oçeretlov, milis rəisi Lauxtina, XDİK-nin səlahiyyət verdiyi sahə müvəkkili Dadov, Çeçen-İnquş Ali Sovetinin deputatı Canqurayev, kənd muxbiri M.Satayev, Benovski kənd sovetinin sədri Bexbulatov, briqada milis rəisi T.Xaptayev, aktivist A.Mantsayev, Yesiyev və b. bu qruplar tərəfindən qətlə yetirilmişdilər. Hərbi vəziyyət şəraitində bu qrupların hərəkətləri sərt tədbirlər görülməsinə səbəb oldu. 18 sentyabr 1941-ci ildə L.Beriya Çeçen-İnquşetiyada terror çıxışlarının aradan qaldırılması haqqında SSRİ XDİK-nin 001171 nömrəli əmrini imzaladı. Burada göstərilirdi ki, respublikada terrorçuların dörd qrupu qalmaqda idi. Noyabrda onların 360 iştirakçısı həbs edilmiş və silahları müsadirə olunmuşdu. 20 dekabr 1940-cı ildə Beriya XDİK rəisi mayor Ryazanova olan məruzəsində yazırdı: “Qrupların iştirakçılarının əksəriyyəti yerlərdən qaçan və fərari olan cinayətkar elementin hesabına İnqilabi fəhlə-kəndli ordusunu doldururlar” [1, 94].

Yuxarıda qeyd edilən hadisələr, “terror” qruplarının aksiyaları sonradan çeçen və inquş xalqlarının deportasiyasını həyata keçirmək üçün bəhanə oldu. Artıq bizə tanış olan motivlər irəli sürüldülər: Sovet və Qırmızı Orduya qarşı yönəlmiş terror hərəkətinə bağlı olan və iştirak edən “xainlər”.

Respublikanın XDİK-nin yerli rəhbərliyinin, xüsusən də bəhs olunan region üzrə nümayəndəsi olan S.İ.Alboqaçiyevin respublikada vəziyyəti stabiləşdirməkdə qətiyyət nümayiş etdirmədiyini qeyd edirlər. Belə ki, onu da hökumətə qarşı çıxan terror qruplaşmalarının fəaliyyətinə göz yummaqda, hətta onlarla əlbir olmaqda ittiham edirlər. Təsədüfi deyil ki, 1941-ci il avqustun əvvəllərində keçirilmiş ÜK(b)P-nın Çeçen-İnquş vilayət komitəsinin yığıncağında bildirilmişdi ki, S.İ.Alboqaçiyev XDİK-ə (Çeçen-İnquş vilayəti üzrə) başçılıq edərək bütün yollarda terrorçularla mübarizədə iştirakdan yayınır. SSRİ XDİK banditizmə qarşı mübarizə şöbəsinin I bölməsinin rəisi kapitan Nojnitski 9 avqust 1941-ci ildə SSRİ milisinin banditizmə qarşı mübarizə şöbəsinin baş rəisi Yeqorova yazırdı: “S.İ.Alboqaçiyev banditizmə qarşı mübarizə işini mənə həvalə edərək, bununla da milis rəisi və onun müavini vəzifəsini saxlayaraq məsuliyyəti öz üzərindən götürmək niyyətində idi. Mən bununla razılaşmadım” [1, 94-95].

S.İ.Alboqaçiyevin X.İsrailov və b. ilə yazışmaları da bunu təsdiqləyir. Onun İsrailovla əlaqəsi barədə məlumat məktubu barədə ikinci bölmənin əməliyyat müvəkkili Orconikidze XDİK dəmiryol milisinin rəisi Semyonova olan məruzəsində qeyd etmişdir. 24 iyul 1943-cü ildə o bildirirdi ki, dəstələrlə mübarizə aparmaq çətinidir. S.İ.Alboqaçiyevin Nazrandakı dəstələr içərisində qohumları var”. 1943-cü ilin sentyabrında o, ehtiyata keçirilmişdi. S.İ.Alboqaçiyev Beriyyaya xahişlə müraciət etmişdi ki, köçürüldüyü XDİK-nin ən kəskin sahəsində ondan istifadə edilsin. Lakin onun xahişi cavabsız qaldı.

Bütün bunlara əsaslanaraq SSRİ-də mövcud olan milli birləşmələrin Çeçen-İnquşetiyada işğal rejimini dəstəkləməkdə ittiham edirlər. Bu birləşmələrin

legionlar şəklində Hitlerin komandlığı altında yaranması və Şimali Qafqaza daxil olması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin belə legionlar təkcə çeçenlərdən deyil, SSRİ-yə daxil olan digər millətlərdən də təşkil edilmişdi. Legionlara qatılanların əksəriyyəti almanlar tərəfindən əsir alınanlar idi. Belə ki, alman əsir düşərgələrində vəziyyət olduqca acınacaqlı idi. Aclıq, yoluxucu xəstəliklər və alman əsgərlərinin pis rəftarı nəticəsində 1941-ci ilin noyabrında artıq 3 800 000 nəfər Sovet əsiri həlak olmuşdu. Almanlar üçün də gözlənilməz sayda olan əsirləri saxlamaq ciddi problemə çevrilmişdi. Eləcə də əsirlikdən qayıdan sovet vətəndaşları da “Vətən xaini” kimi şübhə altına alınaraq məhv edilirdi. Odur ki, həyatda qalmaq arzusunda olan əsirlər bütün bu əzablardan xilas yolunu legionlara qatılmaqda görürdülər. Bundan əlavə isə bu legionlara qatılan qeyri-əsirlər isə yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərlə əlaqədar olaraq yaranmış narazı qruplar idi ki, onlar iqtisadi-sosial vəziyyətlərinin sabitləşməsi ilə yanaşı, eyni zamanda da müstəqil olmaq istəyirdilər.

Belə qruplardan Şimali Qafqaz regionunda hərəkət etmələri haqqında daxili işlər orqanlarının məlumatından aydın olur ki, onlardan birinə X.Davudov rəhbərlik etmişdir. Onun komandanlığı altında olan qüvvələr, əsasən, Noyaj-Yurtovskom rayonunda hərəkət edirdilər. Həmçinin qeyd edilir ki, Çeçen-İnquş respublikası ərazisində alman komandanlığı altında dörd belə qruplaşma fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında 9 nəfərlik qrupa rəhbərlik edən abvera agenti O.Qube (Saidnurov) var idi ki, o, 25 avqust 1942-ci ildə Berejki Qrlançasko rayonunda idi. Onun hərəkətləri, tədbirləri, məqsədləri barədə dindirmə protokolları və Qubeyə şahidlik edən cinayət yoldaşlarından məlum olur. Qube Almaniya da olarkən XİN əməkdaşları ilə birgə hərbi əsirlər üçün düşərgələrdə dağlıların seçilməsi ilə məşğul olduğunu etiraf etdi. Bu məlumatlara görə, milli legionlar üçün 800 dağlı alınmışdır. Sənədlərdə qeyd edilir ki, ona seçimlərdə xaricə köçmüş A.Avtorxanov kömək etmişdir. Hərçənd Çeçen-İnquşların dağlıq rayonlara çıxmış ilk alman desantları haqqında onun rəhbərliyinə məlumatlar bəlli olsa da, o, onların ləğvində operativlik göstərmədi. Bir müddət sonra respublikanın ərazisinə diversantların yeni qruplara atılırdı. 1942-1943-cü illərdə Psedaxskom rayonunda və Mozdok yaxınlığında A.Xamçiyevin başçılığı altındakı 8 nəfərdən ibarət desant qrupu idi. Ona Simferepol və Varşava diversiya məktəblərinin məzunları daxil idilər. Həmin ildə X.Xaltıyevin rəhbərliyi ilə Çeçen-İnquş MSSR-in şəhərətrafi rayonlarına (Priqaraddoy) və Səlimov – D.Davudovun rəhbərliyi ilə (6 nəfərlik) qruplar Vedenski rayonuna atılmışdılar. Bu birliklərdə cəmi 39 nəfər var idi. Desantçıları bir qayda olaraq qrup halında Vadenski və İtım-Kalinsko rayonunda hərəkət edirdilər. Bu barədə SSRİ XDİK-nin bölmə rəisi Malçev məlumat verirdi[1, 94].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq çeçen əhalisinin əksəriyyəti SSRİ-ə sadıq qalmışdır. Onların əksəriyyəti Sover ordu sıralarında faşist almaniyasına qarşı mübarizədə fəal iştirak etmişlər.

1941-ci ilin iyununda SSRİ-ə qarşı hücum keçən almanlar sürətlə irəliləyərək Qafqaza doğru yönəldilər. Onların məqsədi 1941-1942-ci ildə Qafqaz

neftinə sahib olmaq idi. SSRİ ərazisində ən zəngin neft yataqlarına sahib ərazilərdən biri olan Qroznını ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. Faşistlər 1942-ci ilin payızında Çeçen-İnquş MSSR-nin bəzi ərazilərini ələ keçirsələr də, Qroznıya daxil ola bilmədilər və Stalinqrad məğlubiyyətindən sonra geri çəkildilər. Lakin SSRİ rəhbərliyi çeçenlərdən ehtiyat edərək 1943-cü ilin fevralında onların deportasiya olunmasına qərar verdi. Bunun üçün bütün xalqın Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana sürgün edilməsi, Çeçen-İnquş MSSR-nin ləğvi rus və d. xalqların bu ərazidə məskunlaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Deportasiya üçün hazırlıqlar bir ilə yekunlaşdırıldı. Onları “Vətənə xəyanət”də ittiham edərək deportasiya edilməsi haqqında 1944-cü ildə rəsmi qərar elan edildi. Bu qərarda, həmçinin qeyd edilirdi ki, Çeçen-İnquş MSSR ləğv edilir, əvəzində Qroznı vilayəti təşkil edilirdi. Bununla da, çeçen və inquşların deportasiyasına başlandı [3, 153]. 1944-cü ilin 23 fevralından çeçen və inquşların deportasiyası həyata keçirilməyə başlandı. Deportasiya zamanı SSRİ ərazisindən Avropaya mühacirət edərək İngiltərədə məskunlaşmış polkovnik Q.Tokayev deportasiyanı belə xatırlayır: “Hələ 1944-cü ildə Şimali Qafqaz, əsasən, Çeçen-İnquş ərazisinə XDİK qüvvələri gətirilməyə başlandı. Bir gün sonra – fevralın 23-də Qızıl Ordu günü münasibəti ilə təşkil olunan mitinq zamanı XDİK (NKVD) zabiti kürsüyə qalxaraq bildirdi ki, mitinq XDİK qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdır və qaçmağa təşəbbüs göstərən hər bir kəs güllələnəcəkdir. XDİK polkovniki bütün çeçenləri almanlarla əlbir olmaqda ittiham etdi”. Tokayevin bu danışdıqlarını 1954-cü ildə Qərbə köçmüş sabiq XDİK zabiti Qriqori Stepanoviç Burlutski də təsdiq edir.

Deportasiya olunanlardan Adam Qanayev o günləri belə xatırlayır: “1944-cü ildə hamını toplayıb apardılar. Mən o zaman bir yaşında olsam da, ruslara görə xəyanətkar idim. Çünki Stalin belə olmasını istəyirdi”.

Deportasiya zamanı hər ailəyə 20 kq yük götürməyə icazə verildi. Yerdə qalan bütün əşyaları, ev və heyvanları SSRİ rəhbərliyi tərəfindən müsadirə olundu. Stalinin verdiyi əmrə müvafiq olaraq 500-700 min nəfər çeçen-inquş əhalisi (keçmiş rus polkovnikinin məlumatına əsasən, 387 229 nəfər çeçen və 91 250 nəfər inquş) heyvanların daşınması üçün istifadə edilən yük vaqonlarına mindirilərək Mərkəzi Asiya və Sibirə sürgün edildilər. Yalnız iki min nəfər dağlara qaça bildi. Ac və susuz heyvan vaqonlarında daşınan çeçenlərin 20%-i havasızlıqdan və acından həlak oldu. Mərkəzi Asiya və Sibirdəki iqlim şəraitinə dözə bilmədiklərinə görə çeçen və inquşların bir qismi də burada məhv oldu. Məskunlaşdıqları bu ərazidə belə çeçenlərə rahatlıq yox idi. Bir çox şeylər üçün polisdən icazə almaq lazım idi. Onlar yaşadıkları ərazidən üç km uzağa gedə bilməzdilər. Hər bir insanın yaşayacağı yer əvvəlcədən müəyyən edilmişdi və yerli polis idarəsindən icazəsi olmadığı təqdirdə heç bir kəs qonşu kəndi birləşdirən sərhədi keçə bilməzdi. Bundan əlavə yerli əhaliyə deportasiya olunanlara kömək göstərilməsi qadağan edilmişdi.[6]

XDİK tərəfindən həyata keçirilən deportasiya gizli şəkildə həyata keçirilmişdi. Hadisədən yalnız iki il sonra – 26 iyun 1946-cı ildə “İzvestiya”

qəzetində “Məcburi köç” adlı kiçik bir xəbər şəklində məlumat verilmişdi. Bundan əlavə, 26 noyabr 1948-ci ildəki məlumata görə, deportasiya olunanların geri dönmə hüquqlarından məhrum olunaraq müddətsiz olaraq sürgün olunduğu ərazidə qalacaqları bildirildi.

23 fevral 1944-cü ildə başlanan və üç gün ərzində həyata keçirilən çeçen, inquş xalqlarının məruz qaldığı deportasiya ən böyük fəlakətlərdən biri olaraq tarixə keçdi. Maraqlısı budur ki, bütün bu deportasiya siyasətinə məruz qalanlar içərisində Qızıl Ordu sıralarında almanlara qarşı vuruşan zabıt və əsgərlər də var idi. Çeçen zabıt və əsgərlərinin çoxu sonradan SSRİ-dəki QULAQ düşərgələrinə göndərilmişdilər. Lakin bunlardan bəziləri göstərdiyi igidliyinə görə müharibənin sonuna kimi Sovet ordusu sıralarında faşistlərə qarşı vuruşmuşlar. Onlardan məşhur çeçen Movlit Visaitosun komandanlığı ilə bir qrup qüvvələrin Elba ətrafında faşistlərə qarşı döyüşmək üçün ABŞ qüvvələri ilə birləşməsi faktını misal göstərmək olar [7].

Deportasiya olunanlardan 200 min nəfərdən çox çeçen və 30 min nəfərdən çox inquş həlak olmuşdur. Çeçen əhalisinin daşına biləcək hissəsi vagonlarla yola salındığı halda yerdə qalan xəstə, yaşlı və əlillər kimi yerdə qalan əhali bir yerə toplanaraq məhv edildi. Xaybax ərazisində baş verənlər buna bir misal ola bilər. Belə ki, XDİK-da 1944-1957-ci illər ərzində xidmət etmiş şahid D.Malqasovun ifadələrindən aydın olur ki, fevralın 27-də ətraf kəndlərdən əhali Xaybax kəndinə bir yerə heyvanların saxlandığı axura toplandı. Onları qızdırmaq üçün axura çoxlu saman toplanmışdı. Yaşlı, xəstə, yola çıxma bilməyən insanlar bu axura toplandı. Geriyə qalan əhali Yalxoroy yolu üzərindən Qalançey kəndinə və oradan da dəmiryol stansiyasına daşınması üçün vagonlara doldurulmalı idi. Onlar kənddən uzaqlaşdıqdan sonra axurun qapıları bağlandı və atəş açılması üçün əmr verildi. Axura əsgərlər tərəfindən daşınan samanlar əvvəlcədən üzərinə benzin töküldüyü üçün axurda olanlar diri-diri yandırıldı. İçərdən qapını açmağa çalışanlar sovet ordusunun əsgərləri tərəfindən güllələndi. Çeçenlərin məhv edilməsi ilə bağlı baş verən belə dəhşətli hadisələr heç də az deyildi. Bundan başqa, Urus-Martan mərkəzi xəstəxanasındakı 72 nəfər xəstə uçuşumdan atılaraq məhv edilmişdi [6].

Tədqiqatçılar çeçen və inquş xalqlarının faciəsini tarixin “ağ ləkəsi kimi” qiymətləndirir. Bütün bu dəhşətli faktlar çeçenlərin deportasiyası zamanı onların hansı əziyyətləri çəkdiyini, qəddarlıqla məhv edildiklərini göstərməkdədir. Lakin təəssüf ki, deportasiya mövzusunı daha geniş əhatə edən rus tədqiqatçılarının bu məsələyə münasibətində bəzi subyektiv məqamlara da rast gəlinməkdədir. Çeçenlərin deportasiyası zamanı baş vermiş faktlardan biri də onların təxminən 700 nəfərinin Xaybax kəndi ərazisindən daşınması üçün çıxarıldıqdan sonra Qalançejskom kəndi ərazisində məhv edilməsidir ki, bu barədə məxfi sənədlərdə də məlumat vardır. Belə sənədlərdən biri də “Polkovnik Qvişianinin hesabatı”dır. Sənədin məzmunu bundan ibarətdir: “Tam məxfi. SSRİ XDİK Beriyaya. Yalnız sizin gözləriniz üçün. Xaybax adlı yerdə “Dağlar” əməliyyatı zamanı daşınması mümkün olmayan 700 nəfərdən

çox sakini məhv etmək məcburiyyətində qaldıq. Polkovnik Qvişiani” [5].

Bu hesabatın həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşanlar var. Belə ki, çeçen və inqışların deportasiyası məsələsi gizli şəkildə həyata keçirildiyi üçün bu məsələyə dair bir çox sənədlər indiyə kimi məxfi saxlanmaqda idi. Bu sənədlərin, demək olar ki, hamısı artıq məxfilikdən çıxmış, zaman-zaman çeçenlərin deportasiyası zamanı aparılan araşdırmalarda istifadə edilmiş, dəfələrlə mətbuatda dərc edilmişdi. Lakin bu sənədlərdən qeyd olunan hesabatın həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşılmaqdadır.

Bu hesabat dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Lakin nəşrlərdə bu sənədin saxlandığı yer haqqında istinadlar heç vaxt olmayıb ki, bu da onun həqiqiliyinə şübhə doğurur. Rusiya dövlət hərbi arxivinin baş mütəxəssisi İvan Uspeskiyinin açıqlamasına görə, Rusiyanın dövlət arxivlərində bu sənədin axtarışı heç bir müsbət nəticə verməyib. “Qvişianinin hesabatı” mütəxəssislərdə şübhə doğurur və güman ki, saxtadır. İvan Uspeskiy 2014-cü ildə “Rusiya qəzeti”ndə dərc etdirdiyi məqaləsində bu sənədin saxta olmasını sübut etməyə çalışmışdır [5].

İvan Uspeskiy qeyd edir ki, SSRİ XDİK və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində “Son dərəcə gizli” “Yalnız sizin gözləriniz üçün” qrifli sənəd yox idi. Sovet İttifaqında yalnız bu qriflərdən istifadə olunmuşdur: “Məxfi”, “Son dərəcə gizli”, “Son dərəcə gizli, xüsusi əhəmiyyətli”. Sənədlərdə xüsusi ştamp olurdu: “Surətinin çıxarılması qadağandır”. Ancaq “Yalnız sizin gözləriniz üçün” qrifli sənədə Sovet İttifaqının hökumət strukturlarının əsl sənədlərində rast gəlinməmişdir. Lakin çox maraqlıdır ki, “Yalnız sizin gözləriniz üçün” qrifindən indiyə qədər ABŞ hərbi sistemində (For Your Eyes Only) istifadə olunur.

Hesabatda Xaybax yaşayış məntəqəsi qəsəbə adlandırılmışdır. Əslində operativ sənədlərdə çeçen yaşayış məntəqələrinin adları həmişə kəndlər, xutorlar adlanır. Bu hesabatda həmçinin çeçen və inqışların köçürülməsi üzrə həyata keçirilən əməliyyat “Dağlar” əməliyyatı kimi göstərilir, həqiqətdə isə bu əməliyyat “Mərçi (Mərcimək quşu)” əməliyyatı adlanırdı.

Hesabatın nə imzalanması tarixi, nə də kargüzarlıq nömrəsi qeyd edilməmişdir. XDİK-nın sənədləri üçün bu inanılmaz haldır. Çünki, hətta sənədin surəti çıxarılan zaman belə nömrə və imza mütləq qeyd edilirdi. Bu qayda istisnasız olaraq SSRİ XDİK-nın bütün sənədləşmə proseslərində mütləq idi.

Hesabatı polkovnik Qvişiani imzalamışdır. Əslində isə həmin tarixdə M.M.Qvişiani heç polkovnik də deyildi. 1943-cü ilin fevralından 1945-ci ilin iyuluna kimi Qvişiani “III dərəcəli dövlət təhlükəsizlik komissarı” rütbəsinə malik idi.

Qalançejskom rayonunda əməliyyatın keçirilməsinin çətinlikləri barədə 29 fevral 1944-cü ildə çeçen və inqışların köçürülməsi üzrə əməliyyatın tamamlanması haqqında XDİK Beriyanın Stalinə göndərdiyi məlumatda bəhs olunur. Məlumatda xüsusi olaraq vurğulanır ki, bəzi məntəqələrdən biri olan Qalançejsko rayonunda böyük qar olduğu üçün altı min çeçen köçürülməmişdir. Onların daşınması üçün işlər iki gün ərzində başa çatdırılacaq. Qeyd edək

ki, Xaybax yaşayış məntəqəsi Qalançejsko rayonundan 5 km şərqdə yerləşir. Xaybaxdan təxminən 1 km şimalda Testeroy kəndi idi və sonra Qexi çayı vadisi başlayırdı. Qroznı ilə rayon mərkəzini birləşdirən yol 1944-cü ildə yox idi. Əlbəttə, 60-70 km məsafə yaxın deyildi, lakin bunu Qexi çayı üzərindən olan məntəqədən qısaltmaq olardı. [5]

“Çeçen-İnquş MSRR-in Qalançejsko rayonu üzrə çeçen-inquşların köçürülməsi haqqında əməliyyatın nəticələri” haqqında SSRİ XDİK-nin müavini general-polkovnik A.N.Apollovonun adına III dərəcəli dövlət təhlükəsizlik komissarı M.M.Qvişianiyə 5 mart 1944-cü ildə olan məktubunda da məlumat vardır. Bu məktubda Qalançejsko rayonu üzrə əhalinin dəqiq sayı göstərilmişdir. Bu sənədə istinad edən İvan Uspeskiy qeyd edir ki, Xaybaxda çeçen əhalisinin 10 %-i məhv olmuşdur. 9 kənd soveti ölkə üzrə cəmi 52 nəfər həlak olmuşdur [7].

Bütün deyilənlərə baxmayaraq, istər Qvişianinin rütbəsinin necə olmasından, hesabatın qrifinin olub-olmamasından asılı olmayaraq çeçenlərin başına gələn tarixi faktıdır. Bu hesabatın qrifinin ABŞ güc strukturlarında işlədilməsi heç də təsadüfi deyil. Hətta Avropa kino festivalında nümayiş etdirilən “Kül” filminin süjet xətti bu məsələyə həsr olunmuşdur.

Deportasiya olunan xalqlara 1956-cı ildə Xruşşovun hakimiyyəti zamanı bəraət verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Stalin almanlarla əlbir olub Vətənə xəyanətdə ittiham edərək deportasiya prosesini həyata keçirmiş oldu. Təbii ki, bu bəhanə idi. Stalinin məqsədi əvvəllərdə olmuş üsyanlara görə Şimali Qafqaz xalqlarını cəzalandırmaqdan ibarət idi.

Bu tarixi faciə hər il deportasiyaya məruz qalan xalqlar tərəfindən qeyd edilir. Onlar öz dövlətləri ilə yanaşı, xaricdə də bu hadisə ilə bağlı müxtəlif tədbirlər keçirirlər. Bu il Paris, Strasburq, Vyana və d. Avropa şəhərlərində çeçen və inquşların deportasiyası ilə bağlı müxtəlif aksiyalar keçirilib. 2011-ci ildə Çeçenistan rəhbəri Ramzan Kadirovun sərəncamı ilə 2004-cü il mayın 9-da terror aktı nəticəsində qətlə yetirilən Çeçenistan prezidenti Ahmad Kadirovun xatirəsinə deportasiya qurbanlarının matəm gününün tarixi dəyişdirilərək mayın 10-a keçirilib [8].

ƏDƏBİYYAT

1. Бугай Н.Ф. Л.Берия - И.Сталину: «Согласно Вашему указанию». М.: АИРО-XX, 1995, 320 с.
2. Бугай Н.Ф. Депортация народов. М.: Наука, 2004, 412 с.
3. Широкопад А.Б. Великая депортация. М.: Вече, 2015, 352 с.
4. Успенский И. «Только для ваших гдаз...», Российская газета № 6411 // <https://rg.ru/2014/06/25/deportaciya.html>
5. Tarihə bu gün – 23 Şubat 1944 Çeçen-İnquş halklarının Sürgünü // <http://www.kaffed.org/haberler/federasyondan/item/1456-tarihte-bug>
6. Shashani M. 1944 çeçen sürgününün altmış altıncı yıldönümü // <http://www.waynakh.com/tr/2010/02/1944-cecen-surgununun-altmis-altinci-yildonumu/>
7. Engelhard K. Yaşam // <http://www.dw.com/tr/7>
8. Avropada çeçenlərin və inquşların deportasiyası qurbanlarının xatirəsinə aksiya keçirilib //

<https://jam-news.net/?p=21112&lang=az-AZ>

**ПОЛИТИКА ДЕПОРТАЦИИ В СССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(против чечено-ингушского народа)**

А.М.МАМЕДОВА, А.В.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается политика депортации Сталина против чеченского народа. Здесь исследуются причины подвергнувшие чеченцев к депортации, процесс депортации, некоторые свидетельские показания, а также показания бывших советских военных, которые проводили в жизнь депортацию. На основе этих свидетельских показаний приведена ясность темным сторонам данного вопроса. Также в статье затрагиваются вопросы отношения чеченцев к депортации.

Ключевые слова: Сталин, чеченцы, ингушы, депортация, политика

**DEPORTATION POLICY OF SSR IN THE YEARS OF WORLD WAR II
(against the Chechen-Ingush people)**

A.M.MAMMADOVA, A.V.ISMAYILOVA

SUMMARY

The paper deals with the Chechens as one of the nations who were exposed to the deportation policy enforced by Stalin. The reasons why Chechens were exposed to deportation, the process of deportation are enlightened, some witness expressions, expressions of post Soviet soldiers who enforced deportation are enlightened. Besides, the attitude of Chechens to deportation is studied.

Key words: Stalin, Chechen, Ingush, deportatiton, policy

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCANLILARIN MİLLİ ŞÜURUNUN OYANMASINDA
NOVRUZ BAYRAMININ ROLU (XX YÜZİLLİYİN 60-cı İLLƏRİ)****G.Y.ƏŞRƏF****Bakı Dövlət Universiteti*****gulyagulnara666@gmail.com***

Məqalədə XI Qırmızı Ordunun Azərbaycanı işğal etməsindən sonra bir çox bayramlar kimi üç min ildən yuxarı tarixi olan Novruz bayramının da yasaq edilməsindən, belə bir siyasətlə işğalçıların yerli xalqı öz milli kökündən, qədim tarixindən, zəngin adət-ənənələrindən ayırmaq niyyətində olmalarından, ancaq bütün repressiv tədbirlərə baxmayaraq, xalqa öz milli bayramını unutdura bilməməsindən bəhs edilmişdir. Göstərilir ki, bir çox hallarda təhlükəli olmasına baxmayaraq, demək olar ki, hər bir ailədə Novruz bayramı böyük sevinclə qeyd edilmişdir. Məqalədə, həmçinin Sovet ideoloji maşınının milli dəyərləri ayaqlar altına atdığı, heçə saydığı bir dövrdə xalqa əziz bayramını qaytarmağa çalışan, 1967-ci ildə ilk dəfə dövlət səviyyəsində keçirilən Novruz bayramının əsas təşkilatçılarından biri olan Ş.Qurbanovun bu sahədəki fəaliyyəti geniş, hərtərəfli, obyektiv şəkildə araşdırılmış və göstərilmişdir ki, bu hadisə milli şüurun dirçəlməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan KP MK, fərman, bayram, milli şüur, xalq, rəhbərlik, kommunist, katib, xatirə, ənənə, Novruz

Hər xalqın öz milli bayramları var, bu bayramların hərəsi müəyyən bir dövrdə hansısa əlamətdar bir hadisə ilə bağlı yaranıb və sonra həmin millətin məişətinə daxil olub. Azərbaycan xalqının da belə bayramları çoxdur. Bu bayramların arasında ən qədimi və ən çox sevilib ümumxalq şənliyi ilə qeyd olunanı Novruz bayramıdır. Gecə ilə gündüzün astronomik bərabərliyini, torpağın qış yuxusundan oyanmasını xəbər verən Novruzu (“Yeni günü”) bayram etmək sovet hakimiyyəti illərində qadağan olunmuşdu və bu qadağanın səbəbini belə əsaslandırırıdılar ki, guya Novruz dini bayramdır, buna görə də onu qeyd etmək olmaz. Əslində isə Novruz bayramının İslam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onun tarixi eramızdan əvvəllərə gedib çıxır (7, 6). Novruzun üç min il yaşı var. Üç min illik bayramın keşməkeşli tarixi var. 11-ci ordunun süngüləri üstündə Azərbaycana sovet hakimiyyəti gətiriləndən sonra bir çox bayramlar kimi, Novruz da represiyaya məruz qaldı. Sovet dövründə rəsmi bayram olmasa da, qadağan edilsə də, bəzi hallarda qorxulu olsa da, xalq Novruzu qeyd edirdi (9, 13). Novruz bayramını qadağan etmək üçün İslam dini bir bəhanə idi, bu

Moskvaya və onların türkdilli respublikalardakı buyruq qullarına əhalini öz milli kökündən, qədim tarixindən, zəngin adət-ənənələrindən ayırmaqdan ötrü gərək idi. Lakin güclü sovet təbliğat maşını, qadağalar xalqlara öz milli bayramlarını unutturub bilmədi. O illərdə Novruz bayramı rəsmi qeyd edilməsə də, hər bir ailədə bu əziz günü-yazın gəlişini böyük sevinclə qeyd edirdilər (7, 6).

Novruz bayramında Şıxəli Qurbanovu xatırlamamaq qeyri-mümkündü. Sovet ideoloji maşının milli dəyərləri biçib tökdüyü dövrdə xalqa əziz bayramını qaytaran, Novruza bəraət verdirən bir insan- Şıxəli Qurbanovu necə unutmaq olar?! Bahar bayramı günlərində xatırlanmağı, rəhmətlə anılmağı ən çox haqq edənlərdən biri məhz odur – Şıxəli Qurbanov. Müxtəlif dövrlərdə Şıxəli Qurbanov kimi nadir siyasi rəhbərlərin sayəsində Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri, milli kimliyimiz və bir xalq olaraq söykəndiyimiz azərbaycançılıq ideyası varlığını qoruyub saxlayıb. Şıxəli Qurbanovun sovetizmin hökm sürdüyü ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində təmsil olunması xalqımızın özünüdərkinə güclü təkan vermişdi. Onun yasaqlanmış Novruz bayramının ilk dəfə rəsmi şəkildə qeyd edilməsinə nail olması isə bu bayramın əslində, xalqımızın bəraəti, Azərbaycan xalqı kimi özünü ən gözəl biçimdə təqdimatı idi. Şıxəli Qurbanov həmin Novruz günlərində bütün xalqı bir ideya, bir amal-azərbaycançılıq ətrafında birləşdirə bilmişdi (10, 6).

O zaman yazıçı-alim Şıxəli Qurbanov Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ideoloji iş üzrə katibi idi, mətbuat, elm, mədəniyyət ona baxırdı. Şıxəli Qurbanov Azərbaycan xalqının təəssübkeş, vətənpərvər oğullarından biri idi. Bu da bəllidir ki, Novruz bayramının dövlət səviyyəsində keçirilməsi təkcə ondan asılı olsaydı, çoxdan müsbət həll eləmişdi. Axı SSRİ dövründə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibini həmişə Moskvadan göndərirdilər. Xalqı, respublikanı tanımayan bu təsadüfi adamlar ikinci katib olsalar da, əslində birinci katibin fəaliyyətinə nəzarət edir, taleyüklü məsələlərin müzakirəsində həlledici sözü onlar deyirdilər. Şıxəli Qurbanov “görüm yoldaşlarımı razı sala bilərəmmi” deyəndə onun kimə işarə etdiyi məlum idi. Aydın idi ki, özümüzdən olan birinci katibə Novruz bayramının mənasını, əhəmiyyətini başa salmağa ehtiyac yox idi. Amma ikinci katib bəlkə də Novruz bayramı sözünü ilk dəfə Azərbaycanda eşitmişdi (7, 6).

1960-cı illərdə Azərbaycan KP MK-nın katibi Şıxəli Qurbanov Novruz bayramına bəraət verilməsi, Novruzun rəsmi bayram kimi qeyd edilməsi üçün mübarizəyə başladı. Təhlükəli təşəbbüs idi. Mərkəzi Komitənin 1-ci katibi Vəli Axundov da Şıxəli Qurbanovu təhlükəli iş gördüyü barədə xəbərdarlıq etdi, amma o geri çəkilmədi (9, 13). 1967-ci ildə Novruz ilk dəfə rəsmi bayram kimi dövlət səviyyəsində qeyd edildi. Bayramı keçirməkdə əsas məqsəd isə Azərbaycan xalqının milli şüurunu oyatmaq idi. “Novruz bayramı gününədək ailəsinə bu haqda heç nə deməmişdi. O, onsuz da şən, şux, zarafatçı adam idi. Amma Novruz bayramı günü onun keçirdiyi sevincin böyüklüyünü mən ilk dəfə göürdüm. Deyirdi: sən bilmirsən bu xalq nələr çəkib. O, sevinməlidir, bayram etməlidir. Hər bir xalqın bayramı var. Bəs bizimki niyə olmasın?!”

Həyat yoldaşı Xavər Qurbanova belə deyir (1, 3). Məqsədi Azərbaycan xalqının milli şüurunu oyatmaq idi. Şıxəli Qurbanov bu istəyinə nail olmuşdu. Həmin gün sanki bütün insanlar oyanmışdı, kim olduqlarını dərk etmişdilər. Qız qalasına doğru insanların axını dayanmırdı, hamının üzündə ürkək sevinc hissləri vardı. Şıxəli Qurbanov xalqımızın uzun illər yalnız kənd çəpərləri, şəhər məhəllələri içərisində qeyd etdiyi Novruzı sovetlərin alovlu atəş-fəşanlıqla bayramladığı “Böyük Oktyabr”, “Qızıl Ordu”, “1 May”, “Qələbə” meydanlarına çıxartdı, “Qız Qalası” banına ucaltdı.

Düşünülmüş şəkildə tərtib olunmuş Novruz bayramı şənlikləri Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusən Bakı şəhərində ümumxalq şənliyi səviyyəsinə qaldırıldı. Axın-axın insanların toplaşdığı Qız qalası qarşısında xalq oyun-tamaşaları böyük rəğbət hissi ilə qarşılandı. O vaxt yeganə olan Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosu verilişlərini bilavasitə Novruz bayramına həsr etdi. Vertolyotlardan Yaz - Novruz bayramınız mübarək yazılmış vərəqələr Bakının küçə - meydanlarına səpələndi. 1967-ci ilin Novruzunu xalqın yaddaşında ən şirin xatirə kimi qalıb. Qız qalasının başında tonqal yandırılıb. Küçələrdə milli geyimli oğlanlar, qızlar camaata şirni paylayıb. Azərbaycan xalqı ilk dəfə Bahar qızı o zaman görüb. Azərbaycanın xalq artisti Səfurə İbrahimovanın gənc çağları idi. Onu Bahar qız seçiblər. Mətbuat, televiziya, radio da bu bahar bayramının tərəvətini daha da yaydı. Bakıda martın 1-dən aprelin 30-dək təmizlik və abadlaşdırma iki aylığı keçirildi. Respublikanın şəhərlərində, kəndlərində təmizlik işləri aparıldı, küçələrdə, xiyabanlarda, bağlarda on minlərlə ağac, kol, gül-çiçək əkildi (1, 3). Dənizkənarı bulvarda böyük pavilyonlarda bayram yarmarkası təşkil olundu. Həmin gün Bakı zəhmətkeşləri Şıx çimərliyinin yanında çoxlu ağac əkib Xalqlar dostluğu parkının əsasını qoydular. Ş. Qurbanovun tapşırığı ilə qənnadı fabriki bol çeşiddə Novruz şirniyyatları istehsal edibmiş. Qiymətləri də ucuz imiş ki, insanlar ala bilsin (10, 6). “Bayram şamları” adlı kiçik şeirində Ş. Qurbanov baharın gəlməsini, bayram şamının məclisə nə qədər yaraşlıq verdiyini qələmə almışdır:

Şamlar, bayram şamları,
Hər bayram axşamları
Məni də yandırardı
Sizi yandıran əllər,
Mənə də od vuraydı! (6, 2)

Bayram günü bütün qəzetlər Novruza xüsusi səhifələr həsr etdilər, hətta “Правда” qəzeti də Novruzdan yazdı. Şıxəli Qurbanov Novruzun pasportunu almışdı (1, 3).

Azərbaycana Şıxəli Qurbanovun adına Novruz bayramının belə təntənəli keçirilməsi münasibətilə Özbəkistandan, Qırğızistandan, hətta İraqdan təbrik teleqramları gəlmişdi. Təbii olaraq sonrakı illərdə sovet rejimi Novruz bayramının, eləcə də digər xalq ayin mərasimlərinin qarşısına öz keçilməz siperini çəkdi. Bunula belə, Şıxəli Qurbanovun təşəbbüsü, cəsarəti ilə 1967-ci ildə

böyük təntənə ilə qeyd olunmuş Novruz bayramı ürəklərdə kövrək iz qoydu.

Bolşevizmin tam oturmuş çağlarında doğulub (1925, Bakı), qırmızı sovetizm məktəbində təhsil almış Şıxəli Qurbanov əvvəlki siyasi quruluş yetkililərinin çoxundan fərqlənib. Müasirləri sonrakı illərin xatirələrində bu fərqi daha çox onun milli hisslərilə bağlayırlar. 1967-ci ilin Novruz tonqalları yalnız küçələri, meydanları yox, həm də illərin dözülməz siyasi ağırlığı altında sıxılan ürəkləri, beyinləri işığa qərq etdi. Tonqallardan ayrılan qığılımlar, çınqıllar xalqda öz milli gələcəyinə ümid yaratdı, dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi prosesinə təkan verdi, toplumun millətə çevrilməsi işi yeni sürət və vüsət götürdü. Bu sahədə ədəbiyyat, onun ən çevik və operativ janrı olan poeziya xeyli iş görmüşdüsə də, milli özünüdərkini formalaşması məsələsinə Mərkəzi Komitənin, xüsusilə onun rəhbərlərindən birinin müdaxiləsi dövrün görünməmiş hadisəsi idi. Şıxəli Qurbanova qədər Azərbaycan ali dairələrində belə fədakarlıq göstərən, milli təəssübkeşlik nümayiş etdirən, milli varlığını bütün İttifaq səviyyəsində müdafiə edən, “Biz min illər tarixi olan və bəşəri sivilizasiyanın inkişafına öz töhfəsini verən Novruz kimi ən qədim bir bayramın sahibi olan bir millətik”, - deyə var gücü ilə nəinki Moskvaya, həm də bütün dünyaya səs salan bir rəhbər olmamışdı. Şıxəli Qurbanov bu addımları ilə SSRİ subyektlərini təşkil edən bütün respublikalarda şok effekti əmələ gətirmişdi. Novruz xidmətindən sonra Şıxəli Qurbanovu təqib edir, hər addımını nəzərdə saxlayırdılar. Hətta bəzi adamlar buna görə Şıxəli Qurbanovun tezliklə həbs edilə biləcəyi barədə şayiələr yaymışdılar. Ş.Qurbanov istəyinə nail olsa da, düşmənlər öz işlərində idilər. Onlar Novruz bayramı ilə əlaqədar Moskvaya donos yazaraq, bu bayramın təşkilatçısı olan Ş.Qurbanovu millətçilikdə, sovet rejiminə qarşı çıxmaqda, sosializmə zidd olan adət-ənənələri yenidən dirçəltməkdə, dini bayrama milli don geyindirməkdə günahlandırmışdılar. O dövrdə Ermənistanda, Gürcüstanda və digər qeyri-müsəlman respublikalarında milli hisslərin, millətçiliyin güclənməsinə göz yuman Moskva müsəlmanların adı bir addımından belə dərhal təlaş keçirir və hər vasitə ilə buna imkan verməməyə cəhd edirdi. Təbii ki, milli şüura xidmət edən Novruzun Azərbaycanda yüksək səviyyədə qeyd olunması Moskvada böyük həyəcanla qarşılanmışdı. Ona görə də, dərhal Şıxəli Qurbanovu Moskvaya çağıraraq ondan Novruzla bağlı izahat tələb etmişdilər (8, 13). Lakin o çox inadkar, sözünün üstündə duran adam idi. Novruzun əsl xalq bayramı, baharın gəlişi günü olduğunu elmi dəlillərlə sübut etmək üçün o, Moskvada nəşr edilən “Наука и религия” jurnalına müraciət etmiş, Orta Asiya respublikalarından, İraqdan məktublar almış, neçə-neçə mənbələrə baxmış, xeyli material toplamışdı (1, 3). Ş.Qurbanovun istifadə etdiyi əsas mənbələrdən biri professor İ.S.Braginskiyin “Bahar bayramı haqqında” adlı məqaləsi idi. İosif Braginski farsdilli klassik ədəbiyyatın mötəbər tədqiqatçısı, şərqşünas alim kimi tanınırdı. Professor bu məqalədə daşdan keçən dəlillərlə sübut edirdi ki, Novruz hələ İslam dini yaranmamışdan xeyli əvvəl bayram edilirmiş. O, bu fikrə dayaq olaraq, yeri gəldikcə, məqaləsində Əbu Reyhan Biruni, Məhəmməd Füzuli, Adam Mets kimi alim və mütəfəkkirlərin

əsərlərindən tutarlı misallar gətirirdi. Dünya şərqşünaslıq elminin böyük və nüfuzlu bilicilərindən sayılan İsveçrə alimi Adam Metsin (1869-1917) məşhur “Müsəlman intibahı” kitabından Novruz bayramının qədimliyi və dünyəvi bayram olması haqqında bu sözləri yada salırdı: “Xalqın həyatında islamın təsirinin güclü olmadığını bayramlar sübut edir. Doğurdan da müsəlman ruhaniləri nə qədər çalışdırsa, Novruz bayramını nə qadağan etməyə, nə də ona dini don geyindirməyə müvəffəq oldular. Xalq kütlələri bahar bayramı olan Novruz bayramının qeyri-dini azad xarakterini qoruyub saxladılar”. İ.Braginskinin Bahar bayramı haqqında məqaləsini dilimizə şair Adil Babayev tərcümə etdi və o, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1967-ci il 20 may tarixli nömrəsində dərc olundu. Ziyalılardan çoxu məqaləni, hətta adətən tərif deməyi çox da xoşlamayan akademik Məmməd Arif redaksiyaya zəng vurub, məqaləni məmnuniyyətlə oxuduğunu və belə yazıların çox olmasını arzulayıb (7, 6).

Göründüyü kimi, Ş.Qurbanov SSRİ rəhbərliyinə yazdığı 22 səhifəlik izahatında Novruzun dini bayram olmadığını və onun qeyd edilməsinin Leninin milli adət-ənənələrin qorunub saxlanılması siyasətinə ziddiyyət təşkil etmədiyini faktlarla sübut edə bildi. Üstəlik, Moskvada keçirdiyi görüşlər SSRİ rəhbərliyində Şıxəli Qurbanov barədə daha yüksək rəy formalaşdırılmasına yol açdı. Moskvada onun simasında parlaq gələcəyi olan istedadlı bir siyasətçi görməyə başladılar. Onun iyun ayında keçiriləcək Azərbaycan KP MK-nın növbəti plenumunda Vəli Axundovun yerinə respublikamıza rəhbər təyin edilməsi tövsiyə edildi. Necə deyərlər, Şıxəli Qurbanov Moskvadan Bakıya əsl qəhrəman kimi qayıtdı. Ancaq onun başı üzərindən ölüm küləkləri əsməkdə idi. Belə ki, plenum yaxınlaşdıqca vəzifə kürsüsündə hər vasitə ilə qalmaq istəyənlərin narahatlığı daha da artmaqda idi. Yəni də onu addımbaşı təqib edirdilər. Şıxəli Qurbanov və ailəsi artıq izləndiklərini bilirdilər və ona görə də daim təşviş içində idilər. O vaxt Şıxəli Qurbanova üç dəfə sui-qəsd cəhdi etmişdilər. Ancaq hər dəfə Şıxəli Qurbanov ölümün pəncəsindən xilas olmuşdu. Amma bütün bunlar respublika ictimaiyyətindən gizli saxlanılırdı. Şıxəli Qurbanovun həyatına üç dəfə qəsd olunub. Bayramdan sonra məşində gedərkən ona güllə atmışdılar, əlinə dəyib sıyırmışdı. Daha sonra üstünə məşin sürmüşdülər, özünü güclə ağacın dibinə salıb canını qurtara bilmişdi. Növbəti dəfə zəhərləmək istəmişdilər baş tutmamışdı (8, 13).

Ölümündən bir gün əvvəl, may ayının 23-də Azərbaycan Dram Teatrında Şıxəli Qurbanovun Sənsiz dramının son məşqi gedirdi. Mayın 24-də isə tamaşanın premyerası olmalı idi. Amma xaricdən qonaqlar gəldiyinə görə Şıxəli Qurbanov teatrı yarımçıq tərk etməli olur. O, teatrı tərk edəndə ““Sənsiz”ə baxarsız mənsiz”, - demişdi. Elə də oldu.

Novruzun ilk dəfə dövlət səviyyəsində qeyd edilməsindən cəmi bir-cə ay sonra - 1967-ci ilin mayın 24-də Şıxəli Qurbanov dişlərini müalicə etdirmək üçün həkimə gedir və elə orada diş ağrısına qarşı vurulmuş bir iynədən qəflətən şoka düşdü və 2 dəqiqə ərzində vəfat etdi. O son beş ildə Nazim Hacıyevdən sonra vəzifə başında vəfat etmiş ikinci ideoloji katib idi. Baş vermiş hadisə

Vəli Axundova ağır zərbə oldu. O, respublika səhiyyə naziri Fəxri Vəkilova tapşırıq verdi ki, mütəxəssislərin iştirakı ilə Şıxəli Qurbanovun ölüm faktı üzrə təcili patoloji anatomiya və məhkəmə tibbi ekspertizası keçirilsin. Həmin gün Şıxəli Qurbanovun “Sənsiz” pyesinin primerası olmalı idi. Partiya və hökumət rəhbərliyinin, mətbuatın primerada iştirakı gözlənilirdi. Tamaşa zamanı o, publikanın qarşısına yüksək əhval-ruhiyyədə çıxmaq istəyirdi. Amma hər şey tərsinə oldu. O, Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinin 4-cü Baş İdarəsinin 1-ci Xəstəxanasının ambulator müalicə şöbəsində Tibb İnstitutunun dosenti, diş həkimi Əliağa Əhmədovun ambulator xəstəlik kitabçasında apardığı qeydlərdən məlum olur ki, Şıxəli Qurbanov diş problemi ilə bağlı hələ 1966-cı il aprelin 4-də ona müraciət edib. Həmin vaxt ona 200 min vahid həcmində streptomitsin vurulub. 1967-ci il mayın 15-dən başlayaraq, Mərkəzi Komitə katibi ona əziyyət verən dişlərinin müalicəsinə başlayıb və vəfat etdiyi mayın 24-nə qədər 6 dəfə 4-cü Baş İdarənin 1-ci Xəstəxanasının diş kabinetində olub. 1967-ci il 23 may axşamı Şıxəli Qurbanov kəskin diş ağrısından əziyyət çəkir. Səhər saat 8:15-də dosent Əliağa Əhmədov onun evinə çağırılır və müayinədən sonra bəlli olur ki, onun plomblanmış 2, 3, 4-cü dişlərinin sahəsində çox az şiş vardır. İltihab prosesini azaltmaq və ağrını aradan qaldırmaq məqsədilə həkim ona 0,5 faiz novokain qatılmış streptomitsin iynəsi təyin edir. Həmin gün saat 9:30-da Şıxəli Qurbanov 4-cü Baş İdarənin 1-ci Xəstəxanasının diş kabinetində dosent Əliağa Əhmədovun yanına gəlir. MK katibini qəbul edən zaman Xəstəxananın baş həkimi M.Hacıyev də orada olub və onun iştirakı ilə Əhmədov şpritsə 5,0 ml. məhlulda həll olunmuş 200-250 min vahidlik streptomitsin, 0,5 faiz novokain çəkib şpritsi yuyur, sonra isti şpritsə 100-120 min vahid həll olunmuş streptomitsin 1,0 ml. həcmində xəstəyə vurulur. İynədən sonra gözlənilmədən xəstənin halı pisləşir, boğulur, qusmağı gəlir və 1-2 dəqiqə sonra huşunu itirir. Təcili olaraq diş kabinetinə 4-cü Baş İdarənin rəisi, dosent A.Mirzəzadə, həkim terapevtlər A.Ağababayev və C.Gözəlov, cərrah Z.Ağabəyli, otolarinqoloq Ş.Qasımova çağırılırlar. Qeyd edilən həkimlər Şıxəli Qurbanovu dərin şok vəziyyətdə görürlər, artıq onun nəbzi vurmur, nəfəsi gedib gəlmirdi (13, 6).

1967-ci ildə Şıxəli Qurban oğlu Qurbanovun ölümü haqqında tibbi rəydə qeyd olunurdu ki, mərhumun qranulematoz periodontit xəstəliyi vardı, buna görə də o, Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyi IV idarəsinin xəstəxanasında müalicə olunurdu. Növbəti əməliyyat zamanı novokain məhlulunda həll olunmuş streptomisin yeridildikdə Ş.Qurbanovda boğulma əlamətləri baş vermiş və anafilaktik şok klinik halı əmələ gəlmişdir (4, 2). Həkimlərin ilkin rəyinə görə, baş beyin qabığının həyat əhəmiyyətli hər iki mərkəzinin ani və kəskin iflicinin bütün əlamətləri müşahidə edilmişdi. Həkimlər təcili olaraq reanimasiya tədbirlərini işə salsalar da, qan dövranı dayandığı üçün vurulan dərmanlar sorulmadığından effektsiz olmuşdu. Kislorod vasitəsilə süni nəfəs verilməyə cəhd göstərsə də, qan dövranını bərpa etmək üçün qrelkadan istifadə edilsə də, sol qol qatlanacağından 2-3 sm. açılmış damara iynə vurulsa da, qan dövranını bərpa etmək mümkün olmamışdı. Hadisə yerinə çağırılan

professor Q.Abdullayev xəstəyə yardımın düzgün göstərildiyini təsdiq etmişdi. Ölüm faktı təsdiq edilən kimi yuxarıda adları çəkilən həkimlərin hamısı, o cümlədən Əliağa Əhmədov Şıxəli Qurbanovun ölümü barədə tərtib edilmiş arayışı imzalayıb, onu Səhiyyə Nazirliyinə vermişdilər (13, 6). Beləliklə, Şıxəli Qurbanovun “anafilaktik şok”dan ölməsi ilə bağlı diaqnoz qoyuldu. Lakin o dövrdə qəzetlər, radio-televiziya bu haqda tamamilə başqa şeylər yazıb-danışır, camaat isə tamamilə başqa mətləblər söyləyirdi. Birincilərin baş “arqumenti” adı stomatoloji diş məsələsi idi, ikincilərin məntiqi isə “diş içində iş” (11, 13).

Ş.Qurbanovun cənazəsi mayın 25-də gündüz saat 5-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının binasından (Kommunist küçəsi, 10) qaldırılmışdır. Səhərdən adamlar Ş.Qurbanov ilə, parlaq həyatı və qaynar fəaliyyəti ilə xalqa sədaqətlə xidmət nümunəsi olan insanla vidalaşmaq üçün axın-axın respublika Elmlər Akademiyasının binasına tərəf gəlmişlər. Cənazə hündür postament üstə qoyulmuşdu. Qərara əsasən, Ş.Qurbanov Fəxri xiyabanda dəfn edilir (5, 3). Onun ölümü ümumxalq kədərinə səbəb oldu. Dövlət işçiləri, yaxın dostlar, Şıxəli Qurbanovu dərin məhəbbətlə sevənlər, matəm yığıncağında iştirak edən xarici nümayəndələr onun partiya, hökumət və xalq kütləsi qarşısında, ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi xidməti qeyd etmişlər.

Ş.Qurbanovun ailəsi onun öldürüldüyünü iddia edir. Qızı Gülnarə Qurbanova atasının öldürüldüyünü söyləyib: “O zaman vəzifəyə gəlmək istəyənlər bunu təşkil etdilər. Məlum oldu ki, ona siyanid turşusu vurublar. Novruz bayramı onu aradan götürmək üçün sadəcə səbəb idi.” Məsələnin araşdırılması üçün Moskvaya gedən Xavər xanımın təkidli SSRİ baş prokurorunun müavini Bakıya göndərilir. O, araşdırma nəticəsində Xavər xanımın fikirləri ilə razılaştığını bildirsə də, Şıxəli Qurbanovun ölümü barədə əsl həqiqət üzə çıxarılmadı. Öldürülməsəydi, o, plenumda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçiləcəkdir. Təəssüflər olsun ki, Ş.Qurbanovun ölümü ilə bağlı bu günə kimi əsl həqiqətin ortaya çıxarılmasına yardım edəcək istintaq aparılmayıb. Vaxtilə ailəsi cəhdlər göstərsə də, heç nəyə nail ola bilməyib. Ona görə də, Şıxəli Qurbanovun ailəsi onun öldürülməsi ilə bağlı əsl həqiqətlərin gələcəkdə mütləq üzə çıxarılacağına ümid edir (8, 13).

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin görkəmli partiya xadimi, dramaturq və alim Ş.Qurbanovun xatirəsini əbədləşdirmək haqqında qərarına əsasən Azərbaycan Dövlət Musiqili Teatrına və Zaqatala şəhərindəki yeni orta məktəbə Ş.Qurbanovun adı verilmişdi. Bakı şəhəri İcraiyyə Komitəsinə tapşırılmışdır ki, Bakı şəhəri küçələrindən birini Ş.Qurbanovun adı ilə adlandırsın (4, 2).

Sağlığında çap etdirməsə də, 70 çap vərəqindən çox ədəbi və elmi irs qoyub getdi. Ölümündən sonra Şıxəli Qurbanovun üç cildədən ibarət olan əsərlər külliyyatının hazırlanması Respublika Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna, çapı isə Azərnəşrə tapşırıldı (2, 4). Qeyd olunan faktlardan göründüyü kimi, Şıxəli Qurbanova əsl qiyməti sağlığında deyil, ölümündən sonra verdilər. Ümumiyyətlə, totalitar rejimləri idarə edənlər

həmişə timsah kimi hərəkət ediblər. Onlar əvvəlcə ovunu öldürüblər, sonra isə onun üçün göz yaşı töküblər (8, 13).

Sovet alimləri onun elmi fəaliyyətinə yüksək qiymət verirdilər. Görkəmli rus alimi, professor İ.S.Braginski Şıxəli Qurbanovun 50 illiyi münasibətilə “Народы Азии и Африки” jurnalında (1975, №5) səmimi bir məqalə yazmışdı. Məqalə bu sözlərlə qurtarırdı: “Şıxəli Qurbanovun vətənpərvərlik və beynəlmiləlcilik hissilə yazdığı elmi-tədqiqat əsərləri nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi, eləcə də ədəbi əlaqələrin, milli mədəniyyətlərin araşdırılması baxımından çox qiymətli” (1, 3).

Şıxəli Qurbanovun vəfatından üç ay sonra Vəli Axundov onun yerinə Cəfər Cəfərovun namizədliyini irəli sürdü. İdeoloji katib vəzifəsinə yeni namizəd rəhbərlikdə birmənalı qarşılanmasa da, birinci katib öz qərarında ısrarlı idi. Ona görə də, məhz Vəli Axundovun təqdimatı və dəstəyi ilə Cəfər Cəfərov 1967-ci ilin avqustunda Mərkəzi Komitənin ideoloji məsələlər üzrə katibi vəzifəsinə təyinat aldı (13, 6).

Nəriman Nərimanov yazırdı: “İnsan var ki, ölər, yox olar və onun yoxluğunu, ancaq yaxın əqrəbası hiss edər. İnsan var ki, ölər və onun yoxluğu bütün milləti heyfsləndirər” (1916-cı il Fəxri xiyabanda, bir qəbrin baş daşında). Şəxsi səadətini xalqının səadətinə tabe edən və lazım gələrsə, öz səadətini vətəndaşların səadətinə qurban verməyə hazır olan adamların ölümü, xüsusən vaxtsız ölüm ümumxalq kədəri doğurur, xalq onları sonsuz məhəbbətlə sevir, əzizləyir və heç bir zaman unutmur. Ş.Q.Qurbanov da Azərbaycan xalqının belə unudulmaz oğullarından biridir. Şair Musa Cəlil ölüm ayağında demişdir: “Sağlığında elə yaşa ki, öləndən sonra ölmə”. Sağlığında həqiqi vətəndaş kimi yaşayanlar öləndən sonra ölmürlər. Ş.Qurbanov həyatını əsl vətəndaş kimi başa vurduğu üçün öləndən sonra ölməmişdir (12, 16).

Çox təəssüf ki, Şıxəli Qurbanovun Novruz arzusu sonrakı illərdə sönüb getdi. Xalqın bahar bayramının rəsmi qeyd edilməsi məsləhət bilinmədi. Xalqımız Novruz bayramını ürəyi istəyən kimi ümumi el şənliyi şəklində cəmi bircə dəfə qeyd etdi. Ölümü ilə sanki qədim xalq adət-ənənəsinin də sükutu oldu. Yalnız 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Novruz bayramı milli bayram kimi dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başlandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəli S. Ömrün səhifələri: Şıxəli Qurbanov haqqında xatirələr. Ədəbiyyat və incəsənət qəz., Bakı, 1989, 10 mart, s.3
2. Mirəhmədov Ə. Unudulmaz alim və yazıçı. Kommunist qəz., 1971, 12 yanvar
3. Qurbanov Ş. Q. Kommunist qəz., 1967, 25 may
4. Ş.Qurbanovun xatirəsini əbədləşdirmək haqqında. Ədəbiyyat və incəsənət qəz., 1967, 18 iyun
5. Son mənzilə. Kommunist qəz., 1967, 26 may
6. Qurbanov Ş. Bayram şamları. /şeyr/- Kommunist qəz., Bakı, 1969, 21 mart
7. Abbaszadə H. Novruz bayramı yasaq olanda. Günay qəz., Bakı, 1996, 19 mart
8. Şıxəli Qurbanov Sovet rejiminə meydan oxuyan şəxs. Hürriyyət qəz., 2013, 26-28 aprel
9. Tahirqızı Ü. Şıxəli Qurbanovun pasport aldığı Novruz. Xalq cəbhəsi qəz., Bakı, 2014, 20 mart
10. Rzayeva M. Bahar bayramı Şıxəli Qurbanovun adı ilə bərabər çəkilir. Şərq qəz., Bakı,

2014, 12 mart

11. Abbaslı T. "Siyasi qış" dövrü baharı. Mədəniyyət qəz., Bakı, 2016, 17 avqust
12. Hüseynov B. Şıxəli Qurbanovun həyat və yaradıcılıq yolu. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 350 s.
13. Həsənlı C. Şıxəli Qurbanovun müəmmalı ölümünün detalları. Azadlıq qəz., Bakı, 2016, 23 may

РОЛЬ ПРАЗДНИКА НОВРУЗ В ПРОБУЖДЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ (60-е ГОДЫ XX ВЕК)

Г. Я. АШРАФ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о запрещении праздника Новруз, имеющего более чем трехтысячелетнюю историю, как и многих праздников, после оккупации Азербайджана XI Красной Армией, намерении оккупантов оторвать местный народ от своих национальных корней, древней истории, богатых обычаев и традиций этой политикой, о невозможности принудить народ забыть о своих национальных праздниках, несмотря на все репрессивные меры. В статье отмечено, что несмотря на опасность во многих случаях каждая семья с большой радостью отмечала праздник Новруз. Здесь также широко, всесторонне и объективно исследована и отмечена деятельность в этой сфере Ш.Гурбанова – одного из основных организаторов праздника Новруз, впервые проведенного на государственном уровне в 1967 году, который пытался вернуть родной праздник народу в период, когда советская идеологическая машина растоптала и проигнорировала национальные ценности. Проведение праздника Новруз на государственном уровне оказало большое влияние на возрождение национального самосознания.

Ключевые слова: Центральный комитет Коммунистической партии Азербайджана, праздник, национальное сознание, народ, руководство, указ, коммунист, секретарь, память, традиция, Новруз

NEWROOZ HOLIDAY'S ROLE IN AWAKENING OF AZERBAIJANIS' NATIONAL CONSCIOUSNESS (60's OF THE XIX CENTURY)

G.Y. ASHRAF

SUMMARY

The article describes how Novruz holiday which dates back more than three thousand years was banned like the other holidays after XI Red Army conquered Azerbaijan, how they intended to separate the nation from their national roots, old history, rich customs and traditions through such policy, however they could not make the nation forget their national holiday despite all repressions. The article indicates that Novruz holiday was celebrated in every family with great joy and happiness although it was very dangerous most of the time. Furthermore, the activity of S.Gurbanov, who was one of the pioneers to celebrate Novruz holiday at state level for the first time in 1967 and tried to return our dear holiday to us during the period when Soviet ideology disesteemed the national values, treating them disrespectfully, is researched hereby and it is indicated that these events have significant effect on the revival of national consciousness.

Key words: Azerbaijan Communist Party Central Committee, decree, festival, national consciousness, people, top management, communist, secretury, memorial, tradition, Novruz

UOT 94”19/...

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AVROPA İTTİFAQININ
ARALIQ DƏNİZİ SİYASƏTİ****N.O.QULİYEVƏ**
Bakı Dövlət Universiteti
qnargiz@inbox.ru

Məqalədə XX əsrin ikinci yarısında Avropa İttifaqının Aralıq dənizi bölgəsində apardığı siyasəti təhlil edilir. Qeyd olunan dövrdə Avropa İqtisadi Birliyinin Şərq siyasətinin önəmli bir tərəfini təşkil edən Aralıq dənizi bölgəsi ölkələri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək istiqamətində cəhd göstərməsi bildirilir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, bu siyasət gözlənilən nəticələri verməyə də, Avropa İttifaqının sonrakı illərdə Aralıq dənizi bölgəsində integrasiyası üçün təməli qoymuş oldu.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, Aralıq dənizi, demokratiya, sosial ədalət, insan haqları, siyasət

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müharibədən qalib çıxan dövlətlər ABŞ və SSRİ-nin beynəlxalq münasibətlərdə fəal rol oynadığı bir dövrdə dağıntılara məruz qalmış Avropa ölkələri acınacaqlı vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdılar. 1946-cı ilin sentyabrında U.Çörçillin “Avropa ailəsi” ideyası barədə məşhur çıxışı Avropa ölkələrinin bir araya gəlməsində dönüş nöqtəsi oldu. Çıxış yolunu integrasiyada və birlikdə görən Avropa ölkələri tezliklə güclərini və səylərini birləşdirərək yeni bir təşkilatın əsasını qoymağa müvəffəq oldular.

Normativ xarici siyasət anlayışını mənimsəyən Avropa İttifaqı, öz sərhədlərindən kənarda olan ərazilərlə bağlı yürütdüyü siyasətdə möhkəmlənmək və demokratiya kimi meyarları dəstəkləyərək problemləri həll etmə yoluna üstünlük verdi. Normativ xarici siyasət anlayışı ümumilikdə, sadəcə maraqlarla açıqlanmayan, bəzi universal dəyər və normalara köklənmiş xarakteri də daşımaq iddiasının vacibliyini əks etdirirdi. Bir aktorun normativ güc olaraq qəbul edilməsi üçün beynəlxalq sahələrdə dünyanın digər dövlətləri ilə olan münasibətlərini müəyyən normalar əsasında təşkil etməsi və bu vəziyyətin daimilik ərz etməsi önəmlidir. Demokratiya, insan haqları, hüquq üstünlüyü, sosial bərabərlik, əsas haqq və azadlıqlar, davam etdiriləcək dirçəliş kimi prinsiplərin qanuni səviyyədə yayılması və üçüncü ölkələrin bu prinsiplər ilə rəftar etməyə razı salınmaları, Avropa İttifaqının normativ gücünün olub-olmadığını təyin edəcəkdi [5].

İttifaqın özünü normativ güc kimi tanınmasının arxasında duran səbəblərə baxdıqda Avropa İttifaqının universal olaraq qəbul edən Birləşmiş Mil-

lətlər Təşkilatı çərçivəsində yer alan insan haqları, hüququn üstünlüyü, demokratiya kimi müəyyən qaydaları prinsip məsələsi kimi götürməsi və bunların zamanla, demək olar ki, bütün dünyada yayılması və qəbul edilməsi üçün cəhdlər göstərməsi başa düşüləndir [1, 46-47].

Bu mənada Avropa İttifaqının beynəlxalq münasibətlərdə sivil bir güc olma rolunun təməl daşını iqtisadi və humanitar yardımlar, üçüncü ölkələrlə qurduğu ticarət və iqtisadi münasibətlər, istifadə etdiyi diplomatik və mədəni vasitələrin təşkil etdiyi deyilə bilər. Digər aktorları inandırmaq yolu ilə istənilən vəziyyətə gətirmək yumşaq gücün istifadəsi kimi qəbul edilən bu siyasətlərin vasitəsilə bütün qonşularla əməkdaşlıq edərək, regionda sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsi hədəf olaraq seçilmişdi. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının hərbi güc olmaqdan daha çox beynəlxalq hüquqa əsaslanan iqtisadi münasibət vasitəsilə davam etdirilən bir yanaşmaya əsaslanması, onun yumşaq güc xüsusiyyətini daha üstün göstərən beynəlxalq aktor kimi görülməsinə şərait yaradır [4, 143-162].

Demokratiya, hüququn üstünlüyü, sosial ədalət, insan haqlarına hörmət kimi qanunlar 1973-cü ildə Kopenhagen görüşündə yer almış, Maastrixt müqaviləsi ilə təsbit edilmişdir. “Soyuq müharibə”nin başa çatması ilə bu prinsiplərə əsaslanmış normalar Avropa İttifaqının xarici siyasətini müəyyənləşdirərək dünyanın digər dövlətləri ilə münasibətlərini formalaşdırdı və Avropa İttifaqının təməlini təşkil etdi.

1970-ci ildən etibarən Aralıq dənizindəki qonşuları ilə münasibətlərini və regiondakı sabitliyə verdiyi əhəmiyyət nəticəsində dialoq və əməkdaşlıq nümunələrini inkişaf etdirən Avropa İttifaqı, soyuq müharibənin başa çatması ilə birlikdə sözü gedən normaları Aralıq dənizi ölkələrinə tətbiq etmə siyasətini yeritmişdir. Ancaq bölgədəki sülh və sabitliyin təmin edilməsində uğur qazanılması vacib olsa da, iqtisadi münasibətlərdə Aralıq dənizi siyasətinin təməlini təşkil etmişdir [2].

“Soyuq müharibə” illərində ABŞ və SSRİ-nin qarşılıqlı daşındırma və güc balansı arasında qalması da Avropa İttifaqının normativ xarici siyasət yeritməsi və bu sahədə sivil vasitələri ön plana çıxarmasının önəmli səbəblərindən biri kimi hesab oluna bilər.

Bu aspektdən baxsaq, normativ xarici siyasət hər hansı bir dövəmdə beynəlxalq hadisələrdə normal qəbul edilən şəkildə davranmaq anlamına da gələ bilər. Bu səbəblə normativ xarici siyasətin beynəlxalq qurumlar, rejimlər və hüquq çərçivəsində çoxtərəfliliklə səciyyələnən etik standartlarla yürüdülməsi çox önəmlidir [8, 7]. Böyük-küç, güclü-gücsüz, hər bir dövlətin hansı coğrafiyadan asılı olmasına baxmayaraq, beynəlxalq normalara uyğun bir xarici siyasət yürütməyə səy göstərir. Dünyada nüfuz sahibi olmaq istəyən dövlətlərin heç biri insan haqlarının, demokratiyanın pozulmasını istəmir [1, 47-48].

Avropa İttifaqının Aralıq dənizi ölkələri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, Avropa ölkələrinin XX əsrin 60-cı illərində müstəmləkə bağlarından qopmaları və artıq köhnə müstəmləkələrinin bəzilərinə siyasət diqtə etmək əvəzinə, konstruktiv bir dialoqa girməyə qərar vermələri ilə mümkün olmuş-

dur. İslam dünyası ilə xristian səfərləri və müstəmləkəçilik kimi tarixi fərqli bağları olan Avropa ölkələrinin bu keçmişi unutmura bilməsi və yeni bir qarşılıqlı təsirinə, xüsusilə Aralıq dənizi ölkələrinin iqtisadi, sosial və siyasi ehtiyaclarına cavab verməyilə yaradıldı [9, 74-75]. Ən azından bəyanatlar bu deyilənlər üzərində qurulurdu. Bu çərçivədə 1961-ci ildə Qlobal Aralıq dənizi Siyasətinin mənimsəndiyi 1972-ci ilə qədər keçən vaxtda, Aralıq dənizi ölkələrindən gələn istəklər üzərinə Yunanıstan, Türkiyə, Mərakeş, Tunis, Kipr və Malta kimi ölkələrlə ikitərəfli olaraq bərabər hüquqlu ticarət və müştərək müqavilələr imzalanaraq, bu ölkələrə gömrük azadlığı və kvotaların qaldırılması kimi azad ticarət və üstünlüklər əldə etməyə çalışıldı. Bu sahədə Avropa İqtisadi Birliyi 1963-cü ildə İran, 1964 və 1969-cu ildə Livan, 1969-cu ildə Tunis, Əlcəzair və Mərakeş, 1972-ci ildə isə Misir ilə ticarət müqavilələri imzaladı. Bu müqavilələr bölgədə sərbəst ticarət yolunda atılmış önəmli bir addım olsa da, həm formal, həm də əlavələr edilməsi səbəbindən nəticəsiz təşəbbüs kimi qaldı. Bu qaldığı kimi, sosial-iqtisadi inkişafa öz töhfəsini vermək nöqtəsində də nailiyyət əldə edə bilmədi. Bu siyasətin uğursuz olmasına qurucu müqavilədən qaynaqlanan səbəblərlə yanaşı, bu dövrdə hələ xarici siyasətə məsul şəxslərin çox az olmasının təsir etdiyini demək olar. Yeni üzv dövlətlərin yerli sənayesini xarici rəqabət üçün qorumaq və baza səviyyəsini sabit saxlamaq üçün Gömrük Tarifləri və Ümumticarət Anlaşması önəmli rol oynadı [9, 74-75].

Avropa İttifaqı və Aralıq dənizi ölkələri arasında rəsmi münasibət qurmaq istiqamətində ilk addımlar 1960-cı illərin əvvəllərində, Fransanın hakimiyyəti altında olan və 1962-ci ildə müstəqilliyini qazanmış Əlcəzair istisna olmaqla Aralıq dənizi ölkələri ilə bir sıra ticarət müqavilələrinin imzalanması ilə atıldı. Orta Şərq və Afrika neftinə bağlı olan Avropa ölkələri 1970-ci illərin əvvəlində ortaya çıxan Neft böhranı ilə bölgənin strateji cəhətdən vacibliyini daha dərinlən başa düşdülər. Buna görə Avropa İqtisadi Birliyinin Aralıq dənizi ölkələrinə marağı 1970-ci illərin əvvəllərində neft müqaviləsi ilə başladı [7, 198-199].

1973-cü ildə Ərəb-İsrail müharibəsindən sonra ərəb ölkələrinin neftdən bir silah kimi istifadə etməyə başlaması və müəyyənləşdirilən neft embarqosundan Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrinin də əziyyət çəkməsi, Ərəb ölkələri ilə yeni müqavilələrin imzalanmasını labüd etdi. Beləcə, Ərəb-İsrail mübarizəsi Avropa İqtisadi Birliyinin Orta Şərq siyasətini müəyyənləşdirən təməl ünsürünə çevrildi. Bu səbəblə, Aİ üzvlərinin xarici siyasətdə əməkdaşlığını əvvəlcədən görən Avropa Siyasi İşbirliyi mexanizminin yaradıldığı 1970-ci ildə ən vacib məsələlərdən biri Ərəb-İsrail müharibəsi oldu. 1973-cü ildə Ərəb ölkələrinə neft embarqosunu tətbiq etməyə başlayan istehlakçı ölkələr müəyyən kateqoriyalara ayrılmışdı [7, 197].

Qeyd etdiyimiz kimi, ərəblərin Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrinə qarşı neftdən silah kimi istifadəyə başlaması Ərəb-İsrail məsələsinin həllində iştirak etmək üçün Avropa İqtisadi Birliyini hərəkətə keçməyə vadar etdi. Avropa İqtisadi Birliyi ölkələri 13 oktyabr 1973-cü ildə bir bəyannamə yayaraq tərəflərə atəşkəs təklifi etdi. Görüşlərin BMT Təhlükəsizlik Şurasının 242 sayılı

qətnaməsi əsasında irəli sürülən bu bəyannamə İsrailə 1967-ci il müharibəsində işğal etdiyi bütün torpaqları boşaltmaq tələbini irəli sürərək bölgədə olan hər bir dövlətin təhlükəsiz və tanınan sərhədlər içərisində sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşamaq haqqı olacağı vəd edilirdi [7, 197].

Belə bir şəraitdə 1974-cü ildə Avropa-Ərəb dialoqu başlandı. Bu dialoq kənd təsərrüfatı sahəsində inkişaf, sənayeləşmə, ticarət, maliyyə, elm, təhsil, texnologiya kimi sahələrdə əməkdaşlığı, mədəniyyət və sosial məsələlərdə dəyişiklikləri özündə təcəssüm etdirirdi. Komissiyanın ümumi sessiyaları bir il ara verməklə Avropa və ərəb ölkələrinin paytaxtlarında davamlı olaraq həyata keçirilirdi. Danışqlar 1989-cu ildə yenidən canlansa da, Küveytin İraq tərəfindən işğalı ilə birlikdə tamamilə dayandırıldı. Ərəb ölkələri Fələstin məsələsində müzakirələri apardığı bir vaxtda AT prioritet məsələ kimi iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirməkdə görürdü [3].

1980-ci ildə Venesiya bəyannaməsi ilə Avropa İqtisadi Birliyi, ABŞ-dan fərqli olaraq, Fələstin Azadlıq Təşkilatını fələstinlilərin gizli təmsilçisi kimi qəbul edərək, beynəlxalq münasibətlərdə ilk dəfə Fələstin xalqının öz müqəddəratını təyinetmə haqqını qəbul etdi. Bundan əlavə, sülhün yalnız FAT-ın görüşlərə bərabər statuslu tərəf olaraq qəbul edilməsi ilə mümkün ola biləcəyi də bəyan edildi. İsrail daxil olmaqla bölgədəki bütün dövlətlərin təhlükəsizlik içərisində yaşamağa haqları olduğunu bildirən bəyannamə ilə İsraildən 1967-ci il müharibəsi nəticəsində işğal etdiyi torpaqlarda qurduğu müvəqqəti məskunlaşma düşərgələrinin ləğvi tələb edildi. İsrailin qarşı çıxdığı bu bəyannamə Ərəb dünyası və FAT tərəfindən atılan ən mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirildi. Avropa İqtisadi Birliyinin Ərəb-İsrail uyuşmazlığı haqqındakı rəsmi görüşünü açıqlayan bəyannamə bundan sonrakı siyasətlərinin və görüşlərinin təməlini təşkil etməsi baxımından çox önəmlidir [6].

Beləliklə, 1960-1980-ci illər ərzində Avropa İqtisadi Birliyi Şərq siyasətinin önəmli bir tərəfini təşkil edən Aralıq dənizi bölgəsi ölkələri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək cəhdi etdi. Bu siyasət gözlənilən nəticələri verməsə də, Avropa İttifaqının sonrakı illərdə Aralıq dənizi bölgəsində integrasiyası üçün təməli qoymuş oldu. Aralıq dənizi ölkələrinin sənayesinin və kənd təsərrüfatı istehsalının Avropa bazarlarına açılması üçün də bu siyasətin rolu böyük oldu. Lakin Avropa İttifaqının Aralıq dənizi bölgəsi ölkələrində demokratiya və insan haqlarını inkişaf etdirmək, bu ölkələrdə Avropa dəyərlərini yaymaq baxımından siyasəti uğursuzluqla nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayşegül Sever. Türkiyə'nin Ortadoğu İlişkileri, Derin Yayınları, İstanbul 2012.
2. Deniz Özdemir. AB-nin Akdeniz Politikaları, Güc, İslamofobi, 08 aralık 2015.
[http://www.abhaber.com/abnin-akdeniz-politikalar;-goc-islamofobi-ab-akdeniz-iliskilerinin-tarihsel-gelisimi/\(01.09.2016\)](http://www.abhaber.com/abnin-akdeniz-politikalar;-goc-islamofobi-ab-akdeniz-iliskilerinin-tarihsel-gelisimi/(01.09.2016))
3. Fabrizio Tassinari. Whole, Free and integrated? A Transatlantic Perspective on the European Neighborhood, Centre for European Policy Studies, CEPS Working Paper, sayı 271, Haziran 2007.
4. Hadice Yazgan. "Normatif Güc kavramı ve realpolitik arasında Avrupa Birliğinin Orta

- Asya ülkeleri ile ilişkileri”, Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Vol: 7, No 1, Mayıs, 2010.
5. Ian Manners. “The normative Ethics of the European Union” international affairs, vol 84, No 1, 2008.
 6. İrfan Kaya Ülger. “Ortadoğu Sorunu ve Yugoslaviyanın Dağılmasının Avrupa Dış Politikası Çerçevesinde Analizi”, Stratigma, Sayı 8, Eylül, 2003, s. 138, http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/11_2003_01.pdf.
 7. Murat Aktaş. AB ve Türkiye. Dora yayınları, 2016.
 8. Nathali Tocci. Who is Normative Foreign Policy Actor? Centre for European Policy Studies, 2008.
 9. Ömer Kurtbağ. Avrupa-Akdeniz ortaklığı: Barcelona süreci. Ankara Avrupa çalışmaları Dergisi, cilt 3, sayı 1, 2003.
 10. Ridvan Karluk. Avrupa Birliği Türkiye ilişkileri: bir çıkmaz sokak. İstanbul, Beta, 2013.

СРЕДИЗЕМНОМОРСКАЯ ПОЛИТИКА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Н.О.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется политика Европейского Союза в Средиземноморском регионе во второй половине XX века. Также изучаются вопросы восточной политики Европейского союза в рассматриваемом периоде, который является частью важным политическим и экономическим сотрудничеством со странами Средиземноморского региона. Автор приходит к выводу, что несмотря эта политика не дает ожидаемых результатов, Европейский союз заложил основу для интеграции Средиземноморского региона в ближайшие годы.

Ключевые слова: Европейский Союз, Средиземное море, демократия, социальная справедливость, человеческие права, политика

MEDITERRANEAN POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

N.O.GULIYEVA

SUMMARY

The article examines the policy of the European Union aimed at spreading the system of values, democratic standards, legislative practices and forms of EU governance in neighboring Mediterranean states.

The article analyzes the European Policemen in the Middle East region on the threshold of the XX century. There is also studied the question of the European politics in the perspective of the European politics, which deals with the major political and economic crimes of the Srebrenica region. The author comes to the conclusion that the political or non-existent outcome of this, the European Union has been building the integration of the Middle East region in the recent years.

Key words: European Union, Mediterranean Sea, social justice, democracy, human rights, policy

UOT 39; 572.9

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ETNOQRAFIYA
ELMİNDƏ SƏNƏTKARLIĞIN TƏDQIQI****L.E.İSMAYILOVA***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
laman.ismayilova89@mail.ru

Məqalədə müstəqillik əldə edildikdən sonrakı dövəmdə Azərbaycan etnoqrafiya elmində tədqiqat obyektini kimi sənətkarlıq sahəsinin bir sıra etnoqraflar tərəfindən təqdim olunan əsərləri təhlil edilir. Burada bir sıra etnoqrafların araşdırmalarında yer alan (istər orta əsrlərdə, istərsə də XIX-XX əsrdə) sənətkarlığın vəziyyəti, bu sahədə ixtisaslaşmanın gətməsi, usta-şagird münasibətləri, emalatxana fəaliyyəti və s. məsələlər şərh olunur. Sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin ümumazərbaycan və lokal xarakterli araşdırmaları da tərəfimizdən tədqiq edilir və onların etnoqrafiya elminə verdiyi töhfələr qeyd edilir.

Açar sözlər: sənətkarlıq, etnoqraf, müəllif, tədqiqat, araşdırma

Etnoqrafik araşdırmalar və arxeoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik zəngin tarixi boyu müxtəlif sənət sahələrinə yiyələnmişdir. Azərbaycan ərazisinin zəngin təbii sərvətlərə malik olması sənətkarlığın bir çox sahəsinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan etnoqrafiyasında elmin tədqiqat obyektinə daxil olan maddi sərvətindən biri kimi sənətkarlığın araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tarixi inkişaf boyu sənət sahələrinin şəhərlərin yaranmasında, onların inkişaf etməsində təsiredici qüvvə olduğunu görürük. Qeyd edək ki, maşınla istehsalat keçid ilə əlaqədar olaraq, kустar üsulla hazırlanan sənətkarlıq məhsulları zamanla yavaş-yavaş aradan çıxmış və bu da sənətkarlıq sahəsinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Sənətkarlıq irsimizin aradan qalxması və yaxşı sənət ustalarının dünyalarını dəyişməsi bu işi bir qədər çətinləşdirir. Lakin son dövəmlər fabrik və zavodların fəaliyyət göstərdiyinə baxmayaraq, kустar sənətkarlıq sahəsinə maraq artmışdır. Azərbaycan xalqlarının dünya şöhrətini bu gün də qoruyub saxlaması xalqın öz ənənələrinə necə sadıq qaldığının bariz nümunəsidir. Bütün bu səbəbləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sənətkarlığın etnoqrafik baxımdan tədqiqi davam etdirilmişdir. Bu baxımdan tədqiqatları iki yerə ayırmaq mümkündür: konkret olaraq sənətkarlığın tədqiqi, Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin müəyyən sahəsinin tədqiqi müstəvisində sənətkarlığın tədqiqi və bölgələr üzrə maddi mədəniyyətin tədqiqi zamanı sənətkarlığın öyrənilməsi.

Araşdırılan dövrdə sənətkarlıq sahəsini əsaslı şəkildə etnoqraf Arif Mustafayev araşdırmışdır. Müəllifin sənətkarlıqla bağlı bir sıra etnoqrafik kitabları və məqalələri dərc edilmişdir. Belə kitablardan biri “Azərbaycanda sənətkarlıq”dır. O, həm də, doktorluq işini bu sahə üzrə müdafiə etmişdir. Kitab, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sənət istehsalını tarixi-etnoqrafik baxımdan hərtərəfli və dərinlən araşdırmaqdan, onun tarixi təkamülünü və inkişaf səviyyəsini izləməkdən, istehsal mədəniyyəti tarixində sənətkarlığın yerini müəyyən etməkdən, istehsal formaları və istehsal texnologiyasını araşdırmaqdan ibarətdir. Müəllif araşdırma zamanı bir sıra məsələləri işıqlandırır. Bunlar, Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi və siyasi həyatında sənət istehsalı və tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək, zamanəmizə gəlib çatmış sənətkarlıq növlərini aydınlaşdırmaq, Azərbaycan sənətkarlığının lokal və etnik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, sənətkarlığın yüksək forması olan sənət karxanalarında istehsalın təşkilı formasını və tətbiq olunmuş texnoloji üsulları qeyd etməkdən ibarətdir. Əvvəlcə XIX-XX əsrin əvvəllərində sənətkarlığın ümumi vəziyyəti haqqında bəhs edən etnoqraf, daha sonra sənət sahələrini ayrı-ayrılıqda şərh edir. Daşışləmədən bəhs edən müəllif, daha sonra ardıcılıqla dulusçuluq, ağacışləmə, metalışləmə, dəriçilik və toxuculuq sahələrinə aydınlıq gətirir. O, daşışləmədən söz açarkən hələ qədim dövrdə Azərbaycanda daş dövrü abidələrindən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrini dəlil gətirir, ardınca XIX-XX əsr daşışləmə sənəti, daş karxanalarının fəaliyyətinə toxunur. [14, 54; 71-80]. Müəllif, dulusçuluq haqqında yazarkən isə “Gil məmulatının istehsalı” başlığı altında dulusçuluq, kərpickəsmə, suvaqçılıq və kaşıçılıq haqqında söz açır, dulusçuluqda innovasiyaya eneolit dövründə təsadüf edildiyini diqqətə çatdırır. Ardınca isə A.Mustafayev dulusçuluq üçün gilin hazırlanması, dulusçuluq məmulatlarının istehsalı və onların bişirilməsində ustaların səriştəsi məsələlərinə toxunur, hətta bu zaman odunun hansı ağacdən seçilməsi kimi incə nüanslardan bəhs edir. Etnoqraf, ağacışləmə sənətindən söz açarkən ağacın çürüdü-yü üçün qədim dövr insanların istifadə etdiyi ağacdən hazırlanmış maddi mədəniyyət nümunələrinin zamanımızadək gəlib çatmadığını göstərir. Ağacışləmədə xarrat və dülgərlərin bir-birindən fərqli fəaliyyətini də işıqlandıran müəllif, təsərrüfat alətlərinin, inşaat hissələrinin, nəqliyyat vasitələrinin, qundaqsazlıq, şəbəkəçilik və oymakarlıq, sandıqsazlıq, musiqi alətlərinin istehsalında ağacışləmənin rolunu vurğulayır. Metalışləmədən də bəhs edərkən, etnoqraf onun da, qədim tarixə söykəndiyini göstərir. Bu bizə bilavasitə ölkəmizin təbii sərvətlərlə zəngin olduğunu bariz şəkildə əks etdirir. O, metalışləməni dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik kimi sahələrə bölərək hər biri haqqında ayrı-ayrılıqda səhih məlumat verir. Dəriçiliyi təhlil edərkən dərinin aşılınmasından məhsulun istehsalına kimi olan prosesləri hərtərəfli şəkildə açıqlayır. Burada xammal tədarükü, gönaşılama, sargı və ətvi istehsalı, dəriaşılama, xəzaşılama, papaqçılıq, kürkçülük, ayaqqabı istehsalı, sərraclıq haqqında xeyli məlumatlar vardır. Toxuculuğun meydana gəlməsi və inkişafı tarixindən söz açarkən lifli bitkilərin, yunun və ipəyin başlıca xammal olduğunu qeyd edən müəllif, toxu-

culuğun ənənəvi sahələri kimi həsirçilik, kətançılıq, şalbaflıq, xalçaçılıq, bəzzazlıq, şərbafıq sahələrini göstərərək təsvir edir. Tikmə sənəti haqqında yarımbaşlıq şəkildə ayrıca təqdim etmir. Qeyd edək ki, bu tədqiqat işi etnoqraf A.Mustafayev tərəfindən sənətkarlıq sahəsinin bu dərəcədə müfəssəl araşdırılması yolunda atılan ilk addımdır. Kitabın məziyyətini artıran cəhət ondan ibarətdir ki, araşdırma zamanı etnoqrafik çöl materialları əsas mənbə bazasını təşkil etmiş, kitabda küllü miqdarda faktik məlumat və illüstrativ material, arxeoloji tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnmə cəmlənmişdir. Əlavə edək ki, etnoqraf tərəfindən elmi dövriyyəyə bu kitab vasitəsilə xalqımızın sənət irsini dərinlən araşdırmağa imkan verən kifayət qədər yeni materiallar cəlb edilmişdir.

Sənətkarlıq haqqında başqa bir tədqiqat üç cildə nəşr edilmiş "Azərbaycan etnoqrafiyası" kitabının birinci cildində yer alan "Sənətkarlıq" fəslidir. Burada əsasən A.Mustafayev, daha sonra S.Ağamaliyeva, T.Bünyadov, S.Məhərrəmov, G.Əliyeva tərəfindən sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələri təhlil edilmişdir. Kitabda "Dulusçuluq" bölməsi S.Ağamaliyeva, "Ağacışləmə"ni Q.Cavadov, "Keçəçilik" T.Bünyadov və S.Məhərrəmov, "Tikmə sənəti" isə G.Əliyeva tərəfindən, qalan bölmələr isə A.Mustafayev tərəfindən işlənilmişdir [2, 355-500]. A.Mustafayev burada "Azərbaycan sənətkarlığı" kitabından fərqli olaraq "Misgərlik", "Dəmirçilik", "Zərgərlik" haqqında məlumatları ayrı-ayrılıqda başlıqlar altında təqdim edir. Lakin kitabında bu sənət sahələri "Mətalışləmə" bölməsinin tərkibində yer alır. Eləcə də, "Dabbağlıq", "Papaqçılıq və kürkçülük", "Başmaqçılıq və çəkməçilik", "Sərraclıq" kimi peşə sahələri ayrı-ayrılıqda başlıqlar altında tədqiq edilir, lakin "Azərbaycan sənətkarlığı" kitabında bunlar "Dərişləmə"nin tərkibində yer alırlar. Bunları "Həsirçilik", "Şalbaflıq", "Xalçaçılıq", "Bəzzazlıq", "Şərbafıq" haqqında da qeyd etmək olar. Burada ayrı-ayrı başlıqlar altında dərc edilməsinə baxmayaraq, "Azərbaycan sənətkarlığı" kitabında "Toxuculuq" adı altında hamısı təhlil edilir. "Azərbaycan etnoqrafiyası" kitabında maraqlı cəhətlərdən biri də, "Tikmə sənəti" başlığı altında tədqiq olunan araşdırma illüstrasiyalarla təqdim edilir. 2007-cü ildə nəşr edilən bu kitab Azərbaycan etnoqrafiya elminin uğurlu məhsuludur.

Qeyd edim ki, bir sıra etnoqraflar bilavasitə sənətkarlığı ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçməsələr də, bu və ya digər şəkildə maddi mədəniyyəti tədqiq edən zaman onun bir parçası kimi diqqət ayırmışlar. Onlardan biri də, Ş.T.Bünyadovdur. Məsələyə orta əsrlər prizmasından yanaşan müəllif, orta əsr qaynaqları, ilə yanaşı həmçinin yazıçı və ədiblərin əsərlərində rast gəlinən məlumatlardan da məharətlə yararlanmışdır. Müəllif, bir çox sənətkarlıq sahələrini xüsusi başlıq altında araşdırsa da, daşışləmə haqqında geniş şəkildə təhlil verməmiş, sərf nəzər etmişdir. Burada diqqəti çəkən məsələ budur ki, müəllif, məhz həmin dövrün qaynaqlarından nümunələr gətirmiş və bu da o dövərdə mövcud olmuş şəraiti həmin dövrün qaynaqlarından birbaşa, təhrif edilmədən məlumat almağa imkan yaradır. Kitabda etnoqraf, o dövərdə Azərbaycanda səfərdə olmuş səyyahların və diplomatların məlumatlarından da qaynaqlanmışdır. Eləcə də, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xəqani, Nəsrəddin

Tusi kimi ədiblərin əsərlərində sənətkarlıq haqqında məlumatları cəmləmişdir. Müəllif, “Metalişləmə” başlığı altında dəmirçilikdən söz açsa da, misgərlik və zərgərliyi ayrıca başlıq altında tədqiq etmişdir. Bədii tikmə sənətini toxuculuğun tərkibində deyil, toxuculuqdan ayıraraq “Toxuculuq və bədii tikmə sənəti” yarımbaşlığı altında təhlil edir [3, 298-320]. Əsər Azərbaycanın XII-XVI əsrlər sənətkarlıq sahələrini, sənətkarlığın vəziyyətini, həm də iqtisadi-siyasi durumu haqqında məlumat almaq üçün vəsaitdir. Müəllifin 1993-cü ildə qələmə aldığı “Nizami və etnoqrafiya” kitabında da sənətkarlıq məsələsinə aydınlıq gətirilir. Nizami əsərlərində el sənətləri haqqında məlumatların olması həm bu sənət növlərinin inkişaf səviyyəsini, həm də müxtəlif materiallardan düzəldilən sənətkarlıq məmulatları üzərində həkk edilən naxışlar vasitəsilə xalqın dini, dünyəvi, estetik zövqündən xəbər verir. Kitabda N.Gəncəvi dönməsində mövcud olmuş xalq sənətkarlıq sahələrindən dulusçuluq, zərgərlik, toxuculuq, tikmə sənəti, silahqayırma, dəmirçilik, dabbaglıq, misgərlik və s. kimi sənət növlərinə dair maraqlı məlumatlardan nümunələr gətirilir və şərhlər verilir [4, 57-66]. Ş.Bünyadova, dahi şair N.Gəncəvinin peykan, nizə, toppuz, qalxan, ox, qılınc, xədəng, sipər və s. bu kimi döyüş sursatlarının adını çəkməklə orta əsrlərdə silahqayırmanın inkişafı haqqında müəyyən təsəvvür yaratdığını yazır. Əsər müəyyən bir dönmə üzrə sənətkarlığın öyrənilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan xalqının nadir incilərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını araşdıran etnoqraf Ə.Əsədova dissertasiyasında uzun illər boyu qorunub saxlanılan, nəsillərdən-nəsillərə ərməğan edilən xalqımızın sənətkarlığı haqqında təhlil aparır [6, 59-66]. Müəllif, erkən orta əsrlərdə sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin-ağacışləmə, daşışləmə, dəmirçilik, zərgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq, keçəçilik, dabbaglıq və s. xeyli inkişaf etdiyini göstərir. O, dastanda işlənmiş dəyirman və dəyirmandaşı ifadəsi ilə daşışləmə sənətinin varlığı haqqında təsəvvür yarandığını qeyd edir. Dəyirmanın qurulmasının ağacışləmə və dəmirçilik sənətini də özündə ehtiva etdiyini açıqlayır. Daşışləmə sənətinin sübutu kimi müəllif dastanda haqqında söz açılan oğuzların düşməne qalib gəldikdə “kəlisasını yıxıb, məscid tikmələri” ifadəsinə uyğun olaraq, onlarda memarlıq sənətinin, daşyonma, dekorativ oyma sənətinin, nəqqaşlığın, xəttatlığın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini yazır. Etnoqraf, oğuzların istifadə etdikləri musiqi alətləri (nağara, zurna, qopuz) əsasında, ağacdən hazırlanan məişət əşyaları və nəqliyyat vasitələri (araba və gəmi) əsasında ağacışləməni, silahlar və metal məişət əşyaları əsasında dəmirçiliyin və silahqayırma sənətinin, altun, qızıl dügmə, altun üzük və başqa bəzək əşyalarının adının işlənməsi ilə zərgərlik sənətinin, keçə ifadəsinə əsasən xalçaçılığın inkişafını şərh edir. Dastana əsasən oğuzların oturaq həyat tərzini keçirdiyini və bu sənət sahələrinin böyük şəhərlərdə tənəzzül tapdığını qeyd edir. Dissertasiya orta əsr Azərbaycan xalqının mədəniyyətini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünyasından öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlərdə sənətkarlığı T.Quluzadənin “Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi” adlı dissertasiya işində xalqımızın “Kitabi-

Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında mövcud olmuş sənətkarlıq məsələlərini tədqiq edir [12, 82-94]. Araşdırmada orta əsrlərdə sənətkarlığın durumu təhlil edilir. Burada ağacışləmə (yəhər istehsalı təmsalında), toxuculuq (müxtəlif növlü parça, xalça, geyim istehsalına əsasən), keçəçilik (papaq istehsalına, alaçıqların örtülməsi və döşənməsinə əsasən), sənətkarlıq (məişət, zینət əşyalarına, soyuq silah adlarına, nalbəndliyə əsasən), dulusçuluq (gil qab adlarına əsasən) şərh edilir.

Ş.T.Bünyadova, Ə.Əsədova və T.Quluzadə sənətkarlığı müəyyən dövr üzrə (orta əsrlər) tədqiq edilir.

Dahi Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində rast gəlinən sənətkarlıq məsələləri haqqında fikirlərlə A.Qəhrəmanova və H.Zahidovanın əsərlərindən tanış olmaq mümkündür. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını araşdıran etnoqraf A.Qəhrəmanova dahi ədibin yaradıcılığında rastladığı sənətkarlıq haqqında məlumatları “Sənətkarlıq” başlığı altında təqdim edir [11, 153-165]. Müəllif, tədqiqatı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti əsasında aparır. Burada adına rastladığı kilim, xalça, keçə, misgərlik nümunələri, tikmə sənəti haqqında (digər əsərlərindəki miniatürləri nümunə gətirir), dulus məmulatları barədə fikirlərdən nümunələr gətirir və onları etnoqrafik prizmadan işıqlandırır. Araşdırmada diqqəti cəhət odur ki, etnoqraf dahi yazıçının əsərlərində əsas obyektlər olan Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş sənətkarlıq sahələrinə də toxunur. Bu da araşdırmanı zənginləşdirir.

Dahi Azərbaycan dramaturqu C.Cabbarlının yaradıcılığını araşdıran etnoqraf H.Zahidova da sənətkarlıq sahələri və məmulatları haqqında rastladığı məlumatları “Sənətkarlıq” başlığı altında bir neçə səhifə ilə oxuculara təqdim edir [16, 96-102]. Kitabda C.Cabbarlının əsərlərinin yazıldığı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sənətkarlığın vəziyyətindən, toxuculuq, xalçaçılıq, silahsazlıq, zərgərlik, dəmirçilik, dulusçuluq, dabbəçilik, boyaqçılıq və s. kimi sənətkarlıq sahələrinin inkişaf səviyyəsi ilə tanış olmağa imkan yaradır. Dahi ədibin “Şücaətim” adlı satirik şerində, “Sevil”, “Almaz” pyesində, “Gülzar” hekayəsində, “Qara Qəmbər” hekayəsində rast gəlinən sənətkarlıq haqqında fikirləri etnoqraf toplayaraq öz kitabında işıqlandırır. Kitab Azərbaycan ədibinin əsərinin tədqiqatına cəlb edilməsi baxımdan yüksək dəyərləndirilir. M.F.Axundov, S.Rəhimov və b. kimi yaradıcı insanların da əsərlərinin etnoqrafik cəhətdən tədqiqatına cəlb edilməsi tərəfimizdən məsləhət görülür.

Tarixçilər və sənətsünaslar arasında da sənətkarlıq sahələri tədqiqatına cəlb olunur. Fəqət etnoqrafik tədqiqatın əhəmiyyəti onunla ölçülür ki, ustaların fəaliyyət prosesi və bununla bağlı zəruri əmək alətləri haqqında müfəssəl təqdimat yer alır.

Azərbaycanda sənətkarlığın bir növü olan toxuculuğu ayrıca bir sahə kimi etnoqrafik baxımdan bütün dəqiqliyi ilə tədqiq edən Səyyar Əliyevdir. Araşdırmada əsas məqsəd toxuculuq sənətinin tarixini, təşəkkülü və inkişafının əsas cəhətlərini izləmək, digər sənətkarlıq sahələri arasında toxuculuğun malik olduğu mövqeyi müəyyənləşdirmək, toxuculuq sənətinin istehsal texnologiyasını araşdırmaq və nəhayət, onu xalqımızın məişət və mədəniyyətində oy-

nadığı rolu və əhəmiyyəti göstərməkdən ibarətdir. Müəllif mənbələr, folklor, elmi ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialların köməyi ilə Azərbaycanda toxuculuğun inkişaf tarixini, dövrümüzə qədər gəlib çatmış və tədricən aradan çıxmış toxuculuq sahələri haqqında məlumat vermişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan etnoqrafiya elmində toxuculuğun ayrı-ayrı sahələri və aspektləri etnoqrafik cəhətdən tədqiq olunsada, problem ilk dəfədir ki, bu dissertasiyada kompleks şəkildə etnoqrafik tədqiqata cəlb olunur. Belə ki, toxuculuğun üç əsas sahəsi-yun, ipək və pambıq parça toxuculuğu, bununla əlaqədar müxtəlif məsələlər-xalça və parça naxışlarının simvolikası, boyaq rənglərinin təsnifatı, toxucu dəzgahlarının səciyyəsi, toxucu emalatxanalarının daxili vəziyyəti, xammal mənbələri, ticarət əlaqələri, toxuculuq məmulatının satış yerləri və s. çöl-etnoqrafik materialları, yazılı mənbələr, elmi ədəbiyyat əsasında araşdırılır. Müəllif toxuculuğun tarixinin e.ə. VI-IV minilliyə aid edildiyini Naxçıvanda-Kültəpədə tapılan bu dövrə aid iribuynuzlu heyvanın sümüyündən hazırlanmış əyircəklər əsasında sübut edir. Bundan başqa etnoqraf toxuculuğun müxtəlif sahələrinə toxunarkən o dövrün səyyahlarının, diplomatlarının (C.Barbara, A.Kontarini, İ.Şildberger, Y.Streys, A.Oleari) da məlumatlarından faydalanır [5, 19-21]. Bu da Azərbaycanın o dövrdə xarici siyasətinin, diplomatik əlaqələrinin durumunu göstərir. Eləcə də, Azərbaycan xalçalarının dünya şöhrəti qazanması bunun bariz nümunəsidir. Qeyd edək ki, təkcə toxuculuğun deyil, metal işləmə, ağac işləmə, dəriçilik, daş işləmənin tarixi-etnoqrafik cəhətdən fərdi şəkildə gələcəkdə bu cür tədqiqata cəlb edilməsi bu sahələrin də daha yaxşı öyrənilməsinə səbəb olar.

Azərbaycan etnoqrafiyasında XIX-XX əsr qadın bəzəkçilərini araşdıran Kəmalə Hədiyeva da sənətkarlığın bir sahəsi olan zərgərlik haqqında, onun müxtəlif ictimai-iqtisadi formasıyalarda inkişafı haqqında məlumat verir. Müəllif, XIX-XX əsrdə zərgərlik məmulatlarının qəlibkarlıq, şəbəkəçilik, minasazlıq və qarasaad bəzək üsulları ilə emal edildiyini qeyd edir [8, 152]. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra bu sahədə müəyyən dəyişiklik müşahidə olunduğunu qələmə alan müəllif, artıq ağır kəmərlərin, cütqabağların, silsilələrin gündəlik tələbatını itirdiyini və onların əvəzində dövrün tələbinə uyğun olaraq “ay-ulduz” tipli, 1936-1940-cı illərdən isə paxlava, badamı, gül, xəmirəş tipli zinət əşyalarının hazırlandığını diqqətə çatdırır. 1935-1936-cı illərdə Bakıda Zərgərlik Fabrikinin təşkil edildiyini vurğulayır. Müasir dövrdə qadınların İtaliya, Fransa, Ərəbistan, İran, Türkiyə zərgərlik məmulatlarına üstünlük verdiklərini, aztəminatlıların isə gümüş və s. materiallardan hazırlanmış bəzəklər istifadə etdiklərini qeyd edir.

Sənətkarlıq haqqında daha bir araşdırma R.Əsədovaya məxsusdur. Müəllif “Azərbaycanda I Dünya müharibəsi dövründə sənətkarlığın vəziyyəti” adlı məqaləsində XX əsrin əvvəllərində sənətkarlığın durumu haqqında tədqiqat aparmışdır [7, 215-220]. Etnoqraf, müharibə ilə əlaqədar olaraq istər fabrik zavodların, istərsə də kустar üsulla sənətkarlıq məmulatları hazırlayan ustaların hazırladıqları məhsulların cəbhədəki tələbatı ödəmək üçün yönəldil-

diyini diqqətə çatdırır. Müharibə zamanı hərbcilər üçün ayaqqabı istehsalı, atlı qoşun üçün yəhər-yüyən düzəldilməsi gön-dəri sahəsinin inkişafına şərait yaratdığını qeyd edir. Daha sonra Tağıyev fabriki, İngiltərəyə, Fransaya, ABŞ-a ixrac olunan xalçalar haqqında məlumatlar verir. Bununla da görürük ki, Şimali Azərbaycanda kустar sənət sahəsində ən çox inkişaf edən xalçaçılıq olmuşdur. O, 1917-ci ildə baş vermiş inqilab bütün regiona sarsıdıcı zərbə vurduğu kimi Azərbaycan sənət sahəsindən də yan keçmədiyini göstərməyə çalışır. Məqalə XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan sənətkarlığının durumunu öyrənmək üçün məxsusi rol ifa edir.

Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin materialları əsasında dissertasiya ərsəyə gətirən Günay Həsənova “Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyəti” adlı elmi işində etnoqrafiya elmində mühüm rolu olan sənətkarlıq haqqında “Xalq məişətinin sənətkarlıq məmulatları” adlı fəslində bəhs edir. Qeyd edək ki, dissertasiya Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyətinin əsas sahələrinin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fond və kolleksiyalarının materialları əsasında kompleks şəkildə tarixi etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması yolunda ilk təşəbbüsdür. Dissertasiyada xalq məişətində sənətkarlıq sahələrinin (dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, dəriçilik, ağacısləmə) məhsullarının istifadə qaydaları müəyyənləşdirilmiş, onların təsnifatı verilmiş, məişətdə rolu aşkarlanmışdır. Müəllif, ilk olaraqulusçuluq haqqında söz açır və muzeyin Arxeologiya Fondunun materialları əsasında bu sənədin inkişafına aydınlıq gətirir. Ağacısləməni toxuculuq üçün alətlər, təsərrüfat məişəti avadanlıqları, nəqliyyat və yük avadanlıqları, musiqi alətləri, ev tikintisində istifadə olunan avadanlıqlar, ev məişətində istifadə olunan ağac əşyalar əsasında şərh edir [9, 93-94]. Dəmirçiliyi də muzeyin fondunda və kolleksiyalarında olan dəmirdən hazırlanmış təsərrüfat məişəti ilə bağlı olan, ailə-ev məişətində istifadə olunan dəmir avadanlıqlar, hərbi sənəti ilə bağlı olan alətlər, eləcə də bürüncdən hazırlanmış eksponatlar əsasında tunc ilə işləməni belə izah edir. Eləcə də, misgərliyi də misdən hazırlanmış Milli Tarix Muzeyində saxlanılan sərnic, cam, güvəc, qazan, şamdan və s. əsasında təhlil edir. Müəllif, muzeyin kolleksiyasında 535 xalça və xalça məmulatları olduğunu yazır. Ümumiyyətlə, G.Həsənova sənətkarlığı təhlil edərkən, daha çox tədqiqatında muzey əşyalarından bəhrələnir.

Bəzi etnoqraflar sənətkarlığı müəyyən bölgə üzrə işləmişdilər. Bunlardan A.Əlizadə, M.Xəlilovanın, Ş.Nağıyevanın, G.Abdulovanın, S.Məhərrəmovanın adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Ölkəmizin dilbər guşələrindən olan Lahıç Ayna-xanım Əlizadənin təqdimatında özünün etnoqrafik tədqiqatını tapır. Belə ki, bölgə Azərbaycanda sənətkarlıq diyarı kimi tanınır. Bütün bunları A.Əlizadə çox yüksək səviyyədə şərh edir. Belə ki, sənətkarlığı tədqiq edən zaman onu misgərlik, dəmirçilik, zərgərlik, nalbəndlik, silahqayırma, daşısləmə, qəlyan hazırlanması, dəriçilik, başmaqçılıq, xalçaçılıq, kimi başlıqlara bölür [17, 62-247]. Müəllif, ən çox metalışləməni (daha çox misgərliyi) və dəriçiliyi təhlil edir. İlk olaraq misgərliyi araşdıran etnoqraf onun tarixini, daha sonra onun Lahıcdakı durumu haqqında

yazır. O, istər burada, istərsə də dəmirçilik, nalbəndlik və zərgərlikdən bəhs edərkən xammalın əldə edilməsindən, əridilməsindən və məmulatların hazırlanmasına kimi bütün prosesi şərh edir. Misin döyülməsi zamanı istifadə edilən 15 ədəd müxtəlif məqsədlərə xidmət edən zindanlardan istifadə edildiyini qeyd edir. Mis əşyalara misal olaraq, satıl, hamam tası, hamam sandığı (qadınlar çimərkən zinət əşyalarını bu sandığa qoyub qıfıllayırdılar), aftafa, ləyən, mətbəxtə istifadə edilən əşyalardan tosar, qablama, taskabab, şərbət qabı, badya, çıraq, şamdan, qadın kosmetik vasitələrinin qoyulması üçün istifadə edilən rüşüldan, sürmədan, güləbpuş, hazırlanmasını işıqlandırır. Onu da çatdırım ki, mətbəxtə yeməklərin isti qalmasına xidmət edən sərpuşdan da istifadə edilmişdir. Lakin bu haqda məlumat kitabda qeydiyyat aparılmamışdır. Dəmirçilikdən söz salarkən mismar, dəhrə, bıçaq, bel, oraq hazırlandığını diqqətə çatdırır. Zərgərliyi geniş şərh edən müəllif, zərgərlərin istifadə etdikləri simkəş, hövnə, yeyə, qaşov, çəkie zərgəri, məngənə və s. alətlərdən istifadə etdiklərini qeyd edir. Lahıca informator zərgər Əlisahib kişinin sözlərinə əsaslanaraq Lahıca bu sənətin irsi olduğunu açıqlayır. Dəriçiliyə gəlincə burada yerli və gətirilmə xammalla dəriçilərin fəaliyyət göstərdiklərini, ayaqqabı, başmaq, yəmən, çeş (yerli ayaqqabı), çəkmə, dəri sürmədan, kürk, papaq, kəmər hazırladıqlarını vurğulayır. Başmaq hazırlanmasını ayrıca başlıq altında araşdıran müəllif, Təbrizdən gətirilən (tumac, meşin, sağrı) materiallardan istifadə edilərək altı köşə, üstü çarıq, şirazi kimi çarıq növlərinin, məs, xrom çəkmə adlı çəkmələrin hazırlandığını tədqiq edir. Başmaqçılıqda kərmökü (gön əzən), çəkşi (çəkie), gəzən (qayçı), iynələr, bizlər, kötük taxta, ütü, keçi ayağı, ambur kəlbətin, kəlbətin mıx çıxardan, şiş, daban çeş (dabankeş), küvəsən, xoraltı (çəkmə boğazı) və s. alətlərdən istifadə etdiklərini qeyd edir. Lahıcın təbiətini görən insan dərhal burada daşışləmənin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini qeyd edə bilər. A.Əlizadənin əsərində də bunu görmək mümkündür. Müəllif, daşışləyən ustaların kəsən çəkie kürz, çəkiş mişarı, qələm kimi alətlər istifadə edərək döymə daş, künc daşı, sinə daşı, baş daşı, çatma daş, siyəlay istehsal etdiklərini diqqətə çatdırır. Etnoqrafi qəlyan hazırlanması haqqında yazdığı fikirlərlə tanış olduqda belə bir nəticəyə rast gəlmək mümkündür ki, ağaci⁹ləmə sənəti də Lahıca inkişaf etmiş, hazırlanan qəlyanların üzərinə müxtəlif qızıl, gümüş, fil dişindən bəzəklər edilirdi. Qəlyan hazırlamaq üçün mətqəb, xorda (bıçaq), çubuqda dəlik açmaq üçün tellərdən istifadə edildiyini qeyd edir. Ən son xalçaçılıq haqqında məlumat verən A.Əlizadə, Lahıç xalçalarının dünyaşöhrətli olması Almaniya, Fransa, Kanada, ABŞ və s. ölkələrə ixrac edildiyini yazır. Kitab sənətkarlıqla sözün əsl mənasında tanınan Lahıca bu sahənin hansı formada inkişaf etdiyini görmək üçün əvəzedilməz vəsaitdir.

Azərbaycanda sənətkarlığı geniş şəkildə şəhərin timsalında Mehparə Xəlilova “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda sənətkarlıq və onun müasir vəziyyəti” adlı dissertasiyasında araşdırır. Müəllif, sənətkarlığın vəziyyəti, usta şagird münasibətləri, xammalın əldə edilməsi, emalatxanalar, sənətkarlığın növləri, ailə məişətində sənətkarlıq nümunələri və nəhayət, sənətkar-

lığın müasir vəziyyəti haqqında söz açır. Dissertasiyada ilk dəfə Azərbaycan etnoqrafiyasında şəhər sənətkarlığı bu qədər geniş araşdırılır. Adından da göründüyü kimi əsasən xronoloji çərçivə XIX-XX əsr götürülsə də, daha öncəki dövrlər və müasir dövrdə sənətkarlığın durumu da açıqlanılır. Dissertasiyada Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənət Muzeyində qorunub saxlanılan və XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid olan maddi mədəniyyət nümunələri, çöl-etnoqrafik və arxiv materialları, həmçinin Azərbaycanda olmuş səyyahların məlumatları böyük önəm təşkil edir. Dissertasiya işinin əsas məqsədi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində sənətkarlıq məsələləri tarixi-etnoqrafik baxımdan tədqiq etmək, ayrı-ayrı sənət sahələrinin inkişafını izləmək, bəzi sənət, peşə sahələrinin aradan çıxması və müəyyən tarixi mərhələdə yeniləri ilə əvəz olunma səbəblərini açmaq, həmçinin sənətkarlıq məmulatlarının əhalinin məişətində rolunu göstərməkdən ibarətdir. 1859-cu ildə Şamaxıda zəlzələdən sonra paytaxtın Bakıya köçürülməsi ilə Bakıda əhalinin sayı artmış və bu da öz növbəsində sənətkarlığa tələbatı və bu sahənin daha da inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır. Etnoqraf, Bakıda olan sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə məşğul olan ustaların sayını statistik şəkildə təqdim edir və sənət sahələrini bu şəkildə qruplaşdırır: I qrup geyimlə əlaqədar sənət sahələri (dərizilik, başmaqçılıq, papaqçılıq, bədii tikmə ustaları); II qrup əhalinin təsərrüfat və məişətində istifadə olunan əşyaların istehsalı ilə məşğul olan sənət sahələri (misgərlik, dulusçuluq, toxuculuq, zərgərlik); III qrup neft sənayesi ilə əlaqədar olan sənət sahələri (tuluqçuluq, çəllək hazırlanması və s.) [10, 15]. Öncə sənətkarlıq haqqında ümumi məlumat verən müəllif, daha sonra ustalar və onların yanında çalışan şagirdləri, fəhlələr, xammal və ya hazır məhsulların idxal və ixracı, daha sonra daş və ağac işləmə, toxuculuq, metal işləmə, ailə məişətində sənətkarlığın və sənətkarlıq məhsullarının yeri haqqında yazır. Müəllif, dəri işləmə sahəsinə toxunmur. Toxuculuqdan yazarkən isə xalçaçılıq, bədii tikmə, boyaqçılıq kimi yarımbaşlıqları da toxuculuğun tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Onun toxunduğu maraqlı məsələ “Ayin məmulatı” adlı yarımbaşlığı altındakı hissədə məişətdə işlənən sənətkarlıq məmulatlarının ayinlərin icrası zamanı da cəlb edilməsi işıqlandırılır. Dissertasiya Bakı və Abşeron sənətkarlıq sahələrinin, o dövr Azərbaycanda sənətkarlıqla məşğul olan ustaların durumunun, Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinin və xarici ölkələrlə əlaqələrinin öyrənilməsinə xidmət göstərir.

Sənətkarlıq haqqında yazan müəlliflərdən biri də Gülzadə Abdulovadır. Müəllif Dağlıq Qarabağın (Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə və Mirbəşir (indiki Tərtər)) təmsalında sənətkarlığı tədqiq edir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərini əhatə etsə də, araşdırmanın bir çox mənbəşünaslıq bazasını təşkil edən ədəbiyyat göstəriciləri, o cümlədən arxeoloji qazıntıların nəticələri bu çərçivədən kənara çıxır ki, bu da Qarabağda sənətkarlığın bəhs olunan dövrdə durumunu tarixilik baxımından izləməyə, sənət sahələrinin keçdiyi təkamül və inkişaf yollarını göstərməyə imkan ver-

mişdir. Bu mənada tədqiq etdiyimiz bölgə əhalisinin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindəki sənətkarlıq sahələrinin formalaşmasında dövrün sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni və təbii-tarixi proseslərinin təsiri də nəzərdən qaçırılmamışdır. Dissertasiya işinin əsas məqsədi arxeoloji qazıntıların nəticələri, ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları əsasında XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin sənətkarlığının tarixi-etnoqrafik cəhətdən hərtərəfli tədqiq etməkdən, ümumazərbaycan, hətta ümumqafqaz sənətkarlıq mədəniyyəti fonunda Qarabağ sənətkarlığının yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Azərbaycan etnoqrafiya elmində ilk dəfə olaraq, Qarabağın sənətkarlıq mədəniyyəti tarixi-etnoqrafik yönümlü olmaqla hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Elmi işdə Ə.Əlizadə, M.Heydərov, Ə.Sumbatzadə, V.Moçalov, M.İsmayılov və b. əsərlərindən, eləcə də Azərbaycan və keçmiş Sovetlər İttifaqının etnoqraf-alimlərinin əsərlərindən nümunələr gətirilərək müqayisəli təhlillər aparılır. Dissertasiyada illüstrativ materiallara da geniş yer verilməsi müsbət haldır. Müəllif giriş kimi sənətkarlıq haqqında ümumi məlumat versəydi, Qarabağda sənətkarlığın hansı sahələrinin birinin digərinə nisbətə daha yaxşı inkişaf etdiyini müqayisəli şəkildə göstərsəydi daha gözəl olardı. Toxuculuq sahəsinin inkişafından başlayan etnoqraf bu sahənin Qarabağda yun və ipək toxuculuğu (şərbafıq) sahələrinin formalaşmasında öz izlərini qoymasını görürük, bu bölgədə bu sahələrə üstünlük verilib, buradan bu qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağda kətan, həsirçilik sənəti olmamışdır. Müəllif Qarabağda toxuculuq sənətinin tarixinin e.ə. II minilliyin ortalarına gedib çıxdığını Ağdam şəhərində Üzərliktəpə qədim yaşayış yerindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan sümük “həvə” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəriçiliyin də qədim tarixə malikliyini Azıx və Tağlar mağaralarından tapılan daş alətlər və osteoloji materiallar vasitəsilə burada gön-dəri məmulatları emalının qədim tarixə malik olduğunu bir daha sübut edir. G.Abdulova əsasən XIX-XX əsri araşdırdığı üçün XIX əsrdə Qarabağda gön-dəri emalı müəssisələrinin fəaliyyətində bir durğunluq müşahidə edildiyini yazır. Bunun da əsas səbəbi Nuxadan, Yelizavetpoldan, Tiflisdən və hətta Rusiya, İrandan gətirilən hazır gön-dəri məhsullarının yerli xammal sınışıdırıb aradan çıxardığını qeyd edir, burada xammalın da xarici ölkələrdən (İran, Rusiya, Orta Asiya) gətirildiyini qeyd edir [1, 72]. O, metalışləməni yarımbaşlıqlara bölərək “Dəmirçilik”, “Zərgərlik”, “Nalbəndlik” şəklində bölür, misgərliyi sərf-nəzər edir.

Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarının etnoqrafik baxımdan araşdırılmasını icra edən Solmaz Məhərrəmovə bölgədə olan sənətkarlıq sahələrini “Sənətkarlıq” başlığı altında sərgiləyir və onu toxuculuq, xalçaçılıq, keçəçilik, dəriçilik, daşışləmə, ağacışləmə adlı yarımbaşlıqlara bölür. Müəllif metalışləmə sahəsini çox qısa şəkildə ağacışləmənin tərkibində bir neçə cümlə ilə izah edir, geniş şəkildə şərh etmir. Əsasən xalçaçılıq sahəsini geniş təqdim edən müəllif bu sahənin təkcə yerli bazarları təmin etməsi ilə kifayətlənmədiyini, xalçaçılıq məhsullarının dünya bazarına çıxarıldığını qeyd etməsi təqdirəlayiq haldır [13, 79-86]. S.Məhərrə-

mova daşısləmənin isə tarixinin çox qədim olduğunu, Azıx, Tağlar, Daşsalahlı düşərgələrindən tapılan əmək alətləri, Laçın və Kəlbəcərdə rastlanan qayaüstü təsvirlər, at və qoç heykəlləri əsasında izah edir.

Bölgə etnoqrafiyasının araşdırılmasına həsr edilmiş daha bir tədqiqat Şəhla Nağıyevaya məxsusdur. Quba şəhərinin məişət və mədəniyyətini araşdıran müəllif, sənətkarlıq sahəsinə də aydınlıq gətirir [15, 32-51]. Əsas tədqiqat dönmə kimi XIX-XX əsrin əvvəlləri seçilsə də, müəllif istər ondan əvvəlki, istərsə də sonrakı dövrdə sənətkarlıq və peşə sahələri, onların inkişaf səviyyəsi haqqında məlumat verir. Müəllif bu ərazinin sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilməsi üçün iqtisadi-coğrafi mövqeyin başlıca amil olduğunu qeyd edir. Etnoqraf, dulusçuluq istisna olmaqla digər sahələrin-daşısləmə, ağacısləmə, metalısləmə, toxuculuq, gön-dəri istehsalı, boyaqçılıq, dərzilik kimi peşələrin yüksək mövqeləri ilə seçildiklərini yazır. Lakin A.Mustafayev və başqa etnoqrafların tədqiqatından görünür ki, Qubada dulusçuluq sahəsi də kifayət qədər inkişaf etmişdir, ancaq Ş.Nağıyeva nədənsə bu sahəyə toxunmur, daşısləmədən söz salarkən Qubada yerli (daydaşı) və gətirilmə xammal hesabına təşəkkül tapan daşısləmənin iki növü-inşaat materiallarının və qəbir abidələrinin hazırlanması daha geniş yayıldığını vurğulayır. O, Qubada olan, yuxarıda adları sadalanan sənətkarlıq sahələrinə ayrı-ayrılıqda aydınlıq gətirir. Dissertasiya işi Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsi olan Quba şəhəri və bəzi kəndlərinin sənətkarlıq baxımından ümumazərbaycan və lokal xarakterli xüsusiyyətlərin öyrənilməsində məxsusi rol oynayır.

Bütün deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, qədim tarixə malik sənətkarlıq sahəsi müstəqillik illərində Azərbaycan etnoqrafları tərəfindən xeyli tədqiq olunmuşdur. Onların elmə töhfə sayılan bu araşdırmalarında Azərbaycanın qədim el sənətləri, onların zamanla ənənəvi xüsusiyyətlərini qorumaqla zənginləşməsi, usta şagird münasibətləri və digər məsələlər etnoqrafik baxımdan təhlil süzgəcindən keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulova G. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağda sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Tarix elm. nam..... dis. Bakı, 2005, 174 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
3. Bünyadova Ş. T. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 360 s.
4. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, 1992, 157 s.
5. Əliyev S.V. Azərbaycanda toxuculuq və onun məişətdə rolu: (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Tarix elm. nam..... dis. Bakı, 2009, 203 s.
6. Əsədova Ə.A. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı etnoqrafik mənbə kimi. Tarix elm. üzrə fəlsəfə dok.... dis. Bakı, 2010, 153 s.
7. Əsədova R. Şimali Azərbaycanda I Dünya müharibəsi dövründə sənətkarlığın vəziyyəti // // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2006, № 2, Bakı: Nafta-Press, s. 215-223.
8. Hədiyeva K. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ənənəvi qadın bəzəkləri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 198 s.
9. Həsənova G.Ç. Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyəti. Tarix elm. üzrə fəlsəfə dok.... dis. Bakı, 2013, 159s.

10. Xəlilova M.İ. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Bakıda sənətkarlıq və onun müasir vəziyyəti. Tarix elm. nam..... dis. Bakı, 2008, 187s.
11. Qəhrəmanova A.M. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında etnoqrafiya məsələləri. Tarix elm. üzrə fəlsəfə dok.... dis. Naxçıvan, 2010, 181s.
12. Quluzadə T.N. Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi. Tarix elm. üzrə fəl. dok... dis. Bakı, 2016, 170 s.
13. Məhərrəmov S.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq rayonlarının tarixi-etnoqrafik tədqiqi (Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının materialları əsasında). Tarix elm. dok..... dis. Bakı, 2010, 350 s.
14. Mustafayev A. Azərbaycan sənətkarlığı. Bakı: Altay, 1999, 440 s.
15. Nağıyeva Ş.Ş. Quba şəhərinin məişət və mədəniyyəti (XIX-XX əsrin əvvəllərində). Tarix elm. üzrə fəlsəfə dok.... dis. Bakı, 2012, 210s.
16. Zahidova H. Azərbaycan etnoqrafiyası Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2011, 279 s.
17. Ализаде А. Лагич (историко-этнографическое исследование). Баку: Чашыюглы типография, 2010, 524 с.

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РЕМЕСЛА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Л.Э.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье, на основе ряда исследований этнографов Азербайджана анализируется ремесленная отрасль в период независимости Азербайджанской Республики. Здесь как объект этнографической науки рассматривается исследование этнографов по различным отраслям ремесленного производства, охватывающая средние века и включительно XIX-XX вв. В статье говорится о производственных отношениях, складывающихся между мастером и учеником, а также функционировании цехов и другие вопросы ремесла. В работе отмечается, что в Азербайджане в различных отраслей ремесла имелись общие и локальные черты, все указанные вопросы ремесла были этнографически исследованы и получили свое отражение в этнографической науке.

Ключевые слова: ремесло, независимость, этнография, автор, исследование

ETHNOGRAPHIC STUDY OF CRAFTS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN

L.E.ISMAYILOVA

SUMMARY

In the article, based on a number of studies of ethnographers of Azerbaijan, the handicraft industry is analyzed during the period of independence of the Republic of Azerbaijan. Here, as an object of ethnographic science, the study of ethnographers on various branches of craft production, covering the middle ages and XIX-XX centuries inclusive, is considered.

The article talks about the production relations that develop between the master and the student, as well as the functioning of the shops and other craft issues. It is noted that, in Azerbaijan in various branches of craft there were general and local features, all these craft issues were ethnographically researched and reflected in ethnographic science.

Key words: craft, independence, ethnography, author, research.

UOT 314"364";314:327

DAXİLİ MÜNAQİŞƏ ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏZAHÜR FORMALARI**A.S.MƏMMƏDOV****AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu****asmam1968@gmail.com**

Daxili münaqişə anlayışı müxtəlif sosial-iqtisadi strukturlarda mövcud idi. Məqalə qərb və Azərbaycan müəlliflərinin araşdırmaları əsasında yazılıb. Məqalədə İkinci Dünya müharibəsindən bu günə qədər 300-dən daha çox beynəlxalq münaqişələrin baş verdiyi göstərilir və bu münaqişələrin əksəriyyəti indiyədək həll olunmamış qalıb.

Açar sözlər: daxili münaqişə, dövlətdaxili münaqişə, etnosiyasi münaqişə, etnomilli münaqişə

Müxtəlif ictimai-siyasi quruluşa malik olan cəmiyyətlərdə münaqişələr həmişə mövcud olmuşdur. Bu da təbii və normal hadisə kimi qəbul edilməməlidir. Münaqişə və əməkdaşlıq ictimai inkişaf prosesində həmişə qarşılıqlı əlaqə kəsb etmişdir. Münaqişə latınca konfliktus (conflictus) sözündən əmələ gəlib toqquşma mənasını ifadə edir. Münaqişə məqsədləri uyğun gəlməyən, öz məqsədlərini həyata keçirmək naminə bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki və daha çox tərəfin toqquşmasıdır (1, 6).

İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də publisistikada münaqişə anlayışı birmənalı izah olunmur. Buna baxmayaraq, bir çox tədqiqatçılar münaqişələrin təsnifatını yaratmağa cəhd göstəriblər. Onların baxışlarını təhlil etdikcə, belə bir qəti qənaətə gəlmək olar ki, istənilən münaqişəni birmənalı və tam şəkildə özündə əks etdirən vahid tipologiyayı tərtib etməkdən imtina ediblər; bir neçə təsnifatın mümkünlüyü ideyası qəbul olunub. Hər bir münaqişə açıq toqquşma şəklinə keçəndən sonra onlar öz qanunları üzrə inkişaf etməyə başlayırlar. Münaqişələrin dinamikası və inkişaf tendensiyaları (meylləri) bir sıra amillərlə müəyyən olunur: onları yaradan səbəb və şəraitin mürəkkəbliyi dərəcəsi, iştirakçıların emosional təəssüratlanma dərəcəsi; öz məqsədlərinə nail olma tələblərinin ödənilməsi üçün real imkanlar, tərəflərdə maddi, maliyyə, təşkilati vasitələrin olması; tərəflərin qarşılıqlı güzəştlərə getmək hazırlığı; xarici amillərin təsiri və s.(2, 303-304)

Ümumiyyətlə, “münaqişə” ifadəsi və onun mümkün izahları ətrafında mübahisələrin mövcudluğu tamamilə qanunauyğun haldır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1945-ci ildən sonra dünyada 300-dən çox dövlətlərarası

münaqişə baş vermişdir ki, bunların da 200-dən çoxunda sistematik şəkildə silahlı qüvvələrdən istifadə edilmişdir. Bir çox tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərdəki münaqişələrə digər dövlətlərin birbaşa və ya dolaylı yolla iştirakı ilə ayrı-ayrı ölkələr arasında baş verən vətəndaş müharibələrini də aid etməyə meyl edirlər (bu kimi hallar bu gün “beynəlmilləşdirilmiş daxili münaqişələr adlanır.”). Digər tədqiqatçılar isə münaqişələri “infra-səviyyədə (dövlətdaxili koliziyadan)” hipotetik ABC (atomic-biochemical, yəni bütün növ kütləvi qırğın silahlarından istifadə etməklə) səviyyəli irimiqyaslı müharibələrə dək təsnif edirlər. Bir qayda olaraq, müasir elm münaqişələrin tipologiyası məsələləri üzrə çoxsaylı baxışlar təqdim edir-onları “hərbi”, “sosial”, “siyasi”, “etnik (etnosiyasi və ya etnomilli)”, “hüquqi” və s. münaqişələr adlandırırlar (3, 205).

Cəmiyyətdə münaqişələrin və əməkdaşlığın, konsensusun və mübarizənin mövcudluğuna hətta hakimiyyət təsisatlarının özü müxtəlif səviyyədə və dərəcədə təsir göstərir. S.Lipset qeyd edir ki, demokratiyanın siyasi təsisatları təkcə konsensus əldə olunması amili kimi deyil, həmçinin gərginliyin artması və münaqişələrin çoxalması vasitəsi kimi istifadə oluna bilər (4, 583).

Münaqişələr istər fərdlər, istər qruplar və istərsə də siyasi birliklər arasında və ya onların daxilində təşəkkül tapır və müxtəlif formalarda təzahür edir. Münaqişələrin mənbəyi ictimai qrupların mənafeələrinin müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Siyasi birliklər daxilində münaqişələr hər şeydən əvvəl, siyasi elita ilə cəmiyyətin digər hissəsi arasındakı ziddiyyət kimi meydana çıxır bilər. Belə hallarda cəmiyyətin geniş əhali kütləsi siyasi elitanı çoxluğun marağının ifadəçisi kimi yox, ilk növbədə azlığın mənafeəsinin təmsilçisi baxımından qiymətləndirir.

Məlumdur ki, konflikt ziddiyyətlərin mübarizəsi zəminində baş verir. Burada bir-birinə zidd mövqelər, maraqlar, baxışlar, əqidələr, adətlər, inkişaf səviyyələri və s. daxildir. Konflikt başlanğıcda tərəflərdə mənfi emosiyalar yaratsa da, bəşəriyyət ziddiyyətlərin mübarizəsi fonunda inkişaf edir ki, bu da konfliktin əsas konstruktiv funksiyasıdır.

Münaqişənin mühüm əlamətlərindən birini onda iştirak edən tərəflərin xarakteri və xüsusiyyəti təşkil edir. Münaqişənin xarakteristikası həlledici surətdə münaqişə tərəflərinin kiminlə təmsil olunmasından asılıdır. Münaqişənin ən mühüm xüsusiyyətini insanın təmin edilməsi uğrunda mübarizə apardığı tələbatının xarakteri təşkil edir. Heç təsadüfi deyildir ki, insanlar həmişə münaqişələri öyrənməyə, beynəlxalq siyasi arenada münaqişələrin anlamını dəyərləndirməyə imkan verən yanaşmalar tapmağa çalışmışlar. Belə yanaşmalardan birini münaqişənin insanın təbiətindən qaynaqlanması təşkil edir. Müasir tədqiqatçılar münaqişələrin təbiəti və səbəbləri haqqında oxşar təsəvvürləri hələ eramızdan əvvəlki Qədim Misir, İran, Yəhudi, sonrakı dövrlərdə Fukididin, Herodotun və digər yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində tapırlar.

Münaqişələrin anlamına mənafeələrin toqquşması kimi başqa bir yanaşma onunla bağlıdır ki, bu yanaşma tərəfdarlarının fikrincə, istənilən münaqişənin əsasında mənafeə durur. Müxtəlif dövrlərdə bu yanaşmaya N.Makiavelli,

T.Hobbs, M.Veber, R.Darendorf tərəfdar çıxmışlar. Mənafeinin özünün təfsirlərinin insan təbiətindən tutmuş ictimai münasibətlərin sinfi mahiyyətinə qədər fərqlənməsinə rəğmən, bu yanaşmanın tərəfdarları istənilən sosial münəqişəni mənafeələrin münəqişəsi kimi anlamağa, nizamlamağa və son nəticədə həll etməyə çalışırlar (6, 46).

Münəqişəni mənafeələrin, o cümlədən əks, bir-birini tamamlayan və hətta eyni mənafeələrin toqquşması kimi anlamı onun həqiqi səbəblərinin axtarılmasını şərtləndirir. Bu, həm də xammal və satış bazarları ucbatından transmilli korporasiyaların mənafeələrinin toqquşması, dünyanın bu və ya digər regionunda siyasi təsir uğrunda dövlətlərin mübarizəsi, bəzi etnosların digər etnosları təbə, hətta məhv etməsi kimi təzahürlərə də aiddir.

Münəqişələrin öyrənilməsi onların təsnifatını, münəqişələrin özünəməxsus xüsusiyyətlər üzrə qruplaşdırılmasını tələb edir (5, 96). Təsnifatlandırma, yəni münəqişənin bu və ya digər növə aid edilməsi üçün əsas qismində aşağıdakılar çıxış edə bilər: münəqişənin iştirakçıları (məsələn, dövlətlərarası münəqişələr), onların sayı (ikitarəfli, çoxtərəfli münəqişələr); münəqişə iştirakçılarının mənafeələrinin toqquşduğu sahələr (iqtisadi, dini, siyasi münəqişələr); münəqişənin xarakteri və gedişat forması (gizli, açıq, silahlı münəqişələr), münəqişənin müddəti, yaranma səbəbləri və s.

Münəqişələrin təsnifləşdirilməsi-müxtəlif konkret münəqişələrin bir qrupda birləşdirilməsi, yaxud eyni tipə aid edilməsi yalnız onların obyektiv xarakteristikasını əks etdirmir, həm də onların öyrənilməsinin asanlaşdırılmasına xidmət edir. Məsələn, siyasi münəqişələr öyrənilərkən onların arasında ilk öncə, daxili siyasi və beynəlxalq siyasi münəqişələr fərqləndirilir. Daxili siyasi münəqişələrə dövlətin sərhədləri daxilində cərəyan edən münəqişələr aiddir.

Müasir elmi ədəbiyyatda münəqişə anlayışı müxtəlif səviyyələrdə təhlil edilir. Burada münəqişə anlayışının bir sıra elmi şərhləri əsas yer tutur. Münəqişə sosial hadisə kimi ilk dəfə İngilis alimi Adam Smit tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar “konflikt” anlayışının məzmununu konflikt vəziyyətində olan tərəflər arasında müəyyən uyğunsuzluğun, ziddiyyətin, toqquşmanın, müqavimətin, mübarizənin mövcudluğu kimi açıqlayır. Konflikt sözü həm dar, həm də geniş mənada işləyə bilər. Münəqişə dar mənada maraqlar, dəyərlər, hərəkətlər, davranışlar və s. arasında mövcud olan kəskin, çətin həll olunan və ya həlli mümkün olmayan ziddiyyətdir. Geniş mənada isə münəqişə kimlərsə arasında olan istənilən uyğunsuzluqdur, yəni daxili münəqişədir.

Bir qədər əvvəl vurğuladığımız kimi konfliktlərin tədqiqi ilə bir çox elm sahələri məşğul olur. Konfliktoloji problematika o qədər vacib məsələdir ki, artıq bu biliklər konfliktologiya adlanan xüsusi elm sahəsində birləşir. Burada münəqişələrin bir çox problemləri, səbəbi, növləri, onların xəbərdarlıq üsulları və həlli yolları əks olunur (6, 312). Ancaq bu bilik sahəsində ənənəvi olaraq əsas rol sosiologiya və sosial psixologiya oynayır.

Tədqiqatçılar konfliktlərə sosial psixoloji yanaşmanın xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi şərh edirlər: Sosial-psixoloji yanaşmada insanlar arasında şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlər, həmçinin fərd və qrup arasındakı konfliktlər tədqiq olunur. Birinci halda ayrı-ayrı insanlar arasında yaranan, ya da ayrı-ayrı sosial qrupların daxilində onların üzvləri arasında yaranan konfliktlər nəzərdə tutulur. İkinci halda isə əsasən kiçik, orta və ya böyük sosial qruplar arasında mövcud olan konfliktlər nəzərdə tutulur. Üçüncü halda isə ayrı-ayrı insanlar ilə sosial qrupların bütün üzvləri və ya əksəriyyəti arasında yaranan konfliktlərdən danışılır (7, 166). Göründüyü kimi, daxili münaqişə müxtəlif formalarda təzahür edir, bəzən isə siyasi xarakter kəsb edərək daxili muxtariyyət uğrunda mübarizədən müstəqillik uğrunda mübarizə səviyyəsinə-dək yüksəlir. "Dünya Bankının" əməkdaşı "Etnik və qeyri-etnik vətəndaş müharibələri ümumi səbəblərə malikdirlərmi?" məruzəsinin müəllifi Nikolas Sambanis belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əgər qonşu ölkədə ciddi daxili münaqişə və ya müharibə müşahidə olunursa etnik münaqişənin başlama təhlükəsi çoxalır. Bundan əlavə, qonşu ölkələr nə qədər çox demokratik və liberal olarsa bu cür münaqişənin başlama şansı azalar. Ümumdünya Bankının əməkdaşları Poll Koller və Anke Heffler bu problemin iqtisadi aspektlərini təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, etnik münaqişənin başvermə ehtimalı etnik azlığın həyat səviyyəsindən asılıdır. "Problemlı" regionda əhalinin maddi durumu nə qədər çox yüksəkdirsə, qiyamçıların müharibə üçün lazımi vəsait əldə etmə şansı bir qədər çoxdur. Bundan başqa, bir qayda olaraq bu cür hərəkətlərə yardım edən varlı və nüfuzlu diasporun mövcudluğu əhəmiyyətli rol oynayır. Koller və Hefflerin fikrincə, cəmiyyət nə qədər çox müxtəlif və demokratikdirsə silahlı etnik münaqişənin və ya vətəndaş müharibəsinin başvermə şansı bir o qədər azdır. "Niyə üsyançılar vuruşur" kitabının müəllifi Ted Robert Harra görə, bir neçə əlamətlər mövcuddur ki, onlara istinadən müstəqillik uğrunda silahlı mübarizənin tezliklə başlanacağını əvvəlcədən xəbər vermək olar. Bu aşağıdakılardan ibarətdir (8, 21-30).

1. Dini və ya etnik azlıqlara aid olan qrup hazırda malik olduğundan daha çox muxtariyyət tələb edir. Əksər hallarda bu tələblər siyasi və iqtisadi vasitələrlə həll edilir.

Hərbi əməliyyatların başlama ehtimalı o halda təxminən 60%-ə çatır ki, milli azlıq nə vaxtsa müstəqil dövlətə malik olub. Bu dövlətin nə vaxt və harada mövcudluğu, necə yarandığı, hansı idarəçilik formasının istifadə olunması və hansı səbəblərdən müstəqilliyini itirməsi elə də vacib deyil. Məsələn, fransız kolonistlərinin nəslindən olan Kanadanın Kvebek əyalətinin sakinləri müstəqillik tələb edir. Onlar bunu bir vaxtlar Kanadanın, Fransanın koloniyası olması ilə əlaqələndirirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin itirilməsi yaxın keçmişdə baş vermişdirsə bu, daha çox təhlükəlidir.

2. Müstəqillik uğrunda mübarizə aparən qrupların təşkilatlanması nə qədər yüksək olarsa, onların silahlı mübarizəyə başlama ehtimalı bir o qədər çoxalır. Yaxşı təşkilatlanmış separat dəstələrindən fərqli olaraq burada təhlükə

83% artır. Məsələn, protestant Böyük Britaniyasının tərkibinə daxil olan Şimali İrlandiyanın katolik sakinlərinin öz müqəddəratını təyin etmək arzusu güclü inzibati strukturların yaradılması ilə möhkəmləndirilmədi. Katoliklərin bir neçə güclü terrorist qrupları yarada bilməsinə baxmayaraq əhalinin böyük hissəsinin maraqlarını ifadə edən vahid təşkilati mərkəz yaradılmadı. Analoji proseslər keçmiş sovet ölkələrində yaşayan etnik ruslarla da baş verir. Onlar, vaxtaşırı ayrı-ayrı vilayətlərin, regionların muxtariyyəti və ya Rusiyaya birləşdirilməsi uğrunda çıxış edir. Lakin bu fəaliyyət bir nəticə vermir.

3.Öz müqəddəratını təyin etmək iddiasında olan regionda infrastruktur və informasiya texnologiyaları ilə əlaqədar vəziyyət nə qədər çox yaxşı olarsa, hərbi əməliyyatların başlama ehtimalı bir o qədər çoxalır. Əgər müəyyən etnik qrup hər hansı bir ölkənin tabeliyində sıx bir ərazidə yaşayırsa rabitə amilinin elə də çox əhəmiyyəti olmur. Əgər etnik və ya dini qrup iki və daha artıq dövlət arasında bölünübse onun əhəmiyyəti dəfələrlə artır. Məsələn, belə hadisə Serbiya, Albaniya və Makedoniya arasında bölünmüş albanlarla, Fransa və İspaniya arasında basklarla, Rusiya və Gürcüstan arasında çeçenlərlə baş verdi. Separatçı hərbi dəstələr öz fəaliyyətlərini ancaq telefon, radiostansiya və sairənin köməyi ilə koordinasiya edir (9, 158-164).

4.Etnik və ya dini qrupun doğum səviyyəsi nə qədər çox olarsa öz müqəddəratını təyin etmə uğrunda müharibəyə başlamasına bir o qədər çox meyilli olar. Doğum səviyyəsinin aşağı olması çoxlu sayda miqrant axını və s. ilə ödənilə bilər.

Paradoksal olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi hakimiyyət tərəfindən daha az ayrı-seçkilik, repressiyalara məruz qalmış bu və ya digər etnik və ya dini qrupun silahlı mübarizəyə başlama ehtimalı daha çoxdur. Maraqlıdır ki, öz müqəddəratını təyin etmə uğrunda mübarizə aparan qrupların əksəriyyəti demokratik ölkələrdə daha çox aktivdir. Daha maraqlısı odur ki, müstəqillik uğrunda söhbətlər ölkənin idarəçilik formasının demokratik formaya keçidindən sonra başlayır.

Əgər hər hansı bir dini və ya etnik qrupun nümayəndələri nə vaxtsa belə bir mübarizə aparıblarsa hərbi əməliyyatların başlama ehtimalı daha çoxdur.

Öz dövlətini yaratmaq üçün müstəqillik uğrunda mübarizə aparan etnik qrupa metropoliya qoşunları üzərində qələbədən daha artıq tələb olunur. Beynəlxalq statusun əldə edilməsi üçün, onun digər dövlətlər tərəfindən tanınması lazımdır. Bir sıra hallarda bu baş tutur.

Müxtəlif ölkələrdə baş vermiş bir sıra münaqişələrin təhlili zamanı onların konkret hansı kateqoriyaya aid edilməsi çətinlik törədir. Məsələn, çeçen münaqişəsinin siyasi-hüquqi təhlili onu daxili münaqişə kimi müəyyən etməyə kömək edir. Çeçen münaqişəsinin siyasi-hüquqi təhlili dedikdə, dövlət və müxalifət qrupu və ya dəyişilməsi üçün ona qarşı yönələn təşkilat arasında düşmənçilik əlaqəsi, o cümlədən dövlətin siyasi hakimiyyətinin və ya siyasi rejiminin siyasi ümumiliyi, zorakılıq vasitələri başa düşülür. Bu mövqelərdən Rusiyanın siyasi sisteminin dəyişilməsinə yönələn siyasi qanuni münaqişə olan

çəçen münaqişəsi müxalifətin məqsədlərinə əsasən, Rusiya dövlətinin siyasi ümumiliyi idi. İstifadə olunan bu növ vasitələrin xarakterinə görə beynəlxalq təcrübədə federal hakimiyyətə qarşı zorakılıq hərəkətləri "üsyən" və ya "qiyam" kimi qiymətləndirilir. (Göstərilən təriflərə, həmçinin dövlət daxilində bir çox sosial münaqişələrin ötməsi analizinə əsaslanaraq, daxili silahlı münaqişə dedikdə, istənilən toqquşma, qarşıdurma və müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün silahlı qüvvələrin tətbiq edilməsi ilə bir dövlətin ərazisində münaqişə aparan tərəflər arasında onların həlli formasını müəyyən edirik. Bir tərəfdən, daxili silahlı münaqişə (DSM) sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə vəziyyətin böhran formasıdır. Onun yaranmasının əsas səbəbi həm müxtəlif formalı münaqişələr (iqtisadi, siyasi, millətlərarası, regional və s.), həm də kriminal xarakterli fəvqəladə vəziyyətlərdir. Digər tərəfdən, DSM güc metodlarının tətbiq edilməsi ilə sosial törəmələr arasında qarşıdurmaların həlli formasıdır (9, 159). Daxili münaqişələr toqquşma, qarşıdurma kimi siyasi məqsədlər daşıyır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qruplararası qarşılıqlı münasibətlərin formaları çox və rəngarəngdir. E.V.Andrienko qruplararası münasibətlərin formalarını əsasən dörd qrupda müəyyən etmişdir. Birinci istiqamətdə sosial stratifikasiya səviyyəsində böyük sosial qruplar arasındakı münasibətlər öyrənilir. İkinci istiqamət qruplararası münasibətlərin aşağıdakı şəraitdə öyrənilməsini müəyyən edir: bu zaman qrupun biri lider, digəri isə onun ardınca gedən qrup olur. Üçüncü istiqamət kiçik qruplararası münasibətləri öyrənməklə bağlıdır. Dördüncü istiqamət isə qruplararası münasibətlərin qrupdaxili münasibətlərə təsirini öyrənir. Bu dörd istiqamət bir-birinə əsaslanır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir (10, 13). Bu baxımdan da qruplararası konfliktlər müvafiq olaraq sosial qruplar arasında yaranan konfliktlərdir. Fərdi səviyyədə o, həm də şəxsiyyətlərarası konflikt kimi də çıxış edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir kəs özündən daha çox öz sosial qrupunu təmsil edir. Belə ki, müəyyən insanların arasında birbaşa konfliktli münasibətlər mövcud olmaya bilər, lakin yenə də aralarında konflikt olan müvafiq sosial qrupların təmsilçiləri kimi onlar arasında konflikt mövcuddur.

Qruplararası konfliktlərin müxtəlif növləri var. Qruplararası konfliktlərin bir növü rollu konfliktlərdir. Bu konfliktlər üzərlərinə götürdükləri və ifa etdikləri sosial rolları onlarla ünsiyyətdə olan digər insanların ifa etdikləri sosial rollarla uyğunsuzluq və ziddiyyət təşkil edən insanlar arasında yaşanır. Bu tip konfliktin məşhur nümunəsi E.Bern tərəfindən təsvir olunmuşdur (11, 37).

Bunlar valideyn, uşaq, gənclər və yaşlı rollarının sosial-psixoloji uyğunsuzluğu ilə bağlı konfliktlərdir. Qruplararası konfliktləri bütün digər konfliktlər kimi müxtəlif əsasda təsnif etmək olar. Bunlar əsasən aşağıdakılardır: konfliktin predmetinə görə; konflikt iştirakçılarının sayına görə; konflikt iştirakçılarının konfliktdə mövqeyinə görə; konfliktlərin kəskinliyinə görə; konfliktin nəticələrinə görə.

Konfliktin predmeti dedikdə onun yaranması səbəbi nəzərdə tutulur, yəni konflikt iştirakçılarının arasında yaranan problemin səbəbinin aşkarlanması və

həlli üsullarında müxtəlif yanaşma və uyğunsuzluq mövcuddur. Konfliktlərin predmetlərinin özlərini də qruplara bölmək olar. Ancaq bu cür təsnifat praktik cəhətdən bir qədər çətindir. Belə ki, konfliktlər çox müxtəlifdir və demək olar ki, onlar öz predmetlərinə görə fərqlənilirlər. İştirakçıların sayına görə konfliktlər özəl (iki insan arasında yaranan konflikt), çoxsaylı (bir neçə insanın cəlb olunduğu konflikt) və qrup halında (tərəflər kimi bütöv insan qruplarının çıxış etdiyi konflikt) olur. Sonuncu halda tərəflər kimi mikroqruplar (2-4 adam), kiçik qruplar (4 -5 adamdan 20 -30 adamadək), orta qruplar (tərkibində onlarla kiçik qrup olan təşkilatlar) və böyük sosial qruplar (bu halda konflikt sosial xarakter alır) çıxış edə bilər (12, 542).

Münaqişənin subyektinə aşağıdakılar daxildir: fərdlər, kiçik və böyük qruplar, qeyri-rəsmi əsasda yaranan və rəsmi cəhətdən təşkil olunmuş sosial birliklər, iqtisadi və siyasi xarakterli məhdud ictimai təşkilatlar, siyasiləşdirilmiş sosial təşkilatlar və s.

Qruplar arasında münaqişələr konkret sosial situasiyalarda yaranır. Münaqişə iştirakçıları meydana çıxan ziddiyyətlərin bir-birinə qarşı durduğunu dərk edirlər. Buna görə də onun xarakteristikasını, həmçinin bu situasiyanın konfliktdə olan insanlar tərəfindən qavranılmasını da konfliktin struktura aid edirlər. Konfliktə girərək və ya onun həllini axtararaq, konfliktə olan tərəflər müəyyən fikir və motivlə idarə olunurlar. Bununla əlaqədar olaraq onlar üçün münaqişəli situasiyada xarakterik olan davranış motivləri də konfliktin strukturuna aid edilir. Lakin münaqişəli tərəflərin tələbləri təmin olunarsa, belə halda ziddiyyətlər münaqişəyə çevrilməyə bilər. Əgər münaqişəli şərait münaqişəyə gətirib çıxarsa münaqişənin inkişafı onu son həddə gətirib çıxarır, bundan sonra isə münaqişənin zəifləməsi başlayır və o başa çatır (13, 5).

Tanınmış amerikalı konfliktoloq M.Ross konfliktin əsas faktoru kimi müxtəlif maraqların toqquşmasını qeyd edir. Müəllifə görə, maddi və simvolik resurslar uğrunda mübarizə münaqişənin yaranmasının ən başlıca amilidir. Münaqişə anlayışının məzmunu ilə bağlı digər amerikalı alim M.Doyç da oxşar fikirlərlə çıxış edir. O iddia edir ki, ...maraqların toqquşması münaqişəyə zəmin yaradır, bir sıra ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxır... (13, 26) M.Doyç münaqişəni aşağıdakı kimi təsnifatlandırır:

1.İctimai sferada – iqtisadi, siyasi, ideoloji, maliyyə, ticarət, gömrük münaqişələri;

2.Səbəbinə görə - obyektiv, subyektiv, real və qeyri-real münaqişələr;

3.Subyektinə görə-beynəlxalq, dövlətlərarası, konfessiyalararası, etnikdaxili və şəxsiyyətdaxili münaqişələr. Göründüyü kimi, müəllif üç kriteriyaya ayırmaqla daxili münaqişə anlayışı və onun xüsusi növü kimi nəzərdən keçirdiyimiz etnik münaqişəni üçüncü kriteriyanın münaqişə növləri kimi göstərir.

Münaqişələrə verilmiş və çoxlarının məqbul saydığı geniş yayılmış təriflərdən biri L.Kozerin verdiyi tərifdir. O yazır: «Münaqişə – dəyərlər, müəyyən sosial status, hakimiyyət və məhdud maddi və mənəvi nemətlər iddiası uğrunda aparılan mübarizədir; bu mübarizədə münaqişədə olan tərəflərin məqsədi qarşı

tərəfi neytrallaşdırmaq, ona zərər vermək və rəqibi məhv etməkdir (14, 4)» Belə bir yanaşma ilə müəllif münaqişə tərəflərinin maraqlarının uzlaşmamasına xüsusi diqqət yetirir. L.Kozerə görə, münaqişə həmçinin iki tərəfin müxtəlif maraqları zəminində müxtəlif məqsədlərə nail olmaq üçün yarana bilər (14, 542). Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika sosioloqu L.Kozerin “Sosial münaqişənin funksiyaları” əsəri ilə müasir Qərb münaqişə sosiologiyasının təməlini qoyulmuşdur. L.Kozer “pozitiv-funksional münaqişə konsepsiyası”nda sosial sistemlərin dayanıqlığının təmin edilməsində münaqişələrin müsbət rolunu əsaslandırmışdır. L.Kozer Veber və Zimmelin münaqişənin ümumiliyi və universallığı haqqında ideyalarını inkişaf etdirərək göstərirdi ki, münaqişəli münasibətləri olmayan sosial qruplar mövcud deyildir və mövcud ola bilməz. Bu nəzəriyyədə münaqişə dəyərlər və sosial status, hakimiyyət və kifayət etməyən maddi və mənəvi nemətlər uğrunda mübarizə kimi nəzərdən keçirilir. Bu mübarizədə tərəflərin məqsədlərini rəqibin zərərsizləşdirilməsi, ona ziyan vurulması, yaxud onun məhvi təşkil edir. Kozerin fikrincə, sosial qruplar, ayrı-ayrı fərdlər arasında maddi sərvətlərin yenidən bölüşdürülməsi və hakimiyyət uğrunda pozitiv funksiyaları yerinə yetirir. Qarşılıqlı dərkətmə düşmənçilik münasibətlərinin əməkdaşlıq münasibətlərinə transformasiyasına təkan verir. L.Kozer qrupun birləşməsində xarici münaqişənin birmənalı rol oynamadığını qeyd edir. Qrup kifayət qədər mütəşəkkil olduqda və xarici təhlükə qrupun bir hissəsini deyil, bütün qrupu təhdid etdikdə və qrupun bütün üzvləri tərəfindən ümumi təhlükə kimi qavranıldıqda daxili birlik artır. Kifayət qədər mütəşəkkil olmayan qruplar üçün narazı üzvlərə münasibətdə sərtlik, daxili münaqişə təzahürlərini yatırmaq meyləli səciyyəvidir. Kozer sosial münaqişənin sosial dəyişiklikləri, yeni ictimai qayda, norma və münasibətlərin meydana çıxmasını stimullaşdırmasını onun pozitiv funksiyası hesab edirdi. Müəllifin gəldiyi qənaətlərdən də göründüyü kimi, müxtəlif daxili münaqişələr həm də bir-birini tamamlamağa, cəmiyyətin global şəkildə parçalanmasının qarşısını almağa qadirdir. Eyni fikir müasir dünya konfliktoloqlarının klassiklərindən biri L.Krisberq tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir: “Sosial münaqişə iki və daha çox tərəfin obyektiv olmayan maraqları zamanı ortaya çıxır (15, 17)” Fikrimizcə, “konflikt” anlayışının məzmununu konflikt vəziyyətində olan tərəflər arasında müəyyən uyğunsuzluğun, ziddiyyətin, toqquşmanın, müqavimətin, mübarizənin mövcudluğu kimi qəbul olunması daha məqbul varinatdır. Digər tərəfdən münaqişəni həm ictimai-siyasi hadisə, həm də proses kimi göstərmək lazımdır. Hər iki halda münaqişə müəyyən funksiyalar daşıyır və onların iştirakçıları arasındakı münasibətləri tənzimləyir.

1980-ci illərdən sonra rusiyalı tədqiqatçılar münaqişə probleminə xüsusi önəm vermiş, çoxsaylı tədqiqatlar aparmışlar. Məşhur rus konfliktoloqu, Rusiyada konfliktologiyanın pionerlərindən A.V.Dmitriyev və V.N.Kudryavçev daxili münaqişəni “münaqişə tərəflərinin obyektiv və subyektiv ziddiyyətlərinin bir təzahür forması kimi” nəzərdən keçirirlər (16, 7). V.N.Şalenko daxili münaqişənin mənşəyi ilə bağlı yazır: “Müasir sosioloji ədəbiyyatda sosial münaqişə adı altında fərdlər arasında mübarizənin bütün formaları başa düşülür”.

Bundan başqa, müəllif qeyd edir ki, münaqişənin xüsusi növünü qarşıdurmanın digər növlərindən-ziddiyyət, fərq, rəqabət və s. bu kimi növlərindən fərqləndirmək lazımdır. Digər Rusiyalı tədqiqatçı Y.Zaprudskiy daxili münaqişədən danışarkən yazır ki, daxili münaqişənin aşağıdakı funksiyaları vardır: qüvvələr nisbətinin yaradılması və balansın qorunması (hökumət də daxil olmaqla); ümumi qəbul olunmuş norma, dəyər və qaydalara sosial nəzarət olunması; yeni sosial norma və institutların yaradılması və ya onların yenilənməsi; fərdlərin və qrupların uyğunlaşması və sosiallaşması (ictimailəşməsi); qrupların fiziki və normativ sərhədlərinin yaradılması və müdafiə olunması; qrupdaxili və qruplararası münasibətlərdə nisbətən stabil strukturların yaradılması və müdafiə olunması; qrupda və cəmiyyətdə qeyri-formal iyerarxiyanın yaradılması, qeyri-formal liderlərin müəyyən olunması (18, 52-64). Göründüyü kimi, sosial-psi-xoloji yanaşmada insanlar arasında şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlər, həmçinin fərd və qrup arasındakı konfliktlər tədqiq olunur. Birinci halda ayrı-ayrı insanlar arasında yaranan, ya da ayrı-ayrı sosial qrupların daxilində onların üzvləri arasında yaranan konfliktlər nəzərdə tutulur. İkinci halda isə əsasən kiçik, orta və ya böyük sosial qruplar arasında mövcud olan konfliktlər nəzərdə tutulur. Üçüncü halda isə ayrı-ayrı insanlar ilə sosial qrupların bütün üzvləri və ya əksəriyyəti arasında yaranan konfliktlərdən danışılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Козырев Г.И. Введение в конфликтологию. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001, с. 6
2. Мельник В.А. Политология: Мн.: ГП Высшая школа, 1999, с. 303-304.
3. Степанов К. И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы. М., 1996, 205 с.
4. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2004, 583 s.
5. Анцупов А.Я., Баклановский С. В. Конфликтология в схемах и комментариях: СПб.: Питер, 2009, s.96
6. Цыбульская М.В. Конфликтология. М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009, 312 с.
7. Кэрролл Ойстер. Социальная психология групп. М.: Олма-Пресс, 2004, 166 с.
8. Руткевич М. Социальная поляризация // Социологические исследования, 1992, № 9, с.21-30.
9. Mİrbəşiroğlu E. Etnosiyasi münaqişələrə müasir baxış // Dİrçəliş XXI əsr, 2008, №128-129.- s.158-164
10. Babayeva T.T. Qruplararası qarşılıqlı münasibətlərin əsas formaları // Psixologiya jurnalı, 2005, № 3, s.13-20
11. Аниупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. М.: Юнити, 2002, с.137.
12. Майерс Д. Социальная психология. СПб: Питер Пресс, 1997, с. 642.
13. Deutsch M. The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Process. New Haven, 1973. P.10.
14. Сборник «Школа миротворческих инициатив» / Составители: М.А. Юндина, В.А.Авксентьев, С.А.Рубашкина, А.В.Зотова. Ставрополь 2001, с. 5.
15. Kriesberg L. Social Conflicts. – Englewood Cliffs, N.J., 1982. P.17
16. Дмитриев А.В., Кудрявцев В.Н. Введение в общую теорию конфликтов. М., 1998, с.7
17. Шаленко В.Н. Конфликты в трудовых коллективах. М., 1992, с.4.
18. Запрудский Ю. Г. Внутри конфликта. // Социологические исследования, 1993, № 7, с. 52-64
19. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2002, с.590.

20. Mc Garry J., O'Leary B. The Politics of Ethnic conflict regulation. L.: Rout ledge, 1993, Pp.7;
Сперанский В. И. Основные виды конфликтов: проблемы классификации. // Социально-политический журнал, 1995, № 4, с.168-176.

ПОНЯТИЕ ВНУТРЕННЕГО КОНФЛИКТА И ФОРМЫ ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ

A.S.MAMEDOV

РЕЗЮМЕ

Понятие внутреннего конфликта существовало в различных социально-экономических структурах. Статья написана на основе исследований западных и азербайджанских авторов. В статье указано, что от завершения Второй Мировой войны до наших дней произошло больше 300 международных конфликтов. Большинство этих конфликтов до сих пор остались неразрешенными.

Ключевые слова: внутренний конфликт, внутригосударственный конфликт, этнополитический конфликт, этнонациональный конфликт

THE CONCEPT OF INTERNAL CONFLICT AND FORMS OF ITS MANIFESTATION

A.S.MAMMADOV

SUMMARY

The concept of internal conflict existed in different socio-economic structures. The article was written based on the researches of Western and Azerbaijani authors. The article pointed out that from the end of the Second World War to the present day there are more than 300 international conflicts. Most of those conflicts still remain unresolved.

Key words: internal conflict, domestic conflict, ethno-political conflict, ethno-national conflict

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Mürsəlov R.C.

Müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyət anlayışının ifadə formaları..... 5

Abdullayeva Q.A.XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində əşyanın əlamət
və kəmiyyətinin tarixi ifadəsi..... 12

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Əliyeva İ.S.

Poeziya və təbiət 19

Ələkbərova Ü.Q.

Türk və monqol xalqlarının inanclarında kut 26

Məmmədzadə C.N.

1950-1960-cı illər fars poeziyası..... 32

Quliyeva S.Ş.

“Dədə-Qorqud” motivləri Anarın yaradıcılığında 44

Rzalı G.Ş.

Pritça janrının yaranması və inkişafı..... 50

Səttarova A.A.

İntiharın komediyası 57

Əzizova P.Ə.

Mətnlərin təsnifi problemi haqqında 63

TARİX

Zeynalov İ.X.

Mir Cəfər Bağirov və Dağlıq Qarabağ məsələsi 71

Cəfərov H.F.

Qarqarçay kurqanları: Xocalı nekropolunun e.ə. X-VIII əsrlər abidələri 81

Süleymanov N.M.

Səfəvi dövlətində sənətkarlığın inkişafı səyyah gündəliklərində..... 91

İsmayıl Musa

Türk dövlətləri başçıların Naxçıvan zirvə görüşü..... 97

Niftəliyev İ.V.XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də müəllim hazırlığı
sahəsində kadr siyasətinin xüsusiyyətləri 102

Şabiyev B.Ş.	
İcma torpaq mülkiyyəti formasına yeni yanaşma	111
Əhməd Ə.S.	
İsgəndər bəy Münşi Türkmənin "Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-Aləməreyə-Abbasi)" adlı əsərində Novruz bayramı ilə bağlı məsələlər	120
Baxşəliyev F.E., İsmayılov F.S.	
Rusiya işğalından sonra Azərbaycan kəndində rəncbər kəndlilərin formalaşması yolları.....	131
Məmmədov Ş.Ş.	
Erməni kilsə xadimləri və onların özgə xalqların hökmdarları ilə münasibətləri.....	138
Baxşəliyev S.F.	
Konstantinopola aparan yol	149
Qasımov E.A.	
Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri (2006-2008-ci illər)	156
Əzizova M.Ə.	
Dərbəndin işğalından sonra Rusiyanın bu bölgədə apardığı imperiya siyasəti.....	164
Məmmədova A.M., İsmayılova A.V.	
İkinci Dünya müharibəsi illərində SSRİ-də deportasiya siyasəti (çexen-inquş xalqlarına qarşı)	171
Əsrəf G.Y.	
Azərbaycanlıların milli şüurunun oyanmasında Novruz bayramının rolu (XX yüzilliyin 60-cı illəri).....	180
Quliyeva N.O.	
XX əsrin ikinci yarısında Avropa İttifaqının Aralıq dənizi siyasəti	189
İsmayılova L.E.	
Müstəqillik illərində Azərbaycan etnoqrafiya elmində sənətkarlığın tədqiqi	194
Məmmədov A.S.	
Daxili münaqişə anlayışı və onun təzahür formaları.....	206

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Мурсалов Р.Дж. Формы выражения категории числа в языках мира	5
Абдуллаева Г.А. Историческое выражение признака и количества предмета в азербайджанском литературном языке XVII века.....	12

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Алиева И.С. Природа и поэзия	19
Алекперова У.Г. Душа кут в верованиях тюркских и монгольских народов.....	26
Мамедзаде Дж.Н. Персидская поэзия 1950-1960-х годов	32
Гулиева С.Ш. В творчестве Анара мотивы «Деде-Горгуда»	44
Рзалы Г.Ш. Возникновение и развитие жанра притчи.....	50
Саттарова А.А. Комедия самоубийства	57
Азизова П.А. О проблеме классификации текстов	63

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х. Мир Джафар Багиров и проблема Нагорного Карабаха	71
Джафаров Г.Ф. Гаргарчайские курганы: памятники Ходжалинского некрополя X-VIII вв. до н.э.	81
Сулейманов Н.М. Развитие ремесленничества Сефевидского государства в дневниках путешественников	91
Муса И.М. Нахчыванская встреча на Верхах глав тюркских государств.....	97
Нифталиев И.В. Особенности кадровой политики в области подготовки учителей в Азербайджанской ССР в 20-30-е годы XX века.....	102

Шабиев Б.Ш.	
Новый подход к общинной земельной собственности.....	111
Ахмед А.С.	
Вопросы, связанные с праздником Новруз, в произведении Искандер бея Мюнши Тюркмана «История Аббаса украшающего мир (Тарих-и Алам Арай-и Аббаси)».....	120
Бахшалиев Ф.Э., Исмаилов Ф.С.	
Пути формирования крестьян ранджбаров в азербайджанской деревне.....	131
Мамедов Ш.Ш.	
Деятели армянской церкви и их отношения с правителями других стран.....	138
Бахшалиев С.Ф.	
Дорога ведущая на Константинополь.....	149
Касумов Э.А.	
Азербайджанско-французские культурные связи (2006-2008 г.г.)	156
Азизова М.А.	
Имперская политика России в регионе после вторжения в Дербент	164
Мамедова А.М., Исмаилова А.В.	
Политика депортации в СССР в годы Второй Мировой войны (против чечено-ингушского народа).....	171
Ашраф Г.Я.	
Роль праздника Новруз в пробуждении национального самосознания азербайджанцев (60-е годы XX век)	180
Гулиева Н.О.	
Средиземноморская политика Европейского Союза во второй половине XX века.....	189
Исмаилова Л.Э.	
Этнографическое исследование ремесла в период независимости Азербайджана.....	194
Мамедов А.С.	
Понятие внутреннего конфликта и формы его проявления.....	206

CONTENS

LINGUISTICS

Mursalov R.J.

The forms of expression of the category of number
in the languages of the people of the world 5

Abdullayeva G.A.

The historical expression of attribute and
quantity of subject in the Azerbaijani literary
language of the XVII century..... 12

LITERATURE

Aliyeva I.S.

Nature and literature 19

Alakbarova U.G.

Soul of kut in the turkic and mongolian peoples' beliefs..... 26

Mammadzade J.N.

Persian poetry of the years of 1950-1960 32

Guliyeva S.Sh.

Dede-Korkut motives in Anar's creativity 44

Rzali G.Sh.

The emergence and development of the genre of parable..... 50

Sattarova A.A.

The comedy of suicide 57

Azizova P.A.

The problem of classification of texts 63

HISTORY

Zeynalov I.Kh.

Mir Jafar Bagirov and the problem of Nagorno-Karabakh..... 71

Jafarov H.F.

Qarqarchai mounds: monuments of the Khojaly nekropolis
in the X-VIII centuries b.c. 81

Suleymanov N.M.

Development of the safavid craftsmanship in the diaries of travelers 91

Musa I.M.

Nakhchivan summit of heads of turkish states..... 97

I.V.Niftaliyev	
The peculiarities of personnel policy in the field of teacher training in the Azerbaijan SSR in 20-30s of the XX century	102
Shabiyev B.Sh.	
The new method of approaching to the ijma land property	111
Ahmad A.S.	
Issues relating to Novruz holiday in Isgandar bay Munshi Turkman's work "History of Abbas Decorating the World"	120
Bakhshaliyev, F.E. Ismayilov F.S.	
Ways of formation of peasant rangbars in possessory villages of Azerbaijan	131
Mammadov Sh.Sh.	
Figures of the armenian church and their relations with the rulers of other countries	138
Bakhshaliyev S.F.	
The way to Constantinople	149
Gasimov E.A.	
Azerbaijani-French cultural relations (2006-2008)	156
Azizova M.A.	
Russia's imperial policy in the region after the invasion of Derbent	164
Mammadova A.M., Ismayilova A.V.	
deportation policy of SSR in the years of World War II (against the Chechen-Ingush people)	171
Ashraf G.Y.	
Newrooz holiday's role in awakening of Azerbaijanis' national consciousness (60's of the XIX century)	180
Guliyeva N.O.	
Mediterranean policy of the European Union in the second half of the XX century	189
Ismayilova L.E.	
Ethnographic study of crafts in the period of independence	194
Mammadov A.S.	
The concept of internal conflict and forms of its manifestation	206

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 25.09.2017. Çapa imzalanmışdır: 18.10.2017
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 14,0 c.v. Sifariş 152. Sayı 120.
«Bakı Universiteti nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.